

ERDÉLYI
REFORMÁTUS EGYHÁZI KÖNYVTÁR
XI.

DR. NAGY GÉZA:
KÁLVINISTA JELLEMKÉPEK

AZ ERDÉLYI REF. EGYHÁZKERÜLET KIADÁSA
CLUJ-KOLOZSVÁR
1930.

ERDÉLYI REFORMÁTUS EGYHÁZI KÖNYVTÁR

KÁLVINISTA JELLEMKÉPEK

ÍRTA:

DR. NAGY GÉZA

CLUJ-KOLOZSVÁR
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
1930

Előszó.

Néhány év múlva kétszáz esztendeje lesz annak, hogy Bod Péter kortársai hitének erősítésére magyar nyelven kiadta a gályarab protestáns lelkipásztorok történetét, a *K ő s z i k l á n épült ház ostromát*. Midőn most egyházunk 12 hőségének jellemrajzát, hitvilágának ismertetését közre bocsátom, a tudományos cél, a megismertetés mellett engem is ugyanaz az indok vezérel, ami Magyarigen tudós papját: múltunk nagyjaiban — a Biblia páratlan értékének hangsúlyozása mellett — erőforrást nyújtani az Anyaszentegyházhoz ragaszkodó s annak megmaradásáért, erősödéséért sokszor aggódó szívvel tusakodó lelki testvéreim számára. Hiszen, ha külső üldözésben, elnyomásban, háttérbe szorításban Isten kegyelméből ma már nincs is annyira részünk, mint a letűnt századokban, ki tagadhatná, hogy a „kősziklán épült ház“ még ma is ostrom alatt áll? ... A Sátán és az ő hatalma erős, s ha sokszor nem is láthatólag, de annál nagyobb elszántsággal és „csalárdsággal“ bocsátja ki hadoszlopait egyházunk tagjai, tanítása, intézményei ellen. Ebben a küzdelemben, hiszem, jó szolgálatot fog tenni ez a könyv, ha sorait nem csak tárgyvilágos érdeklődéssel, hanem azzal a lelki felkészültséggel is fogják olvasni, amivel íródni akartak, a *K r i s z t u s ö r ö k k é - v a l ó d i c s ő s é g é b e* és *h a t a l m á b a v e t e t t h i t t e l*.

Az egyes életrajzok amint nézem őket, különböző értékűek. Vannak köztük egyszerű tájékoztató jellegűek, amik feltétlenül megkívánják az illető keresztyén személyiség írásainak bővebb tanulmányozását, vannak olyanok, amik enélkül is eleget nyújtanak. Hiszen egy része (1, 4, 5, 6, 9, 12.) megszabott időhöz kötött előadás céljára készült, vagy „csak“ bevezetés akart lenni (8). Mindeniknél érzem azonban a fogyatkozásokat és hálás leszek, — hiszen a viszonylagos eredményekkel dolgozó történettudománynál ez nem is lehet másként, — ha azokra megérett kritikával az olvasók reámutatnak. Aki ismeri életkörülményeimet és tudja, hogy tk. csak két-három év óta tudtam ezen a téren odaadással

dolgozni, az találni fog mentséget a tévedésekre. Boldog leszek, ha e könyv hatása alatt még alaposabb, eredményesebb munka fog megindulni egyházunk nagyjai személyiségének, belső életének felkutatására, mint amilyen eddig történt. Éppen ez a cél vezérelt, midőn a jegyzetekben mindenütt közöltem az irodalmi utalásokat, eredeti forrásokat is. Ha ez talán nem teljes és kiegészítésre szorul, vegye figyelembe az olvasó, hogy a legtöbbször egészen új utakon jártam és egyes monográfiák jegyzetein, bibliográfiai lexikonokon kívül *s e n k i e z e k n e k ö s s z e á l l í t á s a b a η η e m á l l o t t t a n a c s á v a l m e l l e t t e m,*

Még csak egyet. Barth az ő prófétai egyoldalúságával egyik munkájában (*Das Wort Gottes und die Theologie*, München 1925. 190 s. köv. I.) elítéli azokat, akik a reformált egyházban csak „kegyességet“, *c s a k* „személyiségeket“ keresnek, csak „hősöket“ ünnepelnek. Ez szerinte mindig akkor következett be, amikor a reformáció ügyével, lényegével az emberek nem voltak tisztában. Azt hiszem, mindnyájan tudjuk, hogy korunknak ez a nagy theologusa mit akar e szavakkal mondani: Egyházunkban csak Istené a dicsőség egyedül és az ő Krisztusban megjelent szent-irgalmas személyisége a *p á r a t l a n u l* értékes. Mindez azonban nem szabad, hogy annyira elvakítsa szemünket, hogy meg ne lássuk azokat, akik *e b b ő l* a fényből vettek és *e ζ t* számunkra széjjel sugározták. Ha Pál apostol lelke feltudott melegedni Ábrahám, Mózes, Ézsaiás stb. személyiségének látásán, szavai olvasásán, ha a Zsidókhoz írt levél a II. részben a „bizonyosságoknak egész fellegét“ állítja oda olvasói mellé vigasztalásul, ha Luther és Kálvin épültek és maradandó hatásokat vettek a nagy egyházi atyák (Ambrosius, Augustinus, Szent Bernát stb.) műveiből *s a z* ezekkel való kapcsolatukat mindig hangsúlyozták, számunkra sem megalázó és evangélium ellenes, ha nem vagyunk mindenben „kezdeményezők“. Hiszen ez az igazi „Szentek egyessége“, *I s t e n g y e r m e k e i n e k a t é r é s* idő feletti, *ö r ö k k é v a l ó k a p c s o l a t a.*

Kívánom, hogy az olvasók, elsősorban a gyakorlati egyházi életben küzködő lelkésztestvéreim és az oda vezető úton járó kedves tanítványaim ezt a nagy, boldogító közösséget könyvem segítségével is megtalálják *s a z* abban nyert erőket felhasználják Istenünknek a földi egyházban és a társadalmi életben való hűséges szolgálatára!

Kolozsvár, 1930. május 13.

A SZERZŐ.

Kálmáncsehi Sánta Márton.

Képzeljétek el, testvéreim, hogy ez a mai világ az ő csillogó műveltségével, szédítő forgalmával egyszerre eltűnnék szemünk elől és mi ott állanánk Kolozsvár városának XVI. századbeli, ódon házaktól szegélyezett piacán. A tavaszi szél megmeglengeti a házak ormán a nemzeti fejedelem visszatérésének örömeire kitűzött lobogókat s az utcák szegélyén hullámozó néptömeg még fázósan húzza összebb felső ruháját, hogy védekezzen az áprilisi időjárás hűvössége ellen. A nagy templomtól nem messze, ahol csak azelőtt pár órával végezte el a reggeli istentiszteletet a nagytudományú lutheránus prédikátor, Heltai Gáspár, a piacon hevenyészett emelvényen sötét ruhás, erőteljes, protestáns prédikátor alakja jelenik meg és beszélni kezd. A sokaság összesűg: A királyi helytartó udvari papja: Sánta Márton! Némelyek kíváncsiságból, mások az igazság utáni vágyból közelebb húzódnak a beszélőhöz. Különös és szokatlan dolgokat hallanak tőle. A reformáció megszokott igazságai mellett új és merész gondolatokat. Luther munkája még nincs bevégezve, kiegészítésre szorul. Az Igazság teljes fényében Svájc szabadságszerető népe fölött ragyogott fel. Reformátoruk, a zürichi pap, teljesen szakított a pápistasággal. Templomában nincs semmi ékesség, sem oltár, sem orgona, csak a szószék, a biblia s az úr asztala, ahol a Mester emlékére az apostolok rendtartása szerint kenyeret és bort osztanak ki. S ez a reformátor nemcsak igehirdető, hanem hős is, aki kezében lobogóval esett el az evangéliumért. Ebben a vallásban, ami Magyarországon mindenütt terjed, nincsenek gazdag főpapok, dús jövedelmű plébánosok, itt minden lelkipásztor egyenlő és egyszerű, tiszta étellel akarja szolgálni a Krisztus ügyét. Én sem kérek magamnak — folytatja emelt hangon — drágább köntöst, hanem csak, aki 100 pénzt érjen, mert nem illik apostoli embernek a drága ruha. Fizetés pedig csak annyi légyen, hogy legyen mit ennie és innia.¹

A nép helyeslőleg sűg össze, egy-egy szűrös pór-embernek megvillan a szeme, mintha a prédikátor az ő titkos gondolatát találta volna ki, S mint a tavaszi napfényre innen-onnan elő-

¹ Erdélyi Történelmi Adatok. Kolozsvár 1885. évf. 33., 34. 1.

dugják fejüket a virágok, úgy fordul a bizalom, a népszerűség a helytartó papja felé. Magyar vallást hirdet! — mondogatják némelyek. A szegény nép pártfogója ő! — sóhajtanak föl sokan, mint egykor Krisztus Urunk. S a piaci szószék lassanként megkapja a rendes hallgatóságát, gyülekezetét, amelyik még kisgyermekét is az új paphoz viszi keresztelni. Előtte ékes keresztelő medence helyett egyszerű fateknő, ahonnan vizet merítve keresztelgeti meg a gyermekeket. S ha valaki ebben a templom és a szertartás profanizálását látja és elítéli őt, keményen vágja oda meggyőződését: *ez a keresztyén szabadság!*²

Ki volt ez az ember, hogy ennyire fel tudta tartóztatni és más irányba tudta terelni az erdélyi reformáció útját? Honnan vette a bátorságot, hogy a templomot felcserélje, mint egykor az ótestamentumi próféták a zúgó emberáradattal s a népszónokok piaci szószékével és hadat izenjen — elsőnek magyarföldön — mindannak, amihez eddig a lelket a kegyeletes érzések egész raja fűzte? Mit tudott adni mégis ezeknek a lelkeknek, hogy jól érezték magukat az ő gyülekezetében s szívesebben hallgatták őt, mint Kolozsvár akkori nagy hírű papjait?

Kálmáncsehi Sánta Mártonról kortársai, különösen a katolikusok és lutheránusok, nem nagy elismeréssel nyilatkoznak. Schaeseus Keresztély medgyesi pap 1580. kelt krónikájában vad, lármás, felfuvalkodott lelkű embernek nevezi,³ aki szájhösködve sokat dicsekedett s théátrális kiabálásaival csodás módon megtudta ragadni a köznép kegyét. Tudományokban és nyelvekben semmiféle képzettsége sem volt és keresztelési edénye piszkos sertés vályú.

Draskovich György aradi prépost (nagyváradi kanonok) pedig tanítását borzasztó szörnyűségnek nevezi, mert Berengarnak régen eltemetett eretnekségét idézi fel a pokolból.⁴ Sőt még a tárgyilagosan író Borsos Sebestyén marosvásárhelyi krónikás feljegyzéseiből is kiérzik, hogy Kálmáncsehit népszerűséget hajhászó embernek tartja.⁵ Ezekből a feljegyzésekből azonban már előre is kiérzik, hogy súlyos személyiség volt, akinek megítélésénél az általa felidézett lelki viharok hatása is érezhető.

A történettudomány szerint ő nálunk a *református vallásnak első apostola*, aki merész támadásával utat tört a magyar protestantizmus közvéleményében Zwingli és Kálvin számára. Emlegetik még ugyan elődjéül Dévay Biró Mátyást is, aki körülbelül 1540 óta az úrvacsoráról Kálvin értelmében tanított volna, de nála természetesen a református jelleg még elég erőteljesen nem domborodott ki. Itt is, ott is felmerülnek azonban ez idő-

²G. D. Teutsch: Urkundenbuch der evang. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen 239. s köv. lap.

³U. o.

⁴B u n y i t a y Vince A hitújítás történetéből c. dolgozatának mellékletei. Századok 1887. évf. 89. s köv. 1.

⁵Erd. Tört. Adatok idézett helyén.

tájt az aggodalmak a lutheri reformáció fogyatkozásai miatt. Külföldön tanuló diákjaink (Belényesi Gergely, Pesti Macarius József) már ekkor el-ellátogatnak Svájcba is s az itt élő reformátorok közül különösen Zwingli utóda, Bullinger Henrik, élénk összeköttetést tart fenn a magyar protestantizmus vezető embe- reivel. (Fejértói János, Huszár Gál). Csodálatos módon először a svájci reformáció támadó, tisztogató szele hatolt be egy- házainkba. Még az 50-es évek elején szilárdan áll az erdélyi protestantizmus a lutheri alapon és mégis már 1553-ban egy egykorú följegyzés szerint az oltárok, faképek és némely ékes- ségek országszerte letéetének.⁶ A Rómával való teljes szakítás gondolatát pedig megérlelte Erdély különleges helyzete. 1550-ben Ferdinánd király fennhatósága alá kerül a mi kis országunk, aki azt Castaldo császári tábornokkal kormányoztatja. A folyton erősödő reformációval a kormány nem mer szembeszállani, de azért mindent megtesz a katolicizmus védelmére. Ebbe még valahogyan belenyugodtak volna a protestánsok, de látva azt, hogy Ferdinándban nincs meg sem a hajlandóság, sem a képes- ség arra, hogy az országot a törökkel szemben megvédelmezze, felmerül előttük, mint egyetlen kivezető út: a Szultán védelme alatt élő *önálló erdélyi fejedelemség* terve.

A katolicizmus tehát ilyenformán, mint államfenntartó tényező is egészen háttérbe szorul, sőt mint a nemzeti önállósá- g akadálya, elveszti a jó hazafiak rokonszenvét. Így érthetjük meg, hogy az 1556-iki szászsebesi országgyűlés nemcsak János Zsigmond visszahozatalát mondja ki, hanem számúzi Ferdinánd embereit: Dobó erdélyi vajdát és Bornemissza Pál fehérvári püspököt is és kimondja, hogy „aminémű dézma búzák, borok és egyebek vannak az országban a római király és püspök uram számára, ezeket is elfoglaltassa helytartó uram“.⁷

Az új korszak embere, vezérlő politikusa, hadvezére a svájci reformáció nagy pártfogója, a helytartó, Petrovich Péter. Amennyire egyénisége kibontakozik előttünk a múltak ködéből, eleitől fogva a reformáció radikális irányához tartozik és inkább annak értelmi, dogmákat kritizáló megnyilatkozása érdekli. A szászsebesi országgyűlés után első dolga a r. katolicizmus maradványainak eltörlése. „A monostoroknak, templomoknak arany edényeit az ő nevében és védelmével elszállíttatja, nehogy a visszatérő királynőnek a pápaság felállítására valami alkalmat hagyjon fenn.“⁸ Az ő pártfogása mellett kezdi meg kolozsvári működését Kálmáncsehi.

Valamikor ott élt ez a mi parlagi prédikátorunk is az erdélyi katolicizmus fényes középpontjában, Gyulafehérvárt.⁹ Mint

⁶ Z o v á n y i Jenő: A helvét irány első jelentkezései és térfoglalásai. Prot. Szemle 1917. évf. 39. s. köv. 1.

⁷ Erd. Tört. Adatok Kolozsvár, 1856. II. k. 358. 1.

⁸ G. D. T e u t s c h : Urkundenbuch II. k. 239. 1.

⁹ Született kb. a XV. század vége felé a somogy megyei Kálmáncsán.

tehetséges magyar ifjú, megjárta a krakkói egyetemet 1523-tól 1525-ig s azután katolikus pappá lévén, tudományánál és buzgóságánál fogva, amit hiába akarnak elvitatni tőle ellenfelei, a gyulafehérvári iskola rektorává és egyúttal kanonokká is lesz. Hogy mit hozott vissza lelkében külföldi útjából, *ahol Dévaival együtt tanult*, arról nincsenek adataink, csak az első erdélyi hitvitának, az 1538-iki segesvári kollokviumnak a Heltai Gáspár által megőrzött leírása mutatja, hogy hajlik a reformáció felé.¹⁰ Adrian doktorral, akivel ketten kell ítéletet mondaniok a Szegedi Gergely és Szántai István közt lefolyó hitvita felett, ezt a véleményt adják elő János királynak: „Felséges Urunk, te felséged legyen minékünk segítségül, hogy e tiszttól megszabadulhassunk, mert különben el kell vesznünk. Test szerint elveszünk, ha igaz ítéletet teszünk ez jámbor István mesternek tudománya felől, mert egyebet nem mondhatunk, hanem, amit szól, amit disputál és tanít, merő igazság, mert tiszta Szentírást szól és forgat.“ Hogy milyen lélekkel tér vissza János király megnyugtató szavaira Gyulafehérvárra és viseli a következő évben a generális vikáriusi méltóságot, azt elképzelhetjük.

De rajta is betelt az ige, amit Saul hallott a damaszkuzi úton: Nehéz néked az ösztön ellen rugódoznod (Csel. 9, 5.). A 40-es évek elején, valószínűleg mielőtt a reformáció nagy ellensége, Fráter György bevonult volna az özvegy királynéval Erdélybe, búcsút mondott Gyulafehérvárnak és elfelejtván azokat, melyek háta megett vannak (Fii. 3, 4.), magára veszi a szegény, földönfutó protestáns papság nehéz keresztjét. Mondják, hogy papskodott Beregszászon, Munkácson és Sátoraljaújhelyen, de írott emlék ekkori működéséről csak egyetlen egy maradt fenn: egy levél, melyet Kapi Miklós főúrhoz ír 1547. szeptember 1-én s melyben a miseostyával való bálványozás és az aranyozott képekkel való tévelygés ellen az egyházi atyák (Cyprianus, Szt. Gergely, Szt. Ambrus) és Luther érveivel küzd s ezt a már meglehetősen református ízű kijelentést teszi: „*tehát embereknek szerzésétől nem kell függenünk, hanem a Krisztustól.*“ Ez a meggyőződés, ami e kijelentést sugallta, mind jobban úrrá lesz rajta élete további folyamán. A 40-es évek vége felé Mezőtúrt és vidékét reformálja;¹¹ 1551-ben pedig már debreceni lelkész és mint ilyen, hirdeti a Zwingli-féle úrvacsora-tant, hogy t. i. Krisztus teste az égben van s az úrvacsora ennek csak jele és szimbóluma. Templomából még az oltárt is eltávolítja, egyszerű faasztal mellett oszt úrvacsorát s a papok különleges öltözete helyett mindennapi ruhában prédikál. Nem törődik azzal, hogy ezek miatt többi tisztársai egy év múlva a püspökladányi zsina-

¹⁰ Révész I. Magyar Prot. Egyházi és Iskolai Figyelmező, Debrecen, 1870. évf. 255. s. köv. 1.

¹¹ *Skarica* Máté Szegedi K. 1. élete ford. Faragó Bálint Mezőtúri ref. gimn. értesítője 1906. 20. 1. Az ő „fáradozása és tekintélye“ ébreszti fel itt a vágyat a nép lelkében Isten igéje után.

ton kizárják az egyházból, ő is, mint tévtanítókat kárhoztatja őket, azután pedig megy, nyugtalan lelke által üzetve oda, ahol meleg pártfogást remélhetett, Petrovich Péterhez, Munkácsra. Itt már annyira meg tudja nyerni elvei számára a közvéleményt, hogy a beregszászi zsinaton (1552.) ki tudja vinni azt, hogy a lebontott oltárokat nem kell többé megtűrni a templomban s ahol még megvannak, csak a hallgatók megbotránkoztatásának kikerülése céljából használják azokat úrasztal helyett!¹² A következő 3 évben heves közdelem folyik Debrecen vidékén a svájci és wittenbergi felfogás közt. Kálmáncsehit hol visszahívják (1554.), hol újra elítélik (Erdőd 1555.), amíg végre Petrovics Péter helytartói tekintélyével őt újra a debreceni egyház élére állítja, sőt a nagyváradi r. kath. püspök halála után az egész egyházkerület vezetését is, mint püspökre, ő reá bizza.¹³ Így a Tisza felső vidékén mégis csak az ő felfogása gyökerezik meg, úgy, hogy ettől azt még az 1557-iki kolozsvári protestáns nemzeti zsinat végzései sem tudják többé eltántorítani.

Ha kérdezzük már most, hogy mi lehetett a Kálmáncsehi sikerének titka, nem szabad ezt a vallásos élettől távol álló mezőkön keresnünk. Érintettük ugyan már az imént a folytonosan erősödő Róma ellenes hangulatot s az ezzel együtt járó politikai helyzetet. Egyik kiváló egyháztörténészünk a népnek a svájci reformáció felé való fordulását onnan is magyarázza, hogy szívesebben választja a megérthetőt, mint az érthetlent.¹⁴ De sem a politikai helyzet, sem a felvilágosodás nem idézhetik elő egy tisztán vallásos irány *megerősödését*. A svájci reformációban, és itt egyelőre eltekintek annak kétféle alakjától, a kereszténységnek olyan vonásai domborodnak ki, amik őt a magyar lélek előtt különösen vonzóvá teszik. Ilyenek a következők:

1. Isten az egyes lélekkel a Krisztus által közvetlen viszonyba lép. A református ember és a kegyelmes Isten közt nincs többé semmi választó fal, semmi közvetítő eszköz a szellemi Igén kívül. Zwingli szerint az írás hitelességét is bizonyító Szentlélek, Kálvinnál Isten szabad választása dönt az üdvösség felett. Egyház, ige, szákrámentumok, papság mind-mind csak annyiban bírnak értékkel, amennyiben ennek a Léleknek, ennek a kegyelemnek a hordozói. Az úrvacsorának is az a célja, hogy a Krisztus lelki javait közölje velünk. Ez a felfogás megment minden teremtmény imadásától, minden templomi külsőség hajhászástól. Gondoljuk el, milyen felszabadító hatással volt ennek az igazságnak még szélsőséges irányú hirdetése is arra a *magyar lélekre, amelyik a puritánizmusra már nemzeti életének őskorában is diszponálva volt*. Az ősvallás bálvány nélkülsége, a pogány lázadások oltárrombolása, a huszitizmus gyors terje-

¹² Kiss Áron: A XVI. sz. magyar ref. zsinatok végzései Bpest, 1881. 22-26. 1.

¹³ Zoványi J.: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bpest, 1921. 304. 1.

¹⁴ U. o. 306. 1.

dése, népszerűsége a középkorban mind *arra* vallanak, hogy nemzetünk mindig kereste a megfogható felett a megfoghatatlant, az örökkévalót s *annak* érzéki kiábrázolásától mindig idegenkedett.

2. A református vallás felelevenítette és állandóan ébren tartotta azt a hitet, hogy isten nemcsak az egyes emberrel, hanem *az ő választott népével kötött szövetséget*. Valami megfogható dolog olvasni a még lutheránus Farkas Andrásnak 1538-ban kelt primitív költeményét „Az zsidó és magyar nemzetről“, melyben az egész szent történetet a magyar nép élete folyásával párhuzamba állítja. Az a *kiválóan turáni* vonás, hogy az egyes ember csak mint kollektív lény, mint egy nagyobb közösség (nemzet, faj) tagja bír teljes értékkel, az a tudat, hogy Isten nemcsak egyesek üdvözítésében, de az ő népének a csodálatos vezetésében is megmutatja kegyelmét, kiirrethetetlen a mi lelkünk-ből. A svájci reformáció már most, amelyik az ótestamentum isteni tekintélyét úgy a kijelentésben, mint az egyházszervezeti kérdésekben is kiválóan hangsúlyozta s amelyik nemcsak az egyes lélek, hanem a nemzet örök sorsáról is prédikált, jobban megtudta ragadni a magyar lelket, mint az egyéni üdvösség kérdéseibe belebonyolódott lutheránizmus.

3. És végül hadd említsek egy olyan vonást, ami már nemcsak a mi jellemünkben, hanem minden, nehéz küzdelmek közt megedződött nemzetnek a lelkében is feltalálható. Azt, hogy előttünk csak az olyan mozgalom bír vonzó erővel, amelyik *következetességet és gyakorlatiasságot árul el*. A lutheri reformációban, amely hősies erőfeszítéssel napvilágra hozta a hit által megigazulás drága kincseit, nem volt már elég erős arra is, hogy az alapelvek végső következményeit levonja s azokat a mindennapi életre alkalmazza. Így tartotta meg kultuszban, az egyházszervezetben, a hitcikkekben a katolicizmus némely maradványait. 1557. okt. 26-án például Huszár Gál magyar reformátorunk arra kéri Bullingert, hogy buzdítsa Melachthont az úrvacsoráról szóló felfogásának nyílt közzétételére, mert alakoskodásával eddig is sok bajt okozott az egyházban.¹⁵ A reformációnak ez a vezető irányzata tehát ekkor már kezdi elveszíteni önmagát, a katolizizmussal próbál egyezkedni (1548-iki lipcsei interim) vagy saját kebelében meddő theologiai vitákat folytat a jócselekedetek beszámításáról, a szabad akaratról és az úrvacsoráról. Ezzel szemben a helvét reformációt a fokozatos kitisztulás és megerősödés jellemzi. Zwinglit felváltja Zürichben a kiváló keresztyén theologus Bullinger Henrik, aki már nyíltan hirdeti, hogy az úrvacsorában Krisztus önmagát közli velünk,¹⁶ Genfben pedig kezd felemelkedni Kálvin lelket őrülő küzdelmei nyomán egy hívő protestáns gyülekezet vonzó, mintaszerű képe.

¹⁵ Levelét közli *Lampe-Ember* Hist. Eccl. Ref. in Hungária et Transsylvania Utrecht 1728. 112. s köv. 1.

¹⁶ Pruzsinszky P. Kálvin János Pápa 1912. H. k. 186-187. 1.

A gyakorlati és tudományos élet vezetése átbillen a svájciak kezébe s Nyugat- és Kelet-Európa protestánsainak a gondolkozását kezdi megragadni a Kálvin lelkéből feltörő mennyei világosság fénye. Megszabadulni teljesen a lelki rabságból és annak minden maradványaitól, anélkül, hogy feladnánk a lutheri reformáció vallásos melegségét, gyakorlatiassá tenni az evangéliumot, anélkül, hogy sivár morálizmussá lenne, kivívni a megváltott lelkek egyenlőségét a Krisztusban, anélkül, hogy rajongó szektáskodásba süllyednénk, íme ezt hozta a helvét reformáció a Magyar- és Erdélyországbeli protestantizmusnak.

Ennek az iránynak az első, bátor, úttörő hőse volt Kálmán-csehi. Művei, konfessziói, amiből hitbéli fejlődését, felfogásának struktúráját biztosan megrajzolhatnánk, nem maradtak fenn. Egyetlen énekeskönyvét, melyben a reggeli énekeket (primák) és zsoltárokat magyar nyelvre fordította,¹⁷ még 1602-ben emlegetik, de azután ez is elkallódik. Nem marad más hátra, mint a *feortársaira gyakorolt benyomások feljegyzése*, amelyekből, mint az őskori növényeknek a palárétegekben történt lenyomatából, összeállíthatjuk személyiségének bizonytalan vonásait. Ezek a vonások, ha jobban szemügyre vesszük őket, minden eltérésük mellett is sokban emlékeztetnek a mi református egyházunk nagy hőisére, a genfi reformátorra. Az ő elszánt harca a teremtményimádás ellen, az ő igénytelensége, askétizmusa, az ő erős nemzeti érzése és főként elszánt, sokszor durvaságba is átcsapó kíméletlen kritikája, mintha mind megelevenednének a mi első prédikátorunkban. Ezeknek a gyökere pedig Kálvintól elkezdve egészen napjainkig minden hű református emberben csak egy lehet: *mélységes megalázkodás Isten hatalma és dicsősége előtt s az ő lelke erejétől való vezéreltetés, a szent és alkotni is tudó fanatizmus*. Az a sötétruhás prédikátor ott, Kolozsvár piacán, nem ismer más hatalmat maga felett az egy élő Istenen kívül s az ő tiszta igéjéért, tiszta és hozzá méltó szolgálataért képes minduntalan útra kelni, zsinatot tartani, utcán és templomokban agitálni, az egész magyar protestantizmus felháborodását felidézni, támadását magára venni. Úgy cselekedett, úgy élt tehát, mint akinek *missziója* van.

Ez a csupa tűz és szenvedély lélek természetesen nem tudott járni a higgadt vitatkozások sima parkettjén. Mikor Kolozsvárt megjelenik és tanítani kezd, már Dávid Ferenc, aki még akkor a lutheránizmus táborában van, előre látja, hogy itt egy szóharcban könnyen meggyőzhető ellenféllel van dolga. Remélem — írja Kassa város tanácsának¹⁸ — közelebbről ennek az ügynek a vitáját és szerencsés kimenetelét. A nagy ütközet (1557. jun. 13-án) meg is történik a már említett kolozsvári nemzeti zsinaton és ott Schaeseus feljegyzése szerint,¹⁹ Dávid Ferenc

¹⁷ Magyar könyvszemle 1876. évf. 83. 1.

¹⁸ Történelmi Tár 1890. évf. 174. 1.

¹⁹ G. D. *Deutsch* Urkundenbuch II. 240. 1.

Kálmáncsehit a birodalom előkelőinek jelenlétében, nyílt vitában, elmés dialektikájával annyira sarokba szorította, hogy semmi módon sem tudott kivergődni és kibonyolódni. Nem első és nem utolsó jelenség a kálvinizmus történetében. Magával a nagy tudományú és mély hitű Méliusszal is sokszor megtörtént ez. A II. gyulafehérvári hitvita alkalmával például a vita 9-ik napján már annyira nem győzik a szóharcot a reformátusok, hogy elakarnak távozni a gyűlésből s mikor a fejedelem parancsára mégis meghallgatják a Dávid érvelését, Méliusz ezt a jellemző kijelentést teszi: „inkább akarok a Szentlélekkel és az egyházi atyákkal csecsemőként dadogni, mint az eretnek (Socinus) Laelioval érezni.“ Dávid Ferencet e vita után unitárius hívei vállukon viszik be diadalmenetben Kolozsvárra. Méliuszék pedig tovább dolgoznak abban a hitben, hogy nem azé, aki akarja, sem nem azé, aki fut, hanem a könyörülő Istené. (Róm. 9, 16.). Kálmáncsehinek a legyőzetésében, elítéltetésében tehát mi épen az ő nagyságát, nem e világszerinti dicsőségét látjuk, ami sem neki, sem az általa képviselt iránynak nem szolgált kisebbségére.

A történelmi igazságszolgáltatás kedvéért nem hallgathatjuk el Kálmáncsehi jellemének fogyatkozásait sem. Hogy nála az evangéliumi szellemű, komoly genfi kálvinizmus helyett inkább a református irány tagadó, romboló szelleme érvényesült, hogy lelkében az általa képviselt igazság érzetében túltengő önérték, kuruc hányavetiség lakozott, hogy prédikációiban sokszor túllépte a jóízűség határát és olcsó demagógiába csapott át, azt még az utána következő református nemzedék is kénytelen elismerni. Zwingliánus úrvacsorai tanától való eltérésüket Méliuszék mindjárt a legelső református zsinaton (Nagyvárad 1559.) sietnek leszögezni. Mindez azonban nem kisebbitte az ő értékét és jelentőségét hívei szemében. A debreceni városi tanács 1557. december 21-én²⁰ a kegyelet és őszinte tisztelet hangján emlékezik meg róla a kassaiakhoz írott levelében: „láttuk, hogy Márton doktor a mi kegyes prédikátorunkat az irgalmas Isten keze a legnagyobb betegséggel látogatta meg...“, majd haláláról ezt írják: „maga a felséges Isten e Márton úrnak az életét elvégezte és az ő lelkét kétség nélkül a mennyei birodalomba és a szentek társaságának örökkévaló örömébe átvitte, testét pedig a földnek és temetőnek a keresztyén testvérekkel együtt ma átadtuk...“ Helyére, munkaterére már odaállanak nem-sokára a kitűnő utódok: Szegedi Gergely, az énekköltő és Méliusz, a nagy szervező s a zsoltár és az ige hatalma néhány év leforgása alatt odaviszi a magyar protestantizmust a kálvinizmus táborába.

Kálmáncsehi sírját, emlékét homályba merítette az idő, de lelke, ez a tüzes, nyughatatlan, bátor kezdeményezésekkel telt

²⁰ Történelmi Tár 1890. évf. 176. 1.

lélek fel kell, hogy lobogjon bennünk mindig, amikor a körülöttünk levő egyházi formák megmerevedni, az igehirdetés az elvont tudományosságba, a kegyesség az érzelgősség posványába akar elmerülni. Úgy jött ő hozzánk Debrecenből, mint az áldásos eső eljövételét megelőző, a tikkasztó levegőt felbolygató, utcai port és felleget összekavaró forgószél, hogy megtisztítsa az utat az utána jövő áldott permetegnek, a magyar kálvinizmus apostolai munkásságának.

Küzdelmes életének vége látszólagos elbukás, de néhány év múlva a református egyház diadalmas előtörése, megszilárdulása azt mutatja, hogy nem munkálkodott hiába s az ugartörés nehéz, hálátlan munkája után elkövetkezett az áldott magvetés korszaka is.

Méliusz.

Aki közülünk valamikor Debrecenbe járt és a magyar reformáció régi emlékei iránt érdeklődött, az láthatott a nagytemplomtól nem messze egy öreg ágas-bogas líciumfát, amelynek koronáját csodálatos módon egy ablakvédő vasrostélyba kapaszkodik. Ez az ú. n. „Méliusz fája“. A hagyomány szerint ott nőtt valamikor a magyar reformátor kertjében és ágaival beárnyékolta az ő alacsony, puritán papi lakásának ablakát. A házat néhány évtizeddel ezelőtt lebontották, de megmaradt az előtte álló kis fa, emlékjelül a rég letűnt időknek. De a reformátor emlékét nemcsak ez hirdeti. A tér, ahol háza állott, s ahol a főtemplom és a főiskola emelkedik, az ő nevét viseli. A Cegléd utcai temetőben sírját már nem találjuk, de lelke, buzgósa, igazságszomja ott lobog Debrecen papjaiban, tanáraiban, diákjaiban és abban a három millió magyar kálvinistában, akik mind az ő szántóföldjének barázdáiban munkálkodnak.

Nevét, életének eseményeit sokszor emlegetjük az egyháztörténetben. Pedig élete nem hősköltemény, hanem ennél sokkal szürkébb munka: nehéz, testet-lelket emésztő erőfeszítés a magyar református egyház megalapításában és annak megvédelmezésében. Szenvedélyes vitatkozó, anélkül azonban, hogy vitáiban mindig győzne. E tekintetben ügyes ellenfelei sokszor felülmúlják őt. Beszédei nem szónoki remekek, hanem a biblia alázatos fejtegetése és megdöbbentő korholások a másvallásúak vagy a társadalmi bűnök ellen. Tudományos munkái sokszor száraz meghatározások, fogalomtisztázások szövevénye. Egyénisége pedig szöges, szúrós, tele kíméletlenséggel, erőszakossággal, uralomvágygal. Ellenfelei (Válaszúti Komédia) Péter pápának nevezik őt, aki nem tűr meg a magáé mellett más véleményt.

Lehet-e egy ilyen személyiséget példaként odaállítani a mai kor elé? Hiszen ma már a szórszálhasogató tudományosság helyett a türelem, az egyesítő utak keresése a jelszó. Ma a nyilvános hitviták helyét elfoglalja a csendes elmélyedés és az együttérzők közös épülése. Ma a feddő, korholó fegyelmezésnél fontosabbnak tartjuk a mentő-szeretet munkáját. Ismeretlenül, értetlenül áll tehát Méliusz a mai nemzedék előtt, bámulja, de nem lelkesedik érte. Pedig e mögött a barátságtalan, zord külső

mögött egy Krisztusért hevülő és az ő sereggyűjtő munkáját emésztő buzgósággal végző lelkiület áll. Jertek, nézzünk bele ebbe és hallgassuk meg, micsoda üzenete van rajta keresztül hozzánk az élő Istennek.

Méliusz születési és ifjúkora ismeretlen. Annyi bizonyos, hogy Somogy-megye Horhi-pusztáján született a mai Felső-Nyék közelében, nemesi családból. De már születési évét egyesek 1515-re, mások 1536-ra teszik, tehát kb. a XVI. század első évtizedeire.¹ Neveltetését valószínűleg a szülőhelyétől nem messze lévő tolnai iskolában nyerte,² ahol olyan kiváló tanítómesterek működtek, mint Karancsi Mihály, Zigericus Imre, Szegedi Kiss István és Túri Pál. Ezeknek a vezetése alatt megismerkedik nemcsak a lutheri, hanem a schweizi reformáció igazságaival is. Feljegyzik róla azt,³ hogy mély vallásos lelke inkább vonzódott ekkor még a lutheránus úrvacsora tanhoz, s Luthertől e kérdésben csak annyira tér el, hogy a Krisztus, valódi testét, mint a legfőbb üdvjót szerinte csak a hívők veszik, a hitetlenek azonban nem. Ezt az ú. n. Brenz-féle tant ifjú korában, amikor kb. valahol az akkori szokás szerint tanítóskodott,⁴ Szegedi K. Istvánnal szemben irodalmilag is védelmezte, amíg végre ennek érvelései előtt meghajolt és a Kálvin felfogásához csatlakozott. De azért megőrizte lelkében a Wittenbergiek szellemibb tanítása iránt is tiszteletét. Az első váradi zsinatocskán (1559) még mindég az ágostai hitvallás követőjének vallja magát, a Magyar Prédikációk előszavában pedig ezt mondja: „a magyarázatot először a textusból itéld, azután a régi és mostani, kiváltképpen a Genevaiak írásából és a *Luther írásából*.“ Ilyen körülmények között nem csodálhatjuk, ha Svájc helyett ő is, mint a legtöbb magyar ifjú abban az időben, Wittenberget keresi fel tanulmányai befejezése céljából. Itt tanúi 1556 őszétől 1557 végéig, ami alatt az ottani magyar diákok között tudományánál és tekintélyénél fogva széniori hivatalt is tölt be. Ebben az időben termékenyítette meg gondolkozását a Melanchthon biblikus, rendszerező szelleme, itt lesz ő, aki már akkor (a latinon kívül) a zsidó-görög, német, török és arab nyelveket ismerte, teljesen felfegyverkezett teologussá. Iskolatársai közül Szegedi Gergely, a későbbi nagy énekszerző már 1557-ben hazajön, s valószínűleg ő, mint debreceni pap hívja fel a figyelmét Enyingi Török Jánosnak, Debrecen földesurának figyelmét Méliuszra. Ez hívja őt haza Wittenbergből 1558 elején, egy későbbi feljegyzés szerint azért, hogy „a szent-

¹Révész Imre „Figyelmező“ 1873. évf. 230. s köv. lap., „Debr. Prot. Lap.“ 1888 évf., ahol Révész Kálmán és Zoványi Jenő vitatják e két dátumot. — Zoványi J. Tanulmányok a „Magyar Prot. Egyház és Irodalom történetéből“ 1887. 38-55. lap.

²Tóth F. Túl a tiszai püspökök élete 1812. 40. 1.

³Skariczki Máté: Szegedi K. István élete. Ford. Faragó Bálint. Mezőtúri ref. gimn. értesítője. 1906. 15. 1.

⁴Külföldi útja előtti tanítóskodását a Révész I. érvei alapján valószínűnek tartom. L. Figyelmező 1873. évf. 8—10 1.

háromság tagadók ellen küzdő hazának segítségére legyen.“ Azelőtt néhány héttel halt el Debrecenben a református egyház úttörő apostola, Kálmáncsehi, az ő helyébe tudós, erőshitű, bölcs egyházszervező szükséges a zsenge egyház számára.

Méliusz ennek a várakozásnak teljes mértékben megfelelt. A svájci reformáció puritánus követelményei és bátor harci készsége már megvoltak új egyházában. Előtte most már két feladat áll: Debrecen a református hit legtisztább, legszentebb, legáldottabb tűzhelyévé, egy magyar Genffé tenni, másfelől meghódítani a kálvini reformáció számára az egész magyarság szívét. Ugyanazon feladatok hevítik az ő lelkét is, mint a Kálvinét, aki bár Genfből alig mozdul el, könyveivel, leveleivel, ezekkel a „tüzes nyilak“-kal, mindenütt fellobbantotta és táplálta az igaz hit tüzét. Méliusz is tudja, hogy a lelkek felrázása, az ébresztés még nem elég. Amit mások megkezdték, azt most *meg kell tartani* szorgalmas munkával, törhetetlen kitartással, imádsággal, az alapos tudományosság és következetes egyházfegyelem eszközeivel. Mind olyan dolgok, amik nem olyan vonzók, különösen az ifjúság előtt, mint az új igazságok felfedezése, az újítás és a friss igazságok beledobása a köztudatba. Pedig ez a munka ép olyan isteni, mint a másik. A Krisztusé, aki azt tanította, hogy aki első akar lenni, legyen olyan mint a szolga.

Nézzük először Méliusznak Debrecenben folytatott működését. Természetesen elsősorban prédikál. Hogyan prédikál? Nem gúnyolódik, mint Sztárai, nem keresi hallgatói kegyét, mint Kálmáncsehi, hanem az Ige és az élő hit szilárd alapján igyekszik *meggyőzni hallgatóit*. Az 1567.-i debreceni hitvallásban ezt a szabályt adja: a szónokok a kerítésen kívül ne futkossanak és össze nem férő dolgokat a bibliából felvett szöveg mellőzésével ne tanítsanak, hanem a szöveg rendjével, a vonások, pontok és versek sorrendi szerint tárgyaljanak és magyarázzanak; és midőn a szöveget felvették, adják elő a beszédnek summáját, azután rendben magyarázzák meg a szöveget és nyújtsanak a szövegből a népnek hasznos tanúságokat.⁵ Tehát a szerteszét csapongás helyett az Ige uralkodik úgy a prédikátor, mint a hallgatóság felett. „Meg kell azért, a keresztyén embernek az okosságot fogni, áldozni kell véle az Úrnak és fogva kell őtet az Igazság értelmére vinni“ mondja a Krisztus közbenjárásáról való prédikációkban.⁶ Mind az, ami a kijelentéssel ellenkezik, a jezsuiták, pápisták, hájas szentek, visszakeresztelkedők, interimmel járók tanítása „bolond tudomány“ és hitelenség terjesztője. Ez az ígehirdetés azonban nem merül ki a bibliai szöveg szolgálai fejtegetésében, hanem át meg át hatja Méliusznak a Krisztusban való élő hite. Ezért mondja: ahol csak külső bötű az Ige és nem Lélek, ahol

⁵ Kiss Áron: a XVI. sz.-ban tartott magyar ref. zsinatok végzései. 1881. 571. j.

⁶ Idézve Nóvák Béla: Méliusz P. élete és munkái c. tanulmányában. Bpest 1899. 67. 1.

a Szentlélek az Igét élővé, lélekké nem teszi, ott nincs a hit, az isteni tisztelet.⁷ A Lélek munkálkodása ép mint Kálvinnál kettős úton az igehirdetés és a belsőhallás (titkos iskola) megy végbe.⁸ A hit tartalmát a legszabatosabban a következőképp foglalja össze: Így, aki Istenben nem hiszen, az az Istent az ő szavába igaznak nem ítéli, Isten ígéreteihez nem támaszkodik, Istennel Krisztusba nem egy, nem békességes, semmi javát is meg nem kóstolta, el sem vötte, . . . valaki igazulását, idvőségét a Krisztusért Istentől nem hiszi, ... és valaki választását, hivatalját, megtérését, hitelét, igazulását, szentül való élését Istennek ajándékának nem tulajdonítja.⁹ így Isten uralma alatt áll nála az egész üdvélet s ennek gazdag tartalmából most már azokat a mozzanatokat emeli ki, amiknek hirdetését a reformáció célul tűzte ki: *a kegyelemből hit által való megigazulást és a Krisztusnak, mint megváltónak teljes istenségét.*

Ez a két igazság egymással szorosan összefügg s egyiknek a racionális bírálata maga után vonja a másiknak elhalványulását is. Dávid Ferenc kikezdi a Krisztus teljes istenségének tanát s 1578-ban már megtagadja a kegyelemből való elválasztást és a hit által való megigazulást is. A holland remonstránsok megtámadják a predestinációt és a hitnek érdemi szerepet tulajdonítanak a megigazulásban. S pár évtized múlva már hirdetik a szociniánizmust is, Krisztusnak lefokozott istenségét.¹⁰ Sokan ma hibáztatják Méliusznál a dogmatikus írásmagyarázatot,¹¹ pedig akkor, midőn az evangélium kincseinek feltárásáról volt szó, nem is lehetett másként prédikálni. Nem volt akkor még hitetlen tudomány, művészi élményimádás, szocializmus, kommunizmus stb., hanem csak önigazságot hajszóló római vallás és észszerű igazságokat kereső unitarizmus. S ha ő, amint a római levél magyarázatában teszi, az evangéliumot ismét beakarja vénsni hallgatói szívébe, akkor ezzel a két konkrét ellenséggel kell hadakoznia. Ezért fáradhatatlan ezeknek cáfolásában, gúnyolásában. „Az izrael fiai az zsidók az ő erejekkel, érdemekkel, mint most az pápisták érdemesek, keresik és követik, halásszák és vadásszák vala, úgy kergetik vala (t. i. az üdvőséget), mint az cigány lován az török lovat, az tekenős béka az nyulat, de soha el nem éri, meg sem foghatja.¹² A II. debreceni hitvallásban pedig kijelenti azt: valaki Krisztus istenségét tagadja idvezítőnek lenni, nincs ennek idvezítője. Mert mint a test teremtett állat, nem imádandó az istenség nélkül: így nem

⁷ Magy. Préd. Cap. X.

⁸ Kiss Á. i. m. 116. 1.

⁹ Magy. Préd. u. o.

¹⁰ Látszólag a róm. egyház a cselekedetek érdemszerűsége mellett is megtartja Krisztus teljes istenségét. De t. k. korlátozza ezt ő is a szentek érdemével és közbenjárásával.

¹¹ Zoványi i. m. 36. 1.

¹² Magy. Préd. 182. 1.

idvezítő az istenség nélkül.¹³ De azért meg van nála az a meleg, benső viszony is a Krisztushoz, ami nélkül nincs keresztyén lélek: „Hát mint Krisztus az ő jegyesét, az borzas leányt, mint a ma lőtt gyermeket felvéve, köldökét azaz bűnét elvévé, megmosá bűnét, ölébe vévé, úgy minket ugyan ölébe vészen, vonson, visel az Szentlélek által és nevel a jókba“.¹⁴

De azért megtalálja benne az ő ostorát a kor minden bűne, hamissága, visszaélése. Különösen a Jel. könyvéhez írt magyarázatainak előszavában ostromozza a magyarság akkori vétkeit olyan erőteljes nyelven, ami csak Pázmánynál található meg. De telve vannak ilyenszerű korholásokkal összes prédikációi, írásmagyarázatai, sőt hitvallásai is.

Méliusz hitbeli meggyőződéséből önként folyik az ő tudományos és egyházszerző programja. Ami az elsőt illeti, az ép mint Kálvinnál, különösen bibliafordításokban, — magyarázatokban, vitairatokban, hitvallásokban és gyakorlati célú munkákban (agenda, káté. énekeskönyv) — merül ki. Van ugyan egy Herbariuma is, melyet halála után Heltai Gáspár özvegye adott ki (1578), de ez csak annak a jele, hogy ez az apostoli lélek pihenő óráiban a természet színgazdag pompájában is el tudott gyönyörködni. De azért tevékenységének súlya mégis az egyházi életre esik. Lefordítja az ó-testamentumból Sámuel két könyvét, a Krónikákat, Jóbót, az új-testamentumból pedig a Római levelet, a Kolossé levelet és a Jelenések könyvét. Sőt a teljes Új-testamentumot is lefordítja és kiadja, de ez elveszett és csak töredékeiből lehet némileg összeállítani.¹⁰ Bámulatos nyelvtudásával és együttérző lelkületével megtalálja, ép mint később Károlyi, a legnehezebb helyek átültetésére is a megfelelő magyar kifejezést. Az akkori kor szokása szerint fordítása magyarázatokkal is el van látva, amelyekben hűségesen keresi az Új-testamentom fényében kijelentett igazságok nyomait, előképeit az ó-testamentomban is. Az Isten ó-testamentomi neve (Elohim) szerinte már a szentháromságot bizonyítja. Krisztus előképe ott van a paradicsomi életfájában, a páskabárányban, Salamon templomában, Jákobban, a XLV. zsoltár völegényében, Elizeusban, Jób és Esaiás hitében. Az ó-testamentom tehát, amelyik sok keresztyén előtt egy sűrű, járhatatlan erdő, átváltozik az ő keze alatt kies ligetté, ahonnan a Megváltó-Isten édes szava szól. Ezt nem lehet egyszerűen elavult dogmatizmusnak nevezni,¹⁶ hiszen maga Pál is magyarázta hasonlóan az ó-testamentomot. Vagy hiszünk abban, amit Jézus magáról mond: Én vagyok az út, az igazság és az élet; senki sem mehet az Atyához, *csak én általam* (Ján. ev. XIV. 6.) és akkor valljuk azt is, hogy az ó-testamentomi szentek is Általa, az Ő személyében való töredékes hit által

¹³ Kiss Á. 541. 1.

¹⁴ Magy. Préd. V. cap.

¹⁵ Lásd Novák B. i. m. 89—192. 1.

¹⁶ Lásd Zoványi I. i. m. 30. 1.

üdvözültek, vagy pedig beismerjük, hogy Rajta kívül is van üdvösség és ezzel megtagadtuk őt.

Méliusz ezt a hitet nemcsak bibliai munkáiban, hanem rendszeres hitvallásaiban is hirdeti. Két terjedelmes magyar hitvallás köszöni neki az eredetét: az *I. és II. confessio*. (A harmadik, szintén tőle származó ú. n. *csengeri* hitvallás csak ezeknek tartalmát ismétli és így kisebb jelentőségű.) Mindkettő alkalmi irat. Az első az Egervidéken levő és hitükért méltatlanul bántalmazott, zaklatott református katonák, hívek és papok számára készült. Melancthon híres Közhelyei (*Loci communes*) mintájára, szól az egyes hitágazatokról, az Istenről szóló tantól fogva az örökéletig. Jellegzetes kálvinista tanok benne a kettős predestináció, a szabadakarat tagadása, az Úrvacsoratan, melyben hirdeti Krisztusnak istensége szerinti jelenlétét a szentjegyekben,¹⁷ emberi mivolta szerint távollétét azokból. Megtaláljuk a megtisztított hit fontos következményeit az egyházi, társadalmi és politikai életről való tanítás an. Igazi egyház csak az, amelyik az Igének tiszta hirdetése és a szakramentumok helyes kiszolgáltatása mellett az antikrisztus, a bűn és hitetlenség királya ellen is harcol. Tehát fegyelmezés nélkül nincs egyház. Erkölcsi felfogása szigorú, zord. A lopást, paráznaságot és eretnekséget halállal akarja büntetni, de a kisebb bűnök számára ott áll a feddés és kirekesztés orvossága. Egy darab kultúrkép tárul fel előttünk, midőn a háborúról, hadiszövetségről, a törökkel való egyezkedésről, a babonákról, sorsvetésről, ígézésről stb. szól a Szentírás megvilágításában. Sokan hibáztatják a munka rendszertelenségét, de ezzel szemben gazdag tartalma bőven kárpótol. A második hitvallás még nagyobb szabású. Első két része a Szentháromság hagyományos egyházi tanát, az elővégezést, a reforma us Úrvacsoratanat igazolja bőséges bibliai idézetekkel. A harmadik rész (nagyobb cikkek 74 pontban) t. k. az első egyházi törvénykönyvet tartalmazza. Alaptételéből, mely szerint Isten mindent, a természetet és az üdvéletet is rendbe kományozza, vezeti le a *biblia feltétlen tekintélye alapján* az egyházkormányzás, az istentisztelet, a fegyelem, vallásoktatás és erkölcsi élet rendszabályait. Később ezeket a dolgokat újabb meg újabb zsinatok szabályozták, de a Méliusz törvénycikkeinek hatása alól egyik sem vonhatta ki magát.

Külön fejezetet érdemel reformátorunk életében az az emésztő harc, amit egész életében a Szentháromságtagadók ellen folytat. Hazatérése és Arany Tamás unitárius apostollal való sikeres vitája után első dolga, hogy Erdélyt, amelyiknek lutheránus egyházát kikezdte Stancarus tanítása, s amelyik a Kálmáncsehi által előidézett izgalmakból még nem tudott felocsúdni, a közös bibliai hit erős szálaival fűzze Debrecenhez, illetve a református egyházhoz.

¹⁷ Nóvák B. ezt a tant nem érti és zwingliánus szellemben magyarázza. Lásd i. m. 51—54 l.

Már k. b. 4558-ban felveszi az érintkezést a kolozsvári rektor, Molnár Gergely útján¹⁸ az ottani lelkészekkel, Dávid Ferenczel és Heltai Gáspárral és csakugyan egy év múlva 1559 nyarán már sikerül őket a Melanchthon tekintélyével is védelmezett kálvinizmus táborába átvinni. Ez a nagyváradi „zsinatocskán“ történik meg, ahol először tanácskoznak az erdélyi és tiszavidéki papok a hitbeli egyesülés lehetőségeiről. Ezt követi u. ezen év nov. 1-én a marosvásárhelyi zsinat, amelyik már egyúttal propagandagyűlés is a székelyföld számára, ahol a kiváló Göcsi Máté mvásárhelyi pap már 1552 óta Melanchthon szellemében működik. Méliusz és Dávid barátsága azonban nem sokáig tart. Hiába folytatják együtt az irodalmi harcot a lutheranizmussal szemben, Blandrata 1564 óta mind nagyobb hatást gyakorol Dávid lelkére. Alig telik el egy év a református vallás Erdélybe való befogadása után, az új erdélyi püspök mind bátrabban kezdi hangoztatni a Szentháromság és a Krisztus teljes istensége tana iránti aggodalmait, kételyeit. Kolozsvár, az erdélyi magyar reformáció központja meghasonlik, iskola és egyház, tanárok és lelkészek, sőt a polgárság két része is ellenfelekként állanak egymással szemben s úgy a fejedelem, mint Méliusz szükségesnek tartják nyilvános hitvitákon tisztázni a fenti hitcikkeket. Az első hitvita, amely Gyulafehérváron 1566 ápr. 27—28 napjain tartott, elég kedvező eredménnyel folyik le. Az unitárizmus még nem bontakozik ki itt még teljes radikalizmusában, megelégszik azzal, hogy a Szentháromság róm. kath. fogalmazását ítéli el. Méliusz pedig, aki a hitvitán ezt a két hitigazságot a bibliából ügyesen védelmezte¹⁹, megelégszik — a jobb belátás reményében — azzal, hogy e hitigazságokat tisztán bibliai kifejezésekkel írják körül. Így jönnek létre „keresztyén egyetértés“ cikkei a marosvásárhelyi zsinaton. Hiszen az Erdéllyel megteremtett és annyira szükséges egység megtartásáról volt szó, amit 1563-ban a Bézafele hitvallás elfogadásával már egyszer létrehoztak.

Az egyezség azonban nem sokáig tart. Hiszen hiányzik annak egyedüli, lehetséges alapja, a lelkek, a hitbeli meggyőződés összhangja. Dávidék haladnak az unitárius igazságok világosabb formulázása felé (1567 február 13-i tordai zsinat), ahol Krisztus és a Szentlélek örökkévaló istenségéről vagy hallgatnak vagy tagadják azt. Méliusz pedig erre válaszként megtartja egyházkerülete papjaival a debreceni zsinatot, melynek hitvallásában a Szentháromságról a régi egyetemes vallástételt körvonalazzák és védelmezik. Az ellentétek ilyen kiéleződése után nem marad más mód az egyezség keresésére, mint a nyilvános hitviták. Két ilyen vitatkozás fűződik Méliusz nevéhez. Mindakettőt ő is kereste, óhajtotta. Ellenfelei támadtak, ő véde-

¹⁸ Schesaeus benne látja a Méliusz és Dávid Ferenc közti összekötő kapcsolatot. L. Jakab E. Dávid Ferenc emléke Bpest, 1879. 41. 1.

¹⁹ Kiss Á. i. m. 487. 1.

kezett, de védekezése is t. k. erőteljes támadás az evangéliumi hitigazságok elszíntelenítése, lealkuvása ellen. Úgy a gyulafehérvári II., mint a nagyváradi hitvita külső képe egyforma. Ott van mindkettőn a fejedelem, János Zsigmond fényes udvartartásával. Előttük a két tábor, a református és unitárius papok sötét, komoly serege, sőt egy-egy lutheránus pap is. A viták vezetője Békés Gáspár, a későbbi trónkövetelő. Jellemző Méliuszra nézve, hogy ő mint a „katholikusok“ püspöke nemcsak a bibliából, hanem a zsinati végzésekből, sőt az egyházi atyák irataiból is akar érvelni, amit az unitáriusok, akik csak a bibliára hivatkoznak, elutasítanak. A református egyház ilyenformán, amint az szelleméből következik, elismeri az egyházi fejlődés szabályozó erejét, amennyiben az a biblia szellemével megegyezik. Az unitarizmus, ép mint a szekták, a biblia lezárása után bevégezettnek látják a Szentlélek működését és így a *történeti* keresztyénség közösségével szakítanak. Meg kell vallanunk, hogy Méliusz ezeken a vitákon — amint Hebler luth. püspök felszólalása mutatja²⁰ az ószövetség bizonyító erejével visszaélt és ezzel helyzetét az újszövetségből érvelő ellenféllel szemben sokszor megnehezítette. De ügyesen vág vissza, mikor Dávidék Krisztus örökkévalósága ellen az ő idői születését hozzák fel: *egyik az istenségre néz, másik az emberségre*. A két álláspont csakugyan kiegyenlíthetetlen. Méliuszék azt a bibliai igazságot vallják, amelyet az u. n. Damasus-féle hitvallás klasszikus tömörséggel így foglal össze: mert ő (t. i. Krisztus), aki Isten vala, embernek született és aki működik, mint Isten, meghal, mint ember és aki meghal, mint ember, feltámad, mint Isten²¹. Mivel ellenfelei ezzel szemben a természetes ésszel felnem fogható ellenmondásokat hangsúlyozták és ezt a biblia egyes kiszakított helyeivel bizonyítgatják, a vita nagyon nehezen halad előre és mindegyre mellékvágányokra tér. Azok, akik a két fél kibékítésén fáradoznak: Heltai és Erdődi Gáspár tanácsúr, kénytelenek emlékeztetni a vitatkozókat, hogy „a szegény község“ érdekében maradjanak a tárgynál és ne üljenek fel a személyes kihívásoknak, de hiába. A többnapos viták elvégződnek s a türelmes fejedelemnek nem marad más teendője, mint kölcsönös türelmet parancsolni minkét félnek. Méliuszról feljegyzik a hitviták unitárius krónikásai, hogy ő Gyulafehérvárit ezt a kijelentést tette (1568): inkább akar a Szentlélekkel és atyákkal csecsemőként dadogni, mint az eretnek Laelioval érezni.²² A nagyváradi vitán pedig hű bajtársa Czeglédi György kijelenti róla: hogyha Péter úr valamiben megfogytakozik, ők melléje vallásukat nem kötelezik.²³ A vita végén pedig piruló orcával, de az igazság iránti erős szeretettel jelenti ki,

²⁰ Lásd Jakab E. i. mű 110. 1.

²¹ Erdős J. a II. Helvét-hitvallás. Debrecen 1907., 8. I.

²² Jakab E. i. m 114. 1.

²³ U. 143. 1.

hogy „soha ezelőtt oly nyilván meg nem ismertem a Krisztus istenségéről való igazságot, mint tegnap a disputációban és azután az éjjel gondolkozván felőle stb.”²⁴ Bár református egyház történetíróink szeretik e jelenetek hitelességét kétségbe vonni, szerintem semmit sem árt Méliusz nagyságának, ha beismerjük róla, hogy ő is *küzködött* e minden értelmet felülhaladó igazságok elfogadható fogalmazásával. Bátor vallástétele, komoly, isteni méltósággal előadott figyelmeztetése, amelyet a fejedelemhez és Dávid Ferenchez intéz, mutatják, hogy ő magát nem érezte legyőzöttnek.

És csakugyan az események nemsokára igazolták is őt. Az unitarizmus rövid fellobbanó dicsősége után a belső meghasonlás áldozata lesz, s a református egyház, hála Méliusz és utódai kiváló szervező munkásságának újult erővel kél fel aléltóságából és foglalja el a magyarság életében az őt megillető vezető szerepet. Új támasza akad Méliusznak egykori iskolatársában, a bibliafordító Károlyi Gáspárban, akinek segítségével a későbbi u. n. tiszáninneri egyházkerület papjait, egyházait viszi át a kálvinizmus táborába. Akár Erdélyben, akár Tarcalon, akár Egerben²¹ vagy a fejedelmi udvar előtt kell helyt állani az evangélium boldogító igazságai mellett, ő ott van mindenütt. Fáradtságot és távolságot nem ismer, ha az ur ügyéről van szó s élőlészóval és irodalmi téren hadakozik az Ige meghamisítói ellen.

Ennek a munkásságnak eredménye az, hogy a kálvinizmus, amely hazatérésekor még teljesen öntudatlan mozgalom volt, *már az ő életében három hatalmas egyházkerületté szervekedett: az erdélyi, a tiszántúli és tiszáninneri egyházkerületekké.* Nem hiába jegyzi fel róla az egykorú szász történetíró, hogy Méliusz a nemesség, a magyarok és székelyek legnagyobb részét tudományára vonta, s már csaknem mindenki a Kálvin nézetűek pártján volt,²⁶ mert ő adott megbízható tartalmat és erős, ellenálló formát a magyar református egyháznak. *Ebben a tekintetben hatása mindenik magyar reformátorénál nagyobb és egyetemesebb.* Ezt az egyházat azonban nem köti össze még akkor, mint manapság, semmiféle egyetemes szerv, a Lélek és a közös hitvallás szellemi kapcsolatain kívül. Mindenik külön éli a maga sajátos életét az ő egyházkerületi zsinataiban és kormányzó személyei alatt. Méliusznak azonban van gondja arra, hogy az egyes egyházi tisztségek és közigazgatási szervek az egyes hitvallásokban szabadosan körülírassanak. Világos, hogy a legfontosabb a szervezetben az egyházközségek élete. Ez már nála megnyeri a későbbi önkormányzatnak három sarkalatos jogát: a papválasztást, az egyházfegyelmézést és a vagyoni ügyek feletti rendelkezést. A gyülekezetnek a lelkeszválasz-

²⁴ U. 145. 1.

²⁵ Itt vitatkozik 1564-ben Alagi János luth. főúrral. L. Révész J. Figyelmező 1873, évf. 13. 1.

²⁶ Idézve Hanertől, Jakab E. munkájában 40. 1.

tási jogát csak a szenior (esperes) korlátozhatja, akinek személyében az egyetemes egyház lép fel az egyházközségi élet ellenőrzésére.²⁷ De az egyházközségek is tartoznak lelkipásztoroknak megadni a tiszteletet és tisztességes fizetést, hogy az ne legyen kénytelen világi foglalkozást űzni. S ha ezt nem teljesítik, a gyülekezet fosztassék meg lelkipásztorától és adassék át a sátánnak (52. cikk)! Leaz, hogy a lelkipásztorok életére is szigorú előírásai vannak. Nemcsak a hűséges prédikálást, kátétanítást, szakramentumok kiosztását, komoly lelki gondozást írja nekik elő, hanem még öltözködésüket, szórakozásukat, családi életüket és magánfoglalkozásaikat is körülményesen szabályozza. Hasonló intézkedések állanak fenn a tanítókra és énekvezérekre vonatkozólag is, akiknek védelmét a lelkipásztoroknak különösen lelkére köti (40. cikk).

Különös érdekessége Méliusz egyházának a komoly egyházi fegyelem. Természetesen ennek első foka a megintés, de ha ennek megismétlés esetén sem lesz meg a kívánt eredménye, nem marad más mód, mint a kiközösítés, azaz az Úrvacsorától való eltiltás. Van még ezek mellett két eszköz e célra: a depozíció vagy letétel, ami t. k. egy tisztséget viselő egyháztagnak hivatalától való megfosztását jelenti és a végleges kiátkozás, midőn a harag edényeit, a végleg megátalkodottakat *örökre* kizárja az egyház kebeléből. Természetes, hogy a fegyelmezés még ekkor a lelkipásztorok kezében van és a gyülekezet csak hallgatólagosan, az aktus komolyságának emelése céljából vesz részt a templomban ezen a szertartáson.²⁸ A kiközösítés szertartása komor és sötét. Az istentisztelet egészen erre a célra tartatott és részei a bűnbánati ének, a pap alkalmi beszéde és az általa hozott ítélet kihirdetése volt, melyben a bűnöst nemcsak a gyülekezeti élettől, hanem az emberi társaságtól (együtt étkezés, társalkodás, stb.) is bizonyos időre eltiltja. A visszavétel a vezeklési idő letelte után szintén alkalmi beszéddel, imádsággal, bűnvallással és feloldozással történik. A Nagyobb Cikk az emberölést, a lopást, paráznaságot, szitkozódást, hamis esküvést és a részegséget jelölik meg olyan bűnöknek, amelyekért kiközösítés jár. (47. cikk.) A súlyosabb bűnöknek büntetése a halál (emberölés, hitszegés, házasságtörés stb.).

Az egyházközségek élete fölött a szeniorok vagy egyházlátogatók illetve a szuperintendensek (püspökök) ügyelnek éber gonddal. Az utóbbi mindent a szeniorok beleegyezésével és nem magántetszéséből kell hogy végezzen (21. c). Ez az intézkedés és a mellettük levő papikollegium: az egyházmegyei és kerületi zsinatok biztosítják az egyháznak Kálvin szellemében való *alkotmányos* kormányzását.

²⁷ Nagyobb Cikk. 33. cikk.

²⁸ Barla Jenő: Az eklklésia követés a régebbi kálvinizmusban. Prot. Szemle 1909. 368. s. köv. lap.

Ez az egyházi rendtartás megtermi aztán az életben is a maga gyümölcseit. A kultusz annyira egyszerű, hogy még az orgonát is kiviszik a templomból, eltiltják a harang pápista zúgatását és a pompás temetéseket. A vasárnapokat a földi munka kerülésével, az Ige hallgatásával, szeretetmunka gyakorlásával tartják meg. A tízparancsolat nemcsak egyházi, hanem polgári törvény is, melynek áthágását világi hatóság is bünteti. A magántulajdon szentsége és a kamatszedés jogosultsága törvénybe van iktatva, de kíméletlenül elítélik a kapzsiságot és az uzsorát. Sőt még a fejedelmek, tisztviselők is a biblia szerint kormányoznak, ítélik meg s ha ezt nem teszik, az Úr prófétái és apostolai, a lelkészek tartoznak őket megfeddeni.

Elképzelhetjük, hogy milyen társadalmi és erkölcsi élet fejlődhetett ki ilyen alapelvek mellett Debrecenben és a példáját követő városokban. Erről az éleiről a hatvanas évek elején, Huszár Gál, a könyvnyomtató reformátor Méliusznak az Arany Tamás elleni vitairata előszavában ép olyan áradozó szavakkal emlékezik meg, mint egykor az olasz Vergerius püspök Kálvin Genféről.²⁹ De még a külföld figyelmét is felhívja Méliusz munkássága a magyar református egyházra. Béza, Kálvin nagyhírű utóda Genfben, e szavakkal buzdítja reformátorunkat a kitarító harcra: „te pedig, testvérem, folytasd a munkát és légy erős, az Úr van teveled. Buzdítsd csak továbbra is a többi testvéreket és erősítsd meg őket a te igen szép példáddal.“³⁰ De mégis leginkább városa méltányolta az ő emberfeletti erőfeszítését, midőn halála alkalmával úgy emlékeznek meg róla, mint „igen nagy tudással megáldott lelkipásztorról“ és „az ország magyar részeiben levő többi ekklesiáknak igen éber püspökéről“, akit 1572 dec. 15-én „sokaknak könnyhullatása mellett.. . roppant nagy tömeg kíséretében“ helyeznek örök nyugalomra³¹

Emlékét nem örökíti meg nálunk sem szobor, sem intézmény. De erre neki, a talpig puritán kálvinistának, aki egyedül Isten dicsőségéért harcolt, nincs is szüksége. Intelme, bizonyágtétele azonban századok viharain keresztül is felénk hangzik egyik prédikációjából: „*De ha mind ez világ ellenem támad is, nem félek, mert megesküdt, biztat, hogy nekem kegyes Atyám; ijessz azért te az ördöggel, baráttal, pápával, de el nem futtatsz, az én édes Atyámtól, az Istentől. Sőt inkább hozzá esem, benne bízom halálig, fogadására és esküvésére emlékeztetem. Meg-*

²⁹ Debrecen szerinte „Istentől bizonnyal megáldott város és a mennyei tudományban mind az egész Magyarországnak és Erdélyiségnek s több sok helyeknek is világosító lámpása“. Majd így folytatja: „Itt jóllehet bővebben kellene emlékeznem a ti jámbor és bölcs lelkipásztoritoknak és iskolameszteriteknek éjjel-nappal való nagy munkájukról és vigyázással való gondviselésekről stb.“ Századok 1867, évf. 150. 1.

³⁰ Lampe. Ember Hist. eccl. ref. in Hungária et Transylvania. 269. 1. Ugyanott a II. levélben Méliuszt „Az igazság legbátrabb előharcosának“ nevezi.

³¹ Révész I. Fgyelmező 1872. évf. 531. 1.

*fogadta, megesküdt, hogy meg nem tagad, el nem hagy kár-
hoznom.*³² Prófétai alakja meg áll előttünk, gyöngé utódok
előtt és megkérdi: van-é ilyen hitetek? Mert csak ilyen hittel
lehettek az én küzdő egyházam tagjai és egykor az én Krisz-
tusomnak örökös társai!

³² Magy. Préd. 142. l.

Béza Tódor.

Az 1596. év egyik nyári napján (aug. 13.) fáradt magyar diák kopogtatott Pacius genfi filozófiai tanár társaságában Béza Tódornak, Kálvin nagynevű utódának ajtaján. Az ajtó kinyílt s előttük állott az a férfiú, akinek kezébe összefutottak akkor a világ református egyházai vezetésének a szálai. Hosszú, fehér szakáll, 77 év súlya alatt meggörnyedt alakja mellett egy szeretetben, hitben, élettapaszlalatokban gazdag, jóságos arc mosolygott a belépők felé, akik közül a fiatal magyar diák szinte áhitatszerű tisztelettel állott meg a genfi reformátornak még életben levő barátja, munkatársa előtt. Elfogódva ül le a vele szemben kijelölt székre s csak akkor tér vissza bátorsága, amikor olyan biztatón, meleg érdeklődéssel tudakozódik Béza tőle külföldi tanulmányairól és a magyarországi egyházi viszonyokról. Arra a megjegyzésre, hogy mennyi dicséretet hallott már felőle, szerényen jegyzi meg: „Vajha a valóságot kisebbnek ne találná a hírnél!“ A szíves fogadtatáson felbátorodva ez a magyar diák, aki senki más, mint a mi Szenczi Molnár Albertünk, a zsoltárok könyvének halhatatlan nevű fordítója, pár nap múlva két erdélyi száz diák társaságában ismét fe keresi Bézát. Az öreg tudós ekkor fehér kenyérrrel és borral vendégeli meg őket, majd megmutogatván nekik a szobája falán levő képeket, Kálvinnak az élethű képe mellett könnybelábbadt szemmel mondja: „*Ez az én atyám a Krisztusban!*“¹

Így fordul most is a mi érdeklődésünk a református egyháznak e nagy hőse felé, akit szinte egy félszázadon keresztül a kálvini reformáció szellemi vezérének tekintett a világ. Hogyan lett ő a mi zárkózott lelkű reformátorunknak legbizalmasabb barátja, eszményeinek, törekvéseinek leghívebb letéteményese, mit jelent ő a világ-protestantizmus, közelebbről pedig a magyar evangéliumi egyház számára? — ezek a kérdések tolnak fel azoknak lelkében, akik nem tudnak róla egyebet, mint gyér életrajzi adatokat.

Béza, ép mint a református egyház nagy szervezője, vezére Kálvin János, előkelő családból származik. Atyja egy kisebb fran-

¹ Dézsi Laios, Szenczi Molnár A. naplója, levelezése és irományai. Bpest, 1898. 14., 15. 1.

cia megyének (Nièvre) a királyi kormányzója, akinek ősi kastélya büszkén emelkedik ki egy burgundiai városka (Vezelay) egyszerű házai közül.² A családban, bár édes anyja a környékbeli szegények és betegek istápolója, az előkelő világias szellem uralkodik. A kis Tódort, aki 1519-ben született, mint a szülők hetedik gyermeke, egyik Parisban lakó nagybátyja viszi magával a francia fővárosba, majd ugyancsak ő Orleansba küldi jogot tanulni, ahol egy tudós tanár, a protestáns meggyőződésű Wolmar nevelése alá kerül. Mikor Wolmart Bourgesba hívják meg tanárnak, oda is követi őt és itt ismerkedik meg Kálvin Jánossal, aki már akkor Wolmarral benső baráti viszonyban áll s aki éppen ennek hatása alatt még öntudatosabban csatlakozik a reformációhoz. *Az ismeretség azonban még csak külsőleges.* Az ifjú Béza előtt ott játszódik le Kálvin elfordulása a jogtudománytól a Szentírás felé, mestere is lánglelkű, hívő keresztyén s ő mégis, mint annyi ifjú az ő korában, a tűnő álmoképek és költői hangulatok rabja. Ovidius, Tibullus és Catullus lágy, édes költészete vonzza őt, verseket írogat s az egyik jogtanár leányáról ábrándozik. De ennek halála után nekifekszik ismét a tanulmányainak s a jogtudományokból levizsgálva, Parisba megy befejezni kiképeztetését. Itt azonban éppen mint egykor Augustinust Karthágóban, a könnyelmű vidám társaság kísértése ragadja magával és már azon a ponton van, hogy egészen elsüllyedjen az érzéki örömök örvényében, amikor egy merész lépéssel útját vágja a további kísértéseknek. 25 éves korában eljegyzi magának feleségül Désnoz Claudiát, egy szegény polgárleányt. Költeményei, melyek ugyanakkor Poe mata Juvenilia (Ifjúkori versek) címmel megjelennek, megszerzik neki a hír és dicsőség babérkoszorúját és *ő mégis boldogtalannak érzi magát.* Jön aztán egy súlyos betegség, melynek kínjai megtanítják végre segítségül hívni Azt, akivel eddig az érzéki örömök közt nem törődött, az Úr Jézus Krisztust s mikor megtalálja benne a teljes békességet, nemcsak testben, hanem lélekben is meggyógyul, megújul. 1548-ban Genfbe megy és ott Kálvinnak, ennek a régi, most már olyan nagyhírű, jó ismerősnek meggyónja eddigi bűneit s hitvesével a Szt. Péter székesegyház boltívei alatt törvényes házasságra lép. Életének e nagy fordulatát híven fejezi ki az a költeménye, amit zsoltár fordításainak első kiadása elé tett, búcsuzásként a világi költészettől:

Zengjétek csak ti léha költemények
A nőt, szerelmet és a csalfa féltést,
Én már csöndes elrejtett életem
Az örökké hű Pásztornak adtam át
Dicsőítve őt! és ti — zordon hegyek

² E. Choisy: Th. Béza Hauck Realencyklopädie f. prot. Theol. II. Bd. 677. s köv. lap.

Legyetek szerelmem néma tanúi!
 És te, óh tó, habzó hullámaid
 Dicshimnuszként szórd itt széjjel a parton
 Együttes énekünk zengjen ujjongó hálával
 S visszhangozzák az Úr dicséretét a felhők és az Alpok!³

Az alig 30 éves Béza előtt most már egy új, szent életcél merül fel: *oda állítani szívét, lelkét, tudását, Istentől nyert gazdag képességeit az Úr ügyének, az evangéliumi reformációnak szolgálatába.* Előkelő származásánál, választékos modoránál fogva különösen alkalmas arra, hogy a reformáció érdekében a világ hatalmasai és a művelt külföld előtt eljárjon, tehát, hogy úgyszólván Kálvin *külügyminisztere* legyen. Jogi tudása, humanisztikus képzettsége, nagy hite a református egyház megszervezésének és tudományos életének munkálására teszik őt képessé, végűi költői kedélye, meleg lelkülete, amely az egyházi költészet művelésére is indítja, jótékonyan egészíti ki a Kálvin rideg és túlszigorúnak látszó vallásosságát. Egyszóval gondviselészerű férfiu ő, aki époly nyereség volt az ifjú református egyház számára, mint a tudós Melanchton a darabos, nehézkes Luther mellett a német reformációnak.

Kálvinnak az éleslátása felismeri az ifjú francia menekültben a jövő emberét és siet őt maga mellett foglalkoztatni. Egyelőre Lausanneban, ebben a berni fennhatóság alatt álló kies francia városban, telepedik meg mint a görög nyelv akadémiai professzora, de azért állandóan Kálvin körében és szellemében munkálkodik. Itt írja Marót Kelemen munkája kiegészítésére világhírű zsoltárfordításait, melyek később mindenik nemzeti református egyház énekköltészetének alapját képezték, bibliai tárgyú iskola drámáit és végűi a Kálvin predestináció tana melletti védő iratát Bolseccel, valamint a Servetet cáfoló s az ő elítéltetését helyeslő munkáját, a közönyös türelmeség hangoztatóival szemben. Innen indul ki egyszer a svájci városok, majd a délnémet protestáns fejedelmi udvarok meglátogatására, hogy egyszer az üldözött *waldensek*, majd a *francia reformátusok* érdekében való közbenjárásra bírja rá őket. Sajnos, ez az út (1557) a kívánt eredmény elérése helyett, csak az ő számára termett szúrós töviseket. A Wormsban összegyűlt német ev. egyházi férfiak csak abban az esetben hajlandók vele és Farellel tárgyalni, ha az úrvacsorára vonatkozó álláspontjukat tisztázzák. Ők ezt készségesen meg is teszik és hitvallásukban kiemelik a Kálvin úrvacsora tanának az ágostai hitvallással egyező vonásait, ami a német theologusokat ki is elégíti. Ezért azonban a svájciak, különösen Zürich és Bern, keményen megtámadják őt és mikor újólaj útnak indul, mindenféle egyezkedési tárgyalást az ág.

³ I. Bonnet-Merschmann: Lebensbilder aus der Reformationszeit, Berlin 1864. 130-131 l.

hitvallásúakkal szigorúan eltiltanak tőle. Küldetésének m. ö. annyi eredménye van, hogy a német választó fejedelmek követséget küldenek Parisba a hugenották védelmezése érdekében, de az ők fegyveres támogatásukra egyelőre nem vállalkoznak.

A berni kormány, aki közvetve Kálvin genfi működése elé is annyi akadályt gördített, őt és Viret-t, a lausannei lelkészt különben is állandó bizalmatlansággal kíséri működésükben. Előbb-utóbb tehát kenyértörésre kellett a dolognak kerülnie. Viret és Béza a genfi szigorú egyházfegyelem és a presbyterium bevezetésén fáradoznak és példájukat a környékbeli lelkészek is követik. De Bern városa, az ő egyházfeletti hatalmának megvédése érdekében ezt a mozgalmat nem tűri és a Kálvin híveit úgy a tanári, mint a lelkészi állásokból eltávolítja. Így Béza ismét kezébe veszi a vándorbotot és 1558-ban áttelepedik Genfbe, ahol Viretvel együtt szíves fogadtatásra találnak s míg ez lelkészi állást kap, addig Béza a nemsokára felállított világhírű aka démián nyer, mint rektor alkalmazást.

A Kálvin közvetlen környezetében fejt ki aztán azt a korszakalkotó tevékenységet, amelyért iránta a francia protestantizmus örök hálával tartozik. Itt készíti el a francia újtestamentumnak ma is használatos fordítását, itt adja ki a túlzó lutheránusok (Westphal) elleni vitairatait és örökszép *hitvallását*, mely bár elsősorban csak magánhasználatra készült és a róm. kath. egyházban élő atyja előtt akarta igazolni az ő csatlakozását a reformációhoz, mégis később az egész református egyháznak egyik kedvelt symbolikus könyve lett. Innen megy át 1560-ban Franciaországba, hogy Antal navarrai király udvarában, aki a reformáció iránt feleségével együtt élénk érdeklődést mutat, hirdesse az evangéliumot és őket a francia református egyház számára véglegesen megnyerje. Majd mikor egy év múlva a mindinkább terjedő, erősödő francia reformáció ügyének eldöntésére IX. Károly ill. ennek anyja, Medici Katalin, összehívja a poissyi vallási értekezletet (1561), ő az ott megjelenő 12 hugenotta pap vezérszónoka. Talán csak a worms birodalmi gyűlés hasonlítható össze fényben és felemelő hatásban ezzel az értekezlettel, ahol Franciaország uralkodója mellett ennek főpapjai, tudósai, hercegei, világi kormányzói hallgatják ki a református egyház vezetőit.⁴ Mikor az egyszerű hugenotta papok bevonulnak a terembe, Bézának adják meg a szót és ő mielőtt beszédébe fogna, a király felé fordul e bátor szavakkal: „Minden vállalkozás kimenetele Isten kegyelmétől és segítségétől függ!” *Aztán letérdelve vallást tesz erőtelenységéről, bűneiről és buzgón imádkozik.* Az imádság után egyszerűen, határozottan kezdi fejtegetni, hogy ők semmi egyebet nem akarnak, mint az új Jeruzsálem falainak felépítését, a legfőbb, egyedüli Pásztor oltalma alatt. Főpapok és világiak szinte elbűvölve hallgatják Béza

⁴ Lachenmann E. Religionsgespräch zu Poissy Hauck R. E. E. XV. Bd. 497-504 1.

evangéliumi szellemű beszédét s csak akkor térnek magukhoz, amikor ez a r. kath. úrvacsora tan tévedéseit az ostya átváltozását kezdi cáfolgatni. Ekkor kitör a vihar a reformáció hívei ellen, az ülés félbeszakad és bár ezután Béza társaival együtt elmegy az engedékenység legtávolabbi határáig s ismételten kijelenti, hogy az úrvacsorában a hívők számára valósággal közöletetik a Krisztus teste és vére, mégis a pápai követ és a jezsuiták (Lainez) fellépése folytán az értekezlet eredménytelenül végződik.

Az ezután következő válságos napokban Béza mint hű francia áll a hugenotta egyház oldalán. Ott van a reformációt védelmező Condé Lajos herceg táborában, mint tábori lelkész, kiáltványokat fogalmaz, agitációs körutat végez, külföldi segítség után szaladgál. Mindhiába. Majdnem 2 évi távollét után vissza kellett térnie Genfbe anélkül, hogy a francia protestantizmus az ő teljes szabadságát kitudta volna vívni. De ezután is részt vesz legalább annak belső megerősítésében. A la-rochelles-i (1571) és nimes-i (1572) nemzeti református zsinatokat az ő vezetése alatt tartják, megvédelmezik a Kálvini egyházfegyelmet és proklamálják a francia református egyháznak a világi hatalomtól való teljes szabadságát.

Közben Kálvin elerőtelenedik, meghal és a református egyház hitéletének, egyházpolitikájának irányítása egészen a Béza vállaira súlyosodik. Alkalmasabb embert alig találhattak volna, mint őt, midőn ő veszi át a genfi egyháztanácsnak (consistoire) az elnöki (moderator) tisztét. Egész 1580-ig évről-évre őt választják meg az egyházközség vezetésére⁵ és ekkor is csak saját sürgetésére, mivel — Kálvin elvei szerint — nem akarta egy ember kormányzását állandóvá tenni a gyülekezetben, tesznek helyette más moderátort. Ne gondoljuk azonban, hogy ő, mint vezető lelkész, kivonta volna magát a rendes lelképásztori teendők végzése alól! Mivel az akadémián is elvult foglalva, mint tanár, mindennap az estéli órákban tartott előadást a gyülekezet azon tagjai részére, akik nappal nem tudtak templomba járni. Hetenként háromszor a város előkelői, műveltjei számára külön magyarázta a Szentírást az akadémián. Megtartotta Kálvin példájára a rendes heti bibliai megbeszélést a gyülekezet érdeklődő tagjaival (kongregáció), ahol bárki, *ép mint a mai bibliakörökben*, hozzászólhatott a Szentírás nagy igazságaihoz.⁶ Hogy e mellett aztán vasárnap prédikált, az egyházfegyelmet, a hívek megintését és kizárását buzgón gyakorolta és a betegeket — pestis idején egész élete kockáztatásáig! — szorgalmasan látogatta, vigasztalta, ezt bővebben nem kell fejtegetnünk. Aki a XVI. sz. utolsó évtizedeiben Genfben megfordult, az boldogan látta, hogy Kálvin munkája nem ment veszendőbe, sőt hű tanítványa kezén tovább fejlődött, izmosodott.

⁵ Dr. Márk Ferenc: Béza genfi reformatori működése, Prot. Szemle 1905. 429 s köv. I.

⁶ Ennek leírását I. Pruzsinszky P. Kálvin J. c. műve II. k. 338. lapján.

Béza működésének *látható* jelei közül különösen kiemelkedik az Akadémia felvirágzása. Ez ép annyit jelentett alatta is, mint nagy elődje életében: a komoly, bibliai szellemű protestáns tudományosság legtisztább lánggal lobogó tűzhelyét. Külföldi hittestvéreink, németek angolok, hollandok, franciák, sőt lengyelek is nagy számmal keresik fel azt és a kor legkiválóbb református tudósai, mint pld. a Heidelbergi Káté szerzői, Ursinus és Olevianus, a francia Danäus, a holland Gomarus mind itt teszik fel tanulmányaikra a koronát. Innen megy Béza egyszer Württembergbe (1587), majd Bernbe (1588), hogy a református hit nagy igazságát, a predestinációt megvédelmezze, innen kelnek szárnyra vitairatai, értekezései, levelei stb., amikkel a bibliai szellemű reformációt a Krisztus istenségét egyoldalúan hangsúlyozó lutheránus theologusok (Brenz, Andrea), vagy azt éppen tagadó unitáriusok ellen megvédelmezte.

Nagy tekintélyének titka nem csak az, hogy ő Kálvin utóda Genfben, hanem theologiai felfogása is, amelyben mesterének nagy gondolatait öntudatosan képviselte, tovább képezte. A kálvinizmus fő jellemvonása, amint azt maga a reformátor egy kisebb iratában kifejti, nemcsak az, hogy a büntudattól elgyötört lélek megtalálja szabadulását a Krisztus által, hanem az is, „hogy aki ezt megértette, ebben erős és *szilárd bizalommal megnyugodjék*, érezze szívében, hogy Krisztus egészen az övé s Őbenne van igazsága, élete“. Ennek a teljes bizonyosságú református hitnek az *alapjával és megőrzési módjaival* foglalkozik Béza legszívesebben theologiai munkáiban, tehát *a predestinációval és az elválasztás jeleivel, a kísértések elleni küzdelemmel*. Ami az elsőt illeti, a Kálvin kortársaiként szereplő református theologusok, Bullinger, Laski, Aretius, Martyr Péter stb. beszéltek ugyan Isten elővégzéséről, de ez alatt rendesen az ő *üdvre való* kiválasztását értették és nem egyúttal az elvetést (reprobatiot) is.⁸ Sőt a berni kormány 1553 óta eltiltotta a papoknak a predestináció felett való vitatkozást is. Béza azonban, akit ép mint Augustinust, Isten keze mély szakadékokon át csodálatos módon vezet el a kegyelem forrásához, világosan látja, hogy az üdvözítés munkája ember- és időfeletti, *örökkévaló* tény. Olyan örökkévaló tehát ennek *terve*, mint maga az Isten s habár az esetben a bűnnek csak lehetősége tulajdonítható neki, a tk. ok itt az ember,⁹ mégis az emberi történelem nem egyéb, mint ennek az örök tervnek a kibontakozása. A későbbi theologiai fejlődés (dortrecht zsinat) igazolta őt, aki ezt a tant ismét a református hittudat közkincsévé tette és annak prédikálását állandóan sürgette, mert

⁷ Az egyház reformálásának szükségességéről. 14 1. Kisebb művei I—VI. Pápa 1907.

⁸ O. Ritschi Dogmengeschichte des Protestantismus III. k. 243 s köv. 1.

⁹ Isten meg is *engedi* a bűnt, ellentétben Kálvinnal (Inst. III, 23. f. 8 p.), aki szerint az ő akarata, gondviselése a bűneset döntő tényezője. A két felfogás úgy a külföldi, mint hazai theologusainknál (Méliusz) előfordul.

ahol ez elvesztette nagy jelentőségét (Arminius), ott mindenütt „a mi hitünknek és reménységünknek egyetlen alapja“ ment veszendőbe.

Most már, ha figyelmét az üdvösség *megőrzésének* kérdése felé fordítja, egész természetes, hogy itt is elsősorban az elválasztás jön tekintetbe. Nem mi őrizzük meg magunkat, hanem Isten, aki erre nézve ígéretet tett, megesküdt és *aki az ő szándékát soha meg nem változtatja*. De mégis jobban ismerte Béza az emberi lelket, minthogy egyszerűen az Istenre való utalással ezt a kérdést elintézettnak látta volna. Tudja, hogy Isten munkája nemcsak természet- és időfeletti, hanem a gyarló emberi életben is felvillanó s ezért különös előszeretettel foglalkozik az elválasztás *jeleivel*. Látja, hogy a Kísértő még a Krisztusban élő ember lelkét is állandóan ostromolja, midőn rettentti őt Isten igazságos ítéletével, az ő bűnös voltára, megromlott természetére való emlékeztetéssel és keresi ezek ellen az orvosságot.¹⁰ Senki másban nem találja meg a menedéket, csak „*az egy Jézus Krisztusban, akiben megnyughatunk*“ s aki, ha benne igazán hiszünk, létre hozza bennünk az új élet áldott jeleit. Ezek pedig nem annyira a cselekedetek, hiszen ezek pogányoknál, zsidóknál is előfordulhatnak s állhatnak az önzés, a saját érdem keresésének a szolgálatában, mint „*a bűnnek meggyűlölése és az isteni féle-*“ *lemből származott szívnek töredelmes volta, a Krisztusban való erős bizalom és őtet segítségül hívás.*¹¹ Valaki ez mozdulatokat magában eszébe veszi, még szinte az halálnak percentésekor is tudja, hogy ő neki az ő hiti elválasztatása és továbbá idvessége felől bizonyos bizonyágtétele vagyon.“

Bézának ez a gondolkozása nemcsak a biblia eredeti tanításához¹² való visszatérést jelentette, hanem módot és lehetőséget is nyújtott ismét a buzgó keresztyén lelkeknek arra, hogy Isten dolgai, örök titkai mellett az ő *saját lelküknek a mozdulásaiban* is keressék azt a felsőbb *világot*, ahova a Krisztus által tartoznak. S ha néhány évtizeddel utána az angol és holland puritánizmus theologusai (Perkins, Amesius stb.) a tisztán elméleti kérdésekkel babráló orthodoxia mellett az újjászületést, ennek előállítását, az ebben való megmaradást veszik beható vizsgálat alá s a teológiát ilyenformán ismét kapcsolatba hozzák a gyakorlati keresztyén élettel, bennük ismét Bézának a hívő szelleme éled újra s fejt ki áldásos hatásokat.¹³

Meleg, szubjektív hitéletének egy másik gyümölcse a Zsol-tárok könyvének teljes verses fordítása, amelyben a Marót Kelemen hasonlító gyűjteményét egészítette ki (1551—52) s amelylyel Isten ígéje számára az istentiszteletnek egy lényeges részét,

¹⁰ L. Hitvallásának X—XIII. artikulusait. Kiss Á. i. m. 315-323. 1.

¹¹ U. 338. 1.

¹² Luk. 6.45. Mt. 15:18 stb.

¹³ Természetesen ez a hatás nem kizárólagos. A Heid. Káténak is meg van pld. ebben a maga nagy szerepe.

az egyházi éneklést hódítja meg végérvényesen.¹⁴ Munkáját, mely 1562-ben jelenik a maga teljes alakjában *Francia rímbe szedett zsoltárok Marót Kelementől és Béza Tódortól* címmel, rendkívüli siker koszorúzza: 3 év alatt 62 kiadást ér meg, lefordítják minden európai nyelvre s magánhasználat mellett az egyes nemzeti egyházak liturgiájának is alkotórésze lesz. Különösen a francia, holland és magyar református egyházakban maradtak meg ezek mind a mai napig és vigasztalják, erősítik a kétséges helyzetben élő, külső és belső ellenségekkel viaskodó lelkeket.

Béza Tódornak végül előkelő szerepe van a mi magyar református egyházunk létrejövetelében és megszilárdulásában. Hatása sokkal nagyobb és közvetlenebb, mint a Kálviné, akivel életében alig érintkeztek őseink. *Elmondhatjuk, hogy Bullinger és a heidelbergi professzorok után az 6 személye, hite, theologiai felfogása, munkássága áll a mi reformátoraink érdeklődésének középpontjában.* Béza egyetemes érdeklődése kiterjed a magyar reformáció küzdelmes sorsára is és ha személyesen nem is tud eljöni hozzánk, mint Francia- és Németországba, annál melegebb szeretettel irányítja annak belső életét iratai és levelezése által. Ennek okát elsősorban a Méliusz személyében kell keresnünk, aki először ismeri fel benne nagyjaink közül a kor vezető református tudósát.¹⁰ Az ő közbenjárásának lehet tulajdonítani azt, hogy midőn a Kassa vidéki (Tiszán inneni) református gyülekezetek 1562-ben Tarcalon a szervezkedés útjára lépnek, a Béza 1560-ban latin nyelven kiadott hitvallását fogadják el és a következő évben ugyanezt teszik az erdélyi reformátusok is tordai zsinatjukon. Ez a hittvallás rendszerességénél,¹⁶ világosságánál, meleg hiténél és *gyakorlatiasságánál*¹⁷ fogva kiválóan alkalmas volt arra, hogy elődeinket az egyetemes református egyházhoz fűzze, az egymástól távol levő egyházkerületeket egy testvéri egységbe kapcsolja össze, s egyházszerkezeti utasításaival átsegítse őket a kezdet nehézségein. S habár az eredeti hitvallásnak a zsinatok szervezetére és a r. katolikusok cáfolatára vonatkozó részei ki is maradtak belőle, mégis benne a hamisítatlan genfi szellem vonult be egyházunk életébe.

Akik tanulmányozzák egyházunk történetét, azok láthatják, hogy a későbbi egyházi fejlődésben is mindinkább *ez a szellem diadalmaskodik.* A Béza hitvallása mellett e két zsinaton elfogadják a Kálvin genfi kátéját, az 1566-i gönci zsinaton a genfi egyház hitvallását, 1567-ben Debrecenben a tiszamenti két-egyházkerület a Béza által is aláírt és így egyetemes érvényre emelkedő II. Helvét Hitvallást. Ennek a mind szorosabbá váló kapcsolódásnak oka az unitárius támadásokban is keresendő,

¹⁴ Französische Psalmenmelodien R. E. E. 214—218. 1.

¹⁵ Pokoly J.: Az erdélyi réf. egyház története. Bpest, 1904. I. 152. 1.

¹⁶ Részei: I. Az Szt. háromságról. II. Az Atya Istenről. III. Az J. Krisztusról. IV. Az Szt. Lélekről. V. Az Anyaszentegyházról. VI. Az utolsó ítéletről.

¹⁷ Leggazdagabbak a IV. és V. részek.

amikkel szemben egyházunk a külföldi hittestvérek tudására, tekintélyére is kellett hogy támaszkodjék. Béza jól látja a magyar reformáció veszélyeztetett helyzetét és annak két kiváló tudósával, Szegedi Kis Istvánnal és Méliussszal, állandó összeköttetést tart fenn. A Méliusznak küldött leveleiből¹⁸ láthatjuk, hogy milyen meghitt viszonyban állott református egyházunk organizátorával. Őt „Méliuszomnak“ nevezi, gratulál neki az Úrtól a többi testvérek hitének megerősítése céljából adott erős lélekért s imádkozik mindkét levelében a Krisztusnak az ő Szentjeiben való győzelméért, hogy Isten az ő nevének ellenségeit ő maga szórja szét s ne hagyja ismét köztünk az ő nevének szövetségét kioltani. Értesíti őt, hogy munkái kinyomtatására, sőt ami azokból nehezen olvasható, újrairására is örömmel vállalkozik, tudatja, hogy legközelebb Athanasiusnak, Cyrillusnak és Nagy Basiliusnak a Szentháromság-védő munkáit ki fogja adni; elküldi Méliusznak egy könyvecskéjét az akkor folyó vitákról és ami igazán megható, bírálatot mond a mi reformátorunk polémiájának itt-ott előforduló erőtelenségéről, hiányosságáról. Viszont ő is várja Méliuszról az ő könyvecskéjéről szóló ítéletének nyilvánítását. Értesíti őt, — hogy is hallgatna erről? — a francia reformátusok szörnyű megpróbáltatásairól, a pestisnek Genfben való pusztításáról és az akadémia fokozatos felvirágzásáról. *Méliusz személyében magához öleli a magyarországi orthodox testvérek egész gyülekezetét és úgy könyörög egyházainknak békességéért!*

Máskor a Nagyvárad melléki reformáció hatalmas pártfogóját, Telegdi Miklóst, keresi fel levelével (1573.)¹⁹ és megemlékezve arról a bizalomról, amellyel ez két kiváló magyar diáknak, Türi Mátyásnak és Paksi Mihálynak, a gondját (kb. anyagi támogatással is) reábizta, hálája jeléül elküldi neki Theologiai Leveleit, amikkel úgy az ő, mint a többi „igazán buzgó főúr“ lelkét megakarja vigasztalni, világosítani és a védekezésre felszerelni „a kétséges helyzetben“. Fájdalommal emlékezik, meg itt Szegedinek és Méliusznak, „a legbátrabb és örök-emlékre legméltóbb bajvívóknak“ haláláról, ami szerinte az összes, egyházak legsúlyosabb sebe, de reméli, hogy a buzgó főurak támogatásával mások következnek és végre meghódol a hazugság az igazságnak a Krisztus dicsőségének nagy növekedésével!

Jól látja, hogy az unitáriusok nagy pártfogójának, János Zsigmondnak a korai halálával, akit különben életében Méliusszal együtt az ellenük való kemény s határozott fellépésre ösztönzött,²⁰ nagy fordulat állott be nálunk és félti országunkat a balsors fenyegetésétől. Épen azért szeretettel karolja fel a Genfben tanuló magyar ifjakat és gondoskodik, hogy tudósaink munkái ott mielőbb napvilágot lássanak. A hagyomány szerint

¹⁸ F. A. Lampe-Ember Hist. Eccl. Ref. in Hungaria et Transsylvania.. Utrecht 1728. 268—271 1.

¹⁹ U. o. 272-274. 1.

²⁰ Pokoly J. i. m. 203. 1.

(Bod P.) már az 50-es évek folyamán megfordulnak Genfben Thuri Pál, a tizáninneneti reformátusok bátor vezére, Szegedi Gergely, az énekköltő debreceni pap, sőt feltehetjük, hogy a bibliafordító Károlyi Gáspár is. A későbbi évek tanulói közül kiemelkednek Szikszai Hellopaeus Bálint, a tudós debreceni Káté-író pap, Thuri Mátyás és Paksi Mihály,²¹ akikről, mint kiváló buzgóságú és tudományú ifjacról ír Béza Telegdi Miklósnak s akik a debreceni és s.-pataki főiskolának lesznek rector-professzorai, Laskói Csókás Péter, m.-vásárhelyi tanár, majd fogarasi lelkész, akit Ilosvay Benedek gy.-fehérvári rector támogat s aki-nek a jezsuiták elleni híres munkája (Theorematum stb.) a Béza előszavával jelenik meg Genfben,²² Skarica Máté, Szegedi K. István híres életírója és utóda a dunamelléki püspökségben, sőt még egy erdélyi unitárius ifjú is, Enyedi György, aki ezután Páduába is ellátogat, majd itthon a kolozsvári unitárius kollégium igazgatója, később pedig püspök lesz.²³ Hogy milyen érdeklődéssel és szeretettel kíséri Béza ezeknek az ifjaknak a sorsát, mutatja a Skaricával folytatott beszélgetése, amidőn rendre kérdegeti az ő magyarországi barátait, tanítványait²⁴ s aki őt is idegen létére „nem várt szelídséggel és szívjósággal fogadja“. Az általa átadott Szegedi-féle munkát (Assertatio) a Szentháromság tagadók ellen siet kinyomtatni, be sem várva a szerző által ígért bővebb átdolgozást, olyan nagy értéket tulajdonít annak. Ugyancsak az ő előszavával jelenik meg Szikszai Hellopaeusnak is a Szakramentumokról írt könyve Genfben 1585-ben. Ezek a munkák, épúgy mint szerzőik, előkelő szerepet töltenek be a magyar és erdélyi reformáció megszilárdításában. Az unitarizmus mint szellemi hatalom még az ő visszaszorítása után is ott él a levegőben, erőtlentí az evangéliumi hittudatot, a jezsuiták pedig mind nagyobb arányokban fejtik ki támadó hadjáratukat a protestantizmus ellen. Szükség van éles fegyverekre, öntudatos, bátor harcosokra, s ezeknek küldésében, kiképzésében Béza éppoly fáradhatatlan, mint Kálvin.

Az ellenreformáció vihara különben Genfét, „a föld kerek-ségének e békés szögletét“ sem kíméli meg. A 60-as évek folyamán újra felébred a savoyai hercegek vágya a tőlük elszakadt területek visszafoglalására s ha Genfét már nem is képesek megszerezni, legalább a berni fennhatóság alatt álló területet a tó déli partján, Francia és Spanyolország támogatása mellett, elfoglalják (1567).²⁵ Genf ilyenformán el van zárva svájci

²¹ Lamps u. o. S. Szabó József: Kálvin és a magyar reformátorok. Prot. Szemle 1909. évf. 157. s köv. 1.

²² Koncz József: A m.-vásárhelyi ev. ref. koll. története 1896. 11—12. 1.

²³ Érdekes, hogy B. hallgatója volt Arminius J., a remonstrans mozgalom beindítója is.

²⁴ Szegedi Kiss I. élete 57. 1.

²⁵ E. Bloesch Geschichte der schweizerisch ref. Kirchen Bern 1898. I. k. 338 s köv. 1.

hittestvéreitől. S habár ezek 1579—1584-ig rendre felveszik ismét vele a szövetséges viszonyt, mégis egy újabb szerencsétlen háború után, mely Bern és Savoya közt játszódik le, valósággal körül van véve a város az ellenreformáció mindent elnyelő hullámaitól. A környéken megkezdődik a reformátusok visszatértése a r. kath. hitre a kor legkiválóbb misszionáriusa, Salesi Ferenc által. Az ő szeretetteljes, mély buzgósága s lelkekért aggódó személyisége olyan nagy hatással van a környék lakosaira, hogy 7 év alatt m. e. 6000-en térnek át ismét a r. kath. egyházba. Természetesen, ép mint nálunk Pázmány idejében, ezt a munkát követi nemsokára a fegyveres térítés is, úgyhogy hiába tiltakoznak ez ellen Bern és a szövetségesek, a 17. sz. elejéig *elejéig kiirtják egész északi Savoyából a református vallást*

E térítési munka alatt kiveti Salesi Ferenc hálóját a francia protestantizmus tüzhelyére, Genfre is, amelyről minden szelidsége mellett is a következő, gyűlölettől lihegő szavakat mondja: *Ez a város ugyanaz az ördögök és az eretnekek számára, ami Róma az angyalok és a katolikusok számára! Az összes hívőknek elsősorban a pápának és az uralkodóknak állandóan kell törekedniük arra, hogy ez a város megtérítették vagy szétromboltassék!*²⁶ 1597-ben merész elhatározással a reformáció szellemi vezéré, Bézát, keresi fel és megpróbálja őt, a 78 éves aggastyánt, r. kath. hitre téríteni. Napokon keresztül folyik a vita a kor két hatalmas vallásos egyénisége közt. Béza azonban szilárdan, nem várt lelki erővel és öntudatos hittel veri vissza az ostromot. Salesi Ferenc végre a végső érvehöz folyamodik: 4000 arany évi nyugdíjat ajánl fel Bézának a pápa nevében és az ő bútoraiért, könyveiért két annyi pénzt, mint amennyit érnek. Az öreg reformátor ekkor szó nélkül feláll, megmutatja üres könyvtárát, melyből a könyveket egy menekült francia hittestvére számára éppen azelőtt adta el s aztán e szavakkal fordul kísértőjéhez: *Távozz tőlem Sátán!* A további tárgyalások ezzel megszakadnak, de ez nem akadályozta meg a r. katolikusokat abban, hogy ne terjesszék el Bezáról, éppen az ő szelíd, udvarias magatartásánál fogva, hogy felvette az „egyedül üdvözítő“ hitet. A reformátor erre egy szatírával cáfolja meg a koholt híreket. Hogy is kellett volna őt a római egyházba áttéríteni, amikor egész életén keresztül, ép mint a mi Méliuszunk, *orthodox keresztyénnek vallotta magát* s olyan nagy súlyt helyezett arra, hogy az akkori tévelygések nem csak a bibliából, hanem *az egyházi atyák régisége és méltósága, „az egész tiszta, régi egyház által is megcáfoltassanak“?*²⁷

Eleterejét híven használja az Úr szőlőskertjének művelésére. „amíg nappal vagyom“. 78 éves koráig hűségesen megtartja akadémiai előadásait, 81 éves korában mondja utolsó

²⁶ J. Ehni, Franz v. Sales R. E. VI. 226.

²⁷ L. Meliuszhoz irt II. levelét i. h.

prédikációját (1600). Ettől fogva fokozatosan gyöngül, s pap-társainak vigasztalásai, imádságai közt, akik ép oly szeretettel veszik őt körül betegségében, mint egykor Kálvint, 1605 okt. 13-án szelíden és boldogan tér meg Megváltójához. Küzdelmes életére, irodalmi, egyházszervező és építő munkásságára, irántunk táplált meleg, imádságos szeretetére visszagondolva, igazat kell adnunk Skarica Máténak, midőn azt mondja róla:²⁸ *Ez a Béza valóban olyan embernek tűnt fel előttem, akiről az ő bámulói közül teljes dicsérettel senki sem szólhat anélkül, hogy valami tekintetben őt ne irigyelje*“ Személyiségének vonzó erejét nemcsak nagy hite és tudása, hanem mindhalálig menő *szolgáló szeretete* adta.

²⁸ Szegedi K. I. élete 57. 58. 1.

Károlyi Gáspár.

Van valami biztató abban, hogy a nagy bibliafordító református papnak az emlékét, születésének 400 éves fordulója alkalmával, Erdélyben elsőnek az Ifjú Erdély serege ünnepli meg.¹ Mint-ha azt akarná ezzel mondani: *nekem ma ilyen hős, ilyen eszménykép kell!* Nem világhódító hadvezérek, akik vérrrel írják be nevüket a népek történetébe, nem fellengős szónokok, akik sokszor megmámorosodnak a szó hatalma által teremtett népszerűségtől, nem kalandorok, akik eszközeiket nem válogatva küzdik fel magukat a gazdagság és hatalom polcára, hanem Isten országának és a nemzeti életnek egy *csöndben építő*, nagy tudású, gazdag hitű, kitartó szorgalmú munkása. Mert Károlyi Gáspár mindenekelőtt ez volt. Róla nem lehet sem ódát, sem hőskölteményt írni, mintahogy nem vonzó irodalmi tárgy annak a földművesnek az élete, aki a legacélosabb búzát termeli, a leg-táplálóbba kenyeret teszi az asztalunkra, vagy az a laboratórium-ban kísérletező tudós, aki felfedezi egy romboló betegség szérumát. Az ilyen emberek munkájának eredményét mindenki élvezi, talán a nevét is emlegetik, vagy legalább is megtanítják az iskolában, de ennek a névnek hallatára nem jönnek dobogásba a szívek, nem pirulnak ki az arcok, nem viszik azt lengő zászlókon lelkesülő tömegek élén. Hiszen porrészei is, melyek a gönci régi templom sírboltjában pihentek, ennek pusztulásával jelentelenül vegyültek el az anyafölddel s csak halálának 300 éves fordulóján állította oda a kegyelet a mindnyájunk előtt ismert szobrot. Életpályáját, munkásságát pedig még eddig csak rövid lélekzetű, inkább népszerű ismertetésekben dolgozták fel és nem egy olyan kimerítő terjedelmesebb tanulmányban, ami emlékéhez, jelentőségéhez méltó lett volna.²

¹ Kolozsvárit, 1929. márc. 12.-én tartott estély keretében.

² Az itt felhasznált *irodalom* a következő: *Dézi Lajos*: Szenczi Molnár Albert naplója Bpest, 1898. *Bod Péter*: Magyar Athénás 1767. *Történelmi Tár* 1889., 1894. évf. *S. Szabó József*: K. G. élet és jellemrajz Sárospatak 1890. — *Törekéry Kálmán*: K. G. Prot. Egyh. és Isk. Lap 1890. évf. *Kenessey Béla*: Károlyi emlékkönyv Budapest 1890. s ennek bírálata *Zoványinál*: Kisebb dolgozatok. Sárospatak 1910. *Nóvák Lajos*: K. R. G. életrajza Prot. Szemle 1891 évf. *Rácz Kálmán*: A K. G. és Káldy György biblia fordítás és a K. biblia

Még születési éve sem teljesen tisztázott dolog. A XVIII. század magyar történetírói semmit sem írnak e tekintetben róla, csak azt, hogy Nagykárolyban született és Wittenbergben és Helvéciában tanult. Balogh Ferenc, a debreceni kiváló egyháztörténész után azonban általában 1529.-re teszik. Az itthoni előtanulmányaira vonatkozó vélemények is csak találgatások, hiszen a reformáció a felső Tisza vidékén, Károlyi gyermekkorában a Perényiek és Drágfiak védelme alatt már meglehetősen kiterjedést vett s így ő Erdődön, Sárospatakon, Debreczenben, Beregszászon és Munkácson egyforma könnyűséggel tanulhatott. Mire kezébe veszi az akkori kor szokásai szerint a vándorbotot és külföldre indul, azon a vidéken, ahol élt, eldől a nagy harc a reformáció két iránya közt. Hiába mondják ki újabb meg újabb zsinatokon az augsburgi hitvalláshoz való ragaszkodást; a papság tekintélyes részeges a nép már a református irányhoz vonzódik és csak az országgyűlési végzésektől (1548., 1553.) való félelem tartja vissza őket a nyílt állásfoglalástól. A környék legtekintélyesebb protestáns főura, Petrovics és ennek papja, Kálmáncsehi gondoskodnak ennek az iránynak a megszilárdításáról.

Károlyi tehát az úrvacsoráról mérsékelt szellemben tanító Melanchthon hallgatására Wittenbergbe megy. Ez az egyetem volt akkor az az átmeneti állomás, ahonnan aztán elágaztak az utak vagy a lutheránus Jéna, vagy a református svájci egyetemek felé. Itt tanít a nagy tudományú Praeceptor Germaniae, akinek a neve és- emléke a XVI. sz. folyamán 1018 magyar diákot vonz ebbe a jelentéktelen, kis, német városba. — 1556.-ban 3 kiváló magyar lakója van az ottani magyar burzának: Károlyi, aki a magyar bibliával, Méliusz, aki a hitvallási iratokkal és Szegedi Gergely, aki az egyetemes református énekeskönyvvel ajándékozta meg anyaszentegyházunkat.

1556-tól 1662-ig Károlyi élete homályban van. Erre az időre szokták tenni a svájci és strassburgi egyetemeken való tanulását. Szívesen beszélnék ezekről az évekről, mintahogy egyes életrajzírói teszik a Kálvinnal, Bézával, Bullingerrel való találkozásáról, de mindezekről semmi adatunk sincs. Annyi bizonyos, hogy külföldi útjából gazdag lelki kincseket hozott haza: *élesen kifejlett dogmatikai készséget, a biblia eredeti nyelveiben való jártasságot és kiváló gyakorlati, szervező képességet. Tehát olyan tulajdonságokat, amik a genfi reformátort és legközelebbi munkatársait jellemzik.*

Mikor 4—5 évi bujdosás után Károlyi hazatér és felbukkan Szatmár várában, szomorú kép tárul eléje. Ez az országrész, az ú. n. *partium*, volt a mérkőzési helye a Habsburg és a török hatalom, illetve az általa támogatott erdélyi fejedelemség közt.

védelme. Sárospatak 1892. Kiss Áron: A XVI. sz.-beli ref. zsinatok végzései Bpest. Muzsnay László: A magyar biblia története Kolozsvár 1925. Harsányi István—Dr. Gulyás J.: Új adatok Károlyi Gáspárról Sárospatak 1927. s az egyházi lapok 1890. és 1891. évi jubileumi cikkei.

Ekkor kezdődik meg a János Zsigmond pártján levő főurak átpártolása Ferdinándhoz. Balassa Menyhért, ez a „hittel kereskedő” ember Szatmár és Nagybánya környékén levő nagy kiterjedésű birtokaival a Habsburg házhoz csatlakozik s hogy védve legyen az erdélyiek bosszújától, megkezdi aknamunkáját a környékbeli, sőt az erdélyi főurak közt is. A háború kitör a két szomszédos ország közt s felvonulnak az egyensúly helyreállítására a budai és temesvári basák. A föld népe, köztük a mi Károlyink is, menekül Szatmár erődített várába. Ott Zay Ferenc és Ruszkai Dobó Domokos védelme alatt éli át az ostrom napjait. Látja, hogy mint égeti fel a török Szatmár városát, mint rabol, pusztít a környéken, s látja — és ez volt a legkeservesebb, hogy *mint emészti, öli, rontja két nagy hatalom malomköve közt magyar a magyart!* Nem csodálhatjuk, ha felmerül lelkében a kérdés: *miért történik mindez?* Miért látogatja meg Isten éppen *ezt* a népet a megosztás átkával és ennek súlyos következményeivel? így születik meg lelkében, majd könyv alakban első műve: *Két könyv minden országnak és királynak jó és gonosz szerencséjének okairól.* (1563.)

A kérdés, amit ebben feldolgozott, gyakran izgatta a hazánk és szerencsétlen nemzetünk sorsán függő, aggódó hazafiak szívét. Farkas András verses krónika írótól egészen Szécsenyi Hiteljének megjelenéséig olyan emberek tusakodtak rajta, mint Magyarai István, Pázmány Péter, Zrínyi Miklós, a költő és Bethlen Miklós, erdélyi kancellár. De talán senki sem fogta meg a kérdést olyan evangéliumi hittel, kálvinista tisztánlátással, mint Károlyi. Nem politikai vagy nemzetgazdaságtani alapon nyúl hozzá, hanem *Isten örök kijelentése alapján.* Alaptétele az, hogy a nemzetek sorsa nem a szerencsétől és a világi erőktől, hanem *egyedül Istentől függ,* mert ő a teremtője és kormányzója mindennek. A külső feltételek: a király és a kormányzók bölcsesége, az erős katonaság és békében élő hűséges alattvalók szintén szerencsésé tehetnek egy országot, de ezek szintén változó dolgok. *Igazi fundamentuma egy ország boldogságának az Istennek és a Krisztusnak való engedelmesség.* A 10 parancsolat megtartása és a Krisztusban való hit. Ahol ezek hiányoznak, ott veszedelem szakad az országra. A magyar nép bálványimádó lelt és az most is, rang és felekezeti különbség nélkül. Ezért „elvötte Isten országunkat, elvötte fejedelmünket, elvötte szabadságunkat.“ — Egy ó testamentumi próféta hevességével ostromolja nemzete erkölcsi súlyedését s nincs semmi vigasztaló sugár számára csak az, hogy Isten még mindig hosszú tűrő s ha hozzá térünk és hallgatjuk az evangéliumot, az ország megszabadul. A könyvben egy külön részt szentel annak kimutatására, hogy milyen *közel van hozzánk Isten ítélete.* — 9 bizonyágát hozza fel ennek, többek közt a próféták és Krisztus jövendölését, a szakadást, a tudomány és az evangélium elterjedését s végül az általános, háborús forrongást.

Ezen az utóbbi részen nem csodálkozhatunk. Az akkori idők olyan vigasztalanok, kétségbeejtők, hogy a lelkeknek alig van más menedéke, mint az evangélium és az a reménység, ami egykor az üldözött első keresztyének lelkét is eltölti: *az Úr közel van, az Úr jön!...*

Isten azonban a prófétai feddőzés és jövendölés helyett egy békességesebb munkakört bízott az ő hűséges szolgájára. A hadak elpihentek, a két nagyhatalom közt a béke 1562-ben 8 évre létre jön, János Zsigmond is fegyverszünetet köt Miksa főherceggel. Károlyi Gáspár 1563 óta Göncznek, egy Kassától délre fekvő, hernádparti, 4000 lakost számláló, népes, magyar község lelkipásztora lesz. Földesurai a Thurzók és a Ruszkai Dobók. Talán az utóbbiak ajánlására foglalja el ezt az állást. A község már ekkor református, hiszen első nevezetesebb papja, Benczédi Székely István, az 50-es évek alatt ebben a szellemben működött. Itt írja meg híres Krónikáját és Zsoltár fordításait, itt alkotja azt a virágzó algimnáziumot, amely a sárospataki főiskola látogatására készítette el tanulóit. A Károlyi munkássága tehát nem alapvető, hanem megtartó, továbbépítő volt. Azt mondhatjuk, hogy *ő a XVI. századbeli magyar reformátorok 2-ik és 3-ik nemzedéke közt egy átmeneti typust képvisel.* Munkatársa ő a szervezésre hivatott második nemzedéknek Méliusznak, Szegedi Kis Istvánnak és Dávid Ferencnek, de egyúttal annak a seregnek is, amely az új egyházi alakulatokat öntudatos hittel és tiszta, buzgó keresztyén élettel akarja megtölteni s ezért a tudományos és építő irodalom terén munkálkodik. Olyan nevek mellett, mint Károlyi Péter, Félegyházi Tamás, Skaricza Máté és Laskói Csókás Péter ott olvashatjuk e század utolsó évtizedeinek történetében a gönczi tudós lelkipásztor nevét is.

Nézzük őt először mint *építőt* és *szervezőt*. Hogy mit tett egyházközségében, arra nézve csak halvány *következtetéseket* vonhatunk le egyéb irányú munkásságából. Így az általa tartott 1566-i gönczi zsinat végzéseiből következteti egyik életírója (Nóvák L.), hogy szorgalmasan, hetenkint 3-szor hirdette az ígét a megtisztított egyház hitelvei szerint. Látogatta híveit, kötögette azoknak testi és lelki sebeit, intette a közönyöseket, a bűnösöket a megtérésre. Munkatársaival, a vénekkal, a diakónusokkal és a tanítókkal erélyesen kormányozta ekklésiáját, nevelt, segített, fegyelmezett. A magánosság óráiban pedig bibliája mellett találjuk őt, hiszen „semmit sem kell úgy a lelkipásztornak kezében forgatni és annyit olvasni, mint a Szentírást“. Egy ilyen nagy gyülekezet segítő erőket kíván. Maga mellé veszi tehát Huszti Imrét, mint második lelkészt, az iskolában pedig Károlyi Péter, majd Pelei János tanítanak, mind tudós, neves emberek, akiknek híre számos tanulót vonz messze vidékről Gönczre. Gondját kiterjeszti a külföldre igyekvő szegény tanulókra is és azoknak pénzbeli segítségét a kassai tanácsnak ajánlja, vagy kölcsöneikért kezességet vállal.

Buzgósága, tudománya, odaadó lelkeszi működése következtében őt nemcsak egy gyülekezet, hanem egy egész egyházvidék vezetésére is elhívják. Már 1565 óta ő annak a kassavölgyi 108 református egyháznak az esperese, amelyek Abauj-Torna, Zemplén, Borsod és Sáros várak területén, talán ép mint most a jugoszláviai reformátusok, csekély számuk vagy talán a kath. püspöki hatalomtól és a kir. kormánytól tartva, nem szervekednek egyházkerületté. Az itteni, a kassavölgyi, zempléni és borsodi egyházmegyék esperesei püspöki hatalommal kormányozzák egyházaikat, szentelik fel lelkészeiket, hívják össze zsinataikat. Természetesen vannak közös ügyeik, amelyeket közös zsinatokon intéznek el. Ennek összehívója, elnöke a legnagyobb egyházmegye tudós esperese, Károlyi Gáspár. Az ő messzelátó tekintete ismeri fel leghamarabb a közelgő veszedelmet, ő gyűjt sereget annak elhárítására. Károlyit egyik protestáns történetírónk, a lutheránus Ribini azzal vádolja, hogy a *zsinatolás láza* lepte meg őt. Csakugyan életének egy szakaszát az általa tartott gönczi, szikszói és kassai zsinatok előkészületei, harcai, munkálatai töltik ki. Vájjon szükség volt-e ezekre? Ha belepillantunk annak a kornak a történetébe, úgy látjuk, hogy igen. A magyar protestantizmust ekkor súlyos veszedelmek fenyegetik. A Miksa békés és a külső fejlődésre kedvező uralma alatt könnyen merülhettek el a pásztorok a kényelmesség, közönyösség és tétlenség megsemmisítő örvényébe. Erdélyben és a vele szomszédos alföldi városokban felüti fejét az unitarizmus, melynek első apostolai kiforratlan és az egyetemes keresztyénséggel ellenkező tanításokat terjesztenek. Debreczenben és Kolozsvárit már megtörténnek az első összecsapások ezen életbevágó kérdés felett: valóságos Isten-e a Krisztus, vagy csak hérosz, a történelemnek egy rendkívüli jelensége? Kibékített-e, mint Isten *egészen* minket az Atyával vagy pedig a mi cselekedetünknek is része van az üdvösségben? Ez a kérdés, ami nem elméleti filozófiai vagy történeti, hanem elsősorban és kizárólag a *hitnek* a kérdése, felkavarta az egész akkori közgondolkozást. Hogy nézze ezt tétlenül egy órállásra elhívott, felelősége tudatában lévő lelkipásztor és egyházkormányzó? Nem a zsinatolás láza tehát, hanem a *Krisztus szerelme* és az ő örökkévaló hatalmának, dicsőségének védelme vezeti őt arra, hogy lelkésztaisaival keresse a bajok orvoslását. Az eretnokség, a szakadás, amint egyik zsinati meghívójában írja, akkor áll elő, mikor az emberek *aluszna*k. Tehát, mikor a hitben és az erkölcsben sok a javítani való. Ezenkívül „hazánk közönséges szerencsétlenségének enyhülésére való *imádkozásnak szükségessége* is buzdít minket, hogy e tűrhető békességet használva, összejövünk“.

A zsinatok meg is feleltek a várakozásnak. A hitet, erkölcsöt, egyházkormányzást, fegyelmezést szabályozták és körvonalozták az egyház álláspontját az unitarizmussal szemben. Ennek egyetlen nevesebb képviselőjét, Egri Lukács ungvári papot, a

kassai zsinat után (1568) a világi hatóság a r. kath. klérus befolyására elfogatja és börtönbe zárhatja. Károlyinak ez a küzdelme és később a váradi hitvitán való szereplése sok protestáns előtt nem rokonszenves. Türelmetlen, elfogult embernek kiáltották ki őt, aki ellenfeleit éppen mint Kálvin erőszakkal is el akarja némítani. Aki azonban ismeri annak a kornak a történetét, tudja, hogy a türelmetlenség ekkor mindenik protestáns felekezetnek a tulajdona volt. Türelmetlen, nyugtalan rendesen csak az, *akinek van mit féltetnie*. A mai ember türelmességének az alapja sokszor a hitbéli elszíntelenedés, a közönyösség. Ugyanez az indok Károlyinál akkor is, mikor Thuti Pált, a saajószentpéteri református papot arra bíztatja, hogy inkább távozzék el egyházából mintsem Perényi Gábornak, a vidék hatalmas lutheránus patrónusának, aki erőszakkal is kényszerítette papjait az úrvacsorának ostyával való kiszolgáltatására s a praedestináció hirdetésének beszüntetésére,— engedelmeskedjék. Thuri ekkor csakugyan át is megy a Nagyvárad mellett fekvő Biharba és ott folytatja lelkipásztori működését.

1587 körül Károlyi is egy időre (1586-ig) ekklesiát cserél. Mágócsy Gáspár, a tiszáninneri református egyházak buzgó pártfogója ráveszi őt, hogy az ő védelme alá tartozó *tályai* parochiát foglalja el. Károlyi nem utasíthatja vissza e megtisztelő felhívást s talán azért is, hogy irodalmi terveit e kisebb egyházban inkább megvalósíthassa és az egyházkerület ügyeit a kiváló főúr segítségével hathatósabban kormányozhassa, elhagyja kedves gönczi híveit és Tályába költözik. Itteni működéséről a legújabb kutatások igen jellemző adatokat derítettek ki. A tőle nem messze fekvő Tarcalon két sárospataki diákot a szőlőpásztor gyümölcslopáson ért. Összetűzvével velük, az egyiket úgy találta megütni, hogy az nemsokára meghalt. Az egyházi kiváltságot élvező diákok bántalmazása, halálos megsebesítése eljutott az erélyes esperes, Károlyi füleibe is és miután hiába követelte a tarcaliaktól a gyilkos megbüntetését, az egész előjáróságot, a bírót, sőt a papot is kizárta az egyházból és a községben egyelőre minden egyházi funkciót betiltott (1584). A tarcaliak ez intézkedés ellen a szepesi kamara útján Ernő főherceghez folyamodtak, de ez csak az esperesének engedelmeskedő tarcali papot tudja megbüntetni, Károlyit azonban vele szemben Mágócsy Gáspár kb. megvédelmezte.

Ez esemény után két évre Károlyit ismét Gönczön találjuk.

Az évek múlnak és az ő életének napja is már leáldozóban van. A szorgalmas munka, az egyházkormányzás, a tanítás órái közt egy nagy *terv* kezdi foglalkoztatni lelkét. Amint elnézeti múzeumának könyvespolcain vagy íróasztalán az addigi magyar bibliai fordításokat, az Erdősi Szilveszter, a Heltai, Benczédi Székely, Méliusz és Félegyházi munkáit, szívébe nyilalílik ez a fájdalmas érzés: *miért nem egy ez a sok munka?* Hogy ismerje meg valaki a *teljes* Szentírást, mikor annak csak

egyes részei is mind testes kötetek, amiket vagy drága pénzen vagy sehogy sem lehet már megkapni? Bizony, amint írja későbbben bibliája előszavában „nagy gondviseletlenség (gondatlanság) és Istenhez és az ő szent igéjéhez nagy idegenség, hogy holott minden nemzetségnek nyelvén vagy az Istennek könyve, az Magyar nemzetség arról ennyi ideig gondot nem viselt“. Vádolja a prédikátorokat, akik még nem ébredtek fel és a fejedelmeket, akik sem ezt, sem a Magyar Nemzetségnek sok szép és nagy dolgainak históriáját nem írták meg. Szerinte nem elég, hogy a biblia már latin nyelven közkézen forog, nem elég, ha csak a papok tanulmányozzák, az „minden nemzetségnek nyelvén“ kell, hogy legyen és azt „*olvassák, hányják, vessék mindenek, szegények, gazdagok, kicsinyek, nagyok, férfiak és asszonyok*“. Akik kiveszik e könyvet a nép kezéből, idézi Gergely pápát, azok a J. Krisztus vére hullásával megváltott népét bosszúsággal illetik, az setétségben vezérlő lámpástól, az ő lelkeknek kenyerétől, vizétől, az ellenség ellen való fegyvertől fosztják meg, az setétségben hagyják, lelki éhséggel, szomjúsággal gyötrik és veszedelemre taszítják. Ő már tudja és hirdeti, amit ma még sok magát keresztyénnek nevező ember nem tud belátni, hogy a hit gyökere tápláló forrása Isten ígéje, úgy, amint azt előttünk a Szentlélek Isten megvilágosítja.

Aki ennyire becsüli a Szentírást, annak a vele való foglalkozás nem teher, hanem gyönyörűség. Az a 3 esztendő, ami alatt ezt lefordítja (1586—89), amint írja, tele van nagy fáradtsággal, testi töredelemmel, de oly buzgósággal is, hogy ezt a nagy munkát egy szempillantásig el nem unta, hanem nagy serénységgel és szeretettel munkálkodott, amíg elvégezte azt. Feladata csakugyan nem volt könnyű. Aki ismeri a biblia eredeti nyelveit, az tudja, hogy egy-egy fontos szót vagy kifejezést milyen nehéz helyesen lefordítani, úgy, hogy a magyar fordítás teljesen fedje az eredetit. Olyan intenzív vallásos életet élő lelkek szavait, mint pl. a prófétákét és az apostolokét, — vagy Jézusét, aki *nem e világból való dolgokat* hirdetett, hanem azt, amit Ő odafenn látott és hallott, milyen nehéz a mi vallási téren kevésbé fejlett nyelvünkön visszaadni? Homályos s csak az eredeti nyelvet teljesen ismerő kifejezések is vannak, amiknek megfejtésén még ma is török fejüket az írásmagyarázók. Mit csinál ezekkel az az elhagyatott falusi pap?

Károlyi Gáspár azonban nem dolgozik egyedül. Vele vannak azok, akik már eddig utat vertek az Isten kijelentésének nagy rengetegében, megpróbálták azt latin nyelven érthetővé tenni. A gönczi parochia csöndes múzeumában látogatást tesznek a nagy fordítók és írásmagyarázók. A „70 magyarázók“, akik valamikor Alexandriában az Ószövetséget görög nyelvre fordították, Pagninus Santés lyoni domokosrendű szerzetes, Münster Sebestyén, bázeli humanista, Vatabulus Ferenc párisi,

Tremellius Immánuel heidelbergi theol. tanárok, akik mind az Ótestamentum latin nyelvre való átültetésével foglalkoztak. Használta természetesen Erasmus humanista tudós latin Újszövetséget, és az összes addigi magyar fordításokat. De ezek mind csak *segédkönyvek* voltak számára, abból a célból, hogy az írást eredeti nyelven megismerje és magyar nyelvre átültesse. Használja, de kellő kritikával, a római egyház latin nyelvű s a tridentinai zsinat által egyedül hitelesnek kijelentett bibliafordítását, az u. n. *Vulgátát* is. De már előszavában figyelmeztet mindenkit arra, hogy ebben mennyi fordítási hiba, betoldás vagy hiány van és munkájából a hozzáértők megállapították, hogy az ettől függetlenül, elsősorban az említett újabb latin fordítások felhasználásával készült.

És ott vannak mellette az élő munkatársak, „a jámbor, tudós atyafiak“. Lelkésztársa Huszti Imre, iskola-igazgatója Pelei János, öccse Károlyi Miklós deák és egyházmegyéjének néhány tudós papja, akiknek nevét sem ő, sem az utókor nem jegyezte fel. Csak a legújabb kutatások, amik a Károlyi bibliát nyelvészeti szempontból is vizsgálat alá vették, állapították meg azt, hogy nemcsak a tulajdonnevek fordításában, hanem a szavakban, ragozásban és a stylusban is feltűnő eltérések mutatkoznak az egyes könyvek vagy könyvcsoportok közt. Mint érdekes jelenséget említhetjük meg azonban, hogy az Újtestamentum egészen egy kéz munkájára vall.

Természetesen az egész fordítás sietős lévén, nem lehet mentes a fogyatkozásoktól. Bizonyosan érezte, tudta ezt Károlyi is, aki minden részt gondosan revideált, de már sem ideje, sem alkalmja nem volt a hibák kijavítására. Megtették ezt a biblia későbbi átdolgozó, elsősorban az, aki azt már 18 évvel később újra kiadta, a zsolnári Szcenzi Molnár Albert. De úgy ő, mint a későbbi átdolgozók elismerik az első fordítás nagy érdemeit. Annál feltűnőbb azonban az az ellenséges kritika, amiben ezt a nagy és kiváló gondtal, lelkiismeretességgel készült munkát egyesek részesítették. Káldi György, a Bethlen Gábor által is támogatott tudós jezsuita 1606—1616-ig már új fordítást készít, nem a hívek építése szempontjából, hiszen szerinte „tovább is ellehetett volna a mi nemzetünk a magyar biblia nélkül, megelégedvén az igaz tanítók magyarázatával“, hanem azért, hogy „*a magyarok megvetvén, a Károlyinak hamisan fordított bibliáját, az övét olvassák*“. Úgy ő, mint Pázmány Péter a *Vulgátát* veszik védelmükbe Károlyival szemben, aminek helyességét azonban a mai protestáns tudósok szerint nem tudják igazolni. 1888-ban Ballagi Mór, ez a nagy református tudós vádolja Károlyit azzal, hogy ő nem használta az eredeti bibliát, csak a latin fordításokat és nyelve sem olyan szép, mint pl. a Heltaié. Az ő ítéletét is azonban nagyon meggyöngíti az, hogy nem a vizsolyi biblia, hanem a későbbi átdolgozások felett mondott ítéletet. Sőt egy újabb irodalomtörténész, Bodnár Zsigmond is meg-

vádolja őt, hogy „izlésnélküli bátorsággal és nyers magyarsággal fordítja le Tremelliusét,“ ami azonban szintén felületes, elsietett ítélet. Ezeknek a vádaknak a cáfolatával külön tanulmányok is foglalkoznak, amire azonban itt már kitérni nem lehet.

Mi elégedjünk meg azzal, hogy Károlyi megtudta valósítani azt, amit előtte senki: *kezébe adta forrón szeretett népének az első teljes magyar bibliát.* Nem hiába imádkozott Szenczi Molnár Albert szerint sokszor e szavakkal: „Csak az Isten addig éltesse, míg a bibliát kibocsáthatom, kész leszek meghalni és a Krisztushoz költözni,“ mert Az, akiben bízott, éppen mint Józsué felett, az ő számára sem engedte addig lenyugodni a napot, amíg erős, biztos hadállást, új otthonot nem teremtett az ő népének. S megnyitotta a Szent Lélek hatalma a főúri pártfogók szívét is, Ecsedi Báthory Istvánét, Rákóczy Zsigmondét, Mágócsy Gáspárét, és a Homonnai Drugeth Istvánét, hogy a kinyomtatás anyagi támogatásával arányaikat oda szórják a Krisztus útjába, aki ezen a könyvön át jött el igazán a magyar nép szívéhez. Károlyi magasztaló elismerés helyett csak arra kéri Istent, hogy *indítsa fel Isten e nagyszágos urakat a Szent írás olvasására s abban a drága kőnek keresésére, melyért az embernek minden marháját el kell adni.*

A pártfogók lelke, a biblianyomtatás irányítója Báthory István, országbíró, ez a tekintélyes, öntudatos hitű református főúr, Károlyival egyetértőleg nem a katonai országút mentén fekvő Gönczön, hanem egy eldugott kis faluban, Vizsolyban állíttatja fel a nyomdát, melynek kezelését egy lengyelországi vándor nyomdászra Mantskovit Bálindra bízta. Itt a templom régi szentélyében — tehát a legmértőbb helyen! — készül el másfél év alatt a magyar biblia. S amíg a nyomdai gépek zakatolnak, Károlyi *közös imádkozásra gyűjti össze papjait,* hogy azoknak kérése is támogassa Isten előtt a munka szerencsés kimenetelét. *1590 aug. 10-én* kibocsáthatta végre a kész művet, m. e. 800 példányban s ezzel a magyar evangéliumi egyház számára megnyithatta az örökélet gazdag forrását. Ő maga nem sokáig élte túl ezt a nagy eseményt. 1591 végén beteljesült a másik vágya is: elköltözött a Krisztushoz, ahol mindennél jobb! (Fil. 1:23.)

Bibliája ezzel megkezdte az ő diadalmas útját a magyar protestáns egyházak életében. Nemcsak a reformátusok, hanem a magyar lutheránusok és unitáriusok is ezt fogadták el s valahányszor nagy bibliafordítónk emlékét felelevenítjük, mindig testvéri szeretettel és Isten előtti hálaadással örvendeznek velünk együtt ennek a nagy alkotásnak a létrejövele felett. Minket azonban, akik legközelebb állottunk a gönczi tudós esperes szívéhez, kétszeresen kötelez annak az intésnek a megtagadása, amit ő a gönczi zsinat egyik cikkelyében kimondatott: *igyekezzenek a lelkipásztorok, hogy legyen bibliájok és semmit se forgassanak úgy kezeikben és ne olvassanak, mint a bibliát!*

A hívek seregéhez pedig a vizsolyi biblián olvasható ez a komoly intése: *Vagyon Mózesek és Prófétájok, hallgassák azokat!* (Luk. 16:19.) O a szöveg helyesebb megértése céljából *magyarozó jegyzetekkel* is *ellátja fordítását* és e példáját követték a többi régebbi átdolgozók is. Ma is ezt várjuk, ezt kérjük azoktól, akik ennek újabb kiadásán fáradoznak!

Hadd szárnyaljon hát az Ige templomainkban, iskoláinkban, otthonainkban, építő összejöveteleinken a Szent Lélek tüzes szárnyain! Te pedig, sok próbának kitett magyar ifjúság, árva népünknek egykor vezére, példaadója, ne feledd el, hogy csak az Ige buzgó tanulmányozásával, hallgatásával, annak diadalra juttatásával lehetsz egyedül azzá, aminek téged Károlyi Gáspár álmodott: *a Krisztus boldog, örvendező, megszentelődött serégévé!*

I. Rákóczy György.

Valami ösztönszerű vonzalommal viseltetem mindig egyháztörténetünknek e markáns alakja iránt. Vonzotta lelkemet a mi ideges, kapkodó, forrongó korunkban az ő lehiggadt, komoly, erőteljes egyénisége. Alakját mintha az Alkotó, a legnagyobb művész ércből formálta volna ki, akárcsak híres kortársát Cromwell Olivérét.

Tudom, hogy őt nagy elődjével, Bethlen Gáborral szemben sokan jellemben, tudásban, aktivitásban lekicsinylik és uralkodását amazéval szemben kisebb méretűnek, másodrangúnak tartják. Pedig minden különbségük mellett is mindkettőnek megvan a maga létjogosultsága Isten háztartásában, Bethlen a nagy koncepciójú, zseniális politikus, aki követői útján állandóan ott játszik az európai politika zöld asztalánál s aki még a katolikus valláshoz való rokonszenv színlelése árán is megakarja nyerni a Habsburg házat a török elleni nagy támadásra; Rákóczy pedig a nyugodt, békés politika embere, akinek szinte haláláig állandóan kell küzdenie a bécsi és a portai intrikákkal, hogy trónját megszilárdítsa s aki alig kapja meg hadjáratahoz a svéd segítséget. Bethlen az egyetemes kultúra harcosa, aki egyetemen (akadémiával) akarja megajándékozni országát. Rákóczy a felekezeti érdek erős oszlopa, aki csak esztendőik múlva tudja végbe vinni az akadémia felépítését. Bethlen a gyors, elszánt hadvezér, aki nem ismer sem meghátrálást, sem késedelmet, egyedül, saját hadaival folytatja a háborút Ferdinánd ellen, amikor a csehek fehérhegyi veresége hírére a magyar urak elszökösnek a táborból s még így is — ausztriai területen szorongatja az ellenséget. Rákóczy az óvatos, megfontolás embere, aki mindjárt hadjárata kezdetén a Liptóban szenvedett vereség után megkezdte a béketárgyalásokat s ha Isten csodálatosan nem segítette volna, nem is tudna győzni. — Mindent összevéve, Bethlen nagy tehetségével szemben ő a közepszerű uralkodó, az *epigon* képét mutatja. Nem is csinál titkot ebből sem maga, sem mások előtt. Eszterházy nádornak, aki a vallási sérelmek ügyében vele nem akar tárgyalni, megírja, hogy ő Bocskaynál és Bethlennél, „ítéletre, méltóságra, okosságra“ kisebbnek tartja magát, de „becsületének szereteti s hazájához való köteles-

sége“ csak annyi lévén, mint ezeké, miért ne tárgyalhatnának vele is?¹ Végrendeletében pedig kiköti, hogy temetési zászlója „az szegén Bocskay Istvánénál s annál inkább az szegén urunkénál (Bethlen G.) alacsonyabb legyen.“²

Ez a tudat, a felvillanó intuíciók és gyors elhatározások hiánya és Isten kegyelmére való ráutaltsága, adja meg jellemének egyik legvonzóbb vonását, az *alázatosságot*. Pedig lett volna mivel kevélykednie, mért születésénél (apja R. Zsigmond fejedelem) és gazdagságánál (Felső-Magyarország és Erdély legvagyonosabb embere) fogva, korának legelső emberei közé tartozott.³ Ő azonban tudta, hogy ezek a külső tulajdonságok még nem teszik méltóvá őt a fejedelemségre. Ahelyett tehát, hogy ezekkel a külső eszközökkel igyekezett volna eredményeket elérni, vagy pedig alaptalanul játszott volna a nagy tehetségű, de nem méltányolt ember szájalmas szerepét, inkább pótolni igyekezett az Isten által tőle megtagadott adományokat *szorgalommal, kitartással* hűséggel, engedelmességgel* Erezte azt, hogy az ő hivatása nem a világra szóló alkotások létesítése, hanem az elődeitől ráhagyott örökségnek, Erdély önállóságának és vallásszabadságának a megőrzése, nem a lázas alkotás, hanem a *bölcs konzerválás*. Ugyanaz a szerep jutott tehát neki, mint a protestantizmus történetében Kálvinnak. És ki merné azt mondani, hogy erre a munkára nincs szükség? Vájjon, hol nagyobb Isten, a teremtés vagy a fenntartás munkájában? . . .

Az ilyen lelkek, mint amilyen az övé is volt, a nagy, egész életre kiható dolgokban rendszeren meghajolnak egy-egy erősebb, bölcsőbb lélek tanácsa előtt. Ifjúságának vezére Bethlen G., akihez a lélek ösztönszerű vonzódásával csatolja egész életrsorsát s akitől csak akkor válnak el utai, amikor halála közeledtére magyarországi birtokai megtartása érdekében a Ferdinándnak tett hűségesküdtől nem akar eltántorodni. Később fejedelemsége idején állandóan körülfogja őt a bölcs tanácsadók, papok és professzorok serege. Felesége pedig az ő legbizalmasabb, leg-hívebb segítő társa, végig kíséri őt szerető tanácsaival egész hadjáratában, minden vállalkozásában. — És e mellett ott van mellette a lelki támasz is. Ki tudja mennyit tanult Gyeravai Antalnak Marcus Aurelius császárról írt kedves könyvéből (Fejedelmeknek serkentő órája), Kálvin Intitúciójából, amelyet még táborozása idején is (1644. márc. 26-án) Kassára maga után küldet⁴ és különösen a bibliából, melyet olyan nagy szeretettel és szorgalommal tanulmányozott? . . . Az ő lelkének ajtója

¹ Szilágyi Sándor: I. Rákóczy György. Bpest, 1893. 382. 1.

² Szilágyi S.: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Bpest, 1875. 587. 1.

³ Szül. 1593. jun. 8-án, valamelyik felső-magyarországi R. kastélyban (Felsővadász, Szerencs stb). Századok 1872. évf. 56. 1.

⁴ Levelezés 136. 1.

állandóan nyitva volt Isten nevelői munkássága számára és semmi sem volt annyira távol tőle, mint a felfuvalkodottság.

És mégis sem meghunyászkodó, sem gyámoltalan nem volt sohasem, csak óvatos. *De mihelyt erre a kérdésre: Uram, mit akarsz hogy cselekedjem* (Csel. 9:6.), *meghallotta az Ur szavát azonnal kész volt az ő elhatározása, amitől aztán nem tudta semmiféle emberi hatalom őt eltántorítani.* Jellemző erre nézve az ő fejedelemmé választása. Pár nappal a Bethlen halála után 1629. nov. 22. már Alvinczy Péter, a kassai pap kijelenti,⁵ hogy „az igaz magyarnak administratioja senkit ezen a földön nem illet, mint őt“; a következő év augusztusában az ifjú Bethlen István és Zólyomy, ez a két merész erdélyi vezér ajánlják fel neki a fejedelemséget; majd a kormányzó üzen neki, ő azonban nem mozdul. De mikor hitlevélben biztosítják arról, hogy Váradot neki adják és a törököt is megnyerik részére, akkor megindul Erdély felé. Ettől fogva *nem hátrál, nem alkuszik, hem ingadozik,* hanem erős akarattal tör célja felé, amíg sikerül minden pártot megnyerni, minden ellenséget lemondásra bírni és magát dec. 1-én Segesvárott fejedelemmé választatni.⁶ Megvárja tehát, amíg az Úr háromszor szólítja őt, mint Sámuel-t s amikor látja, hogy nem lehet kitérni az elhívás elől, akkor állítja oda magát ennek a nagy feladatnak szolgálatába.

Isten elhívása vele szemben kettős. Az egyik végrendelete szerint, az, midőn „az ő ingyen való irgalmából igaz Idvezítőnk evangéliumi vallásában engede születnem“, a másik pedig az, midőn „az ő isteni tiszteleteinek terjesztéseiben, oltalmazásában, az én szegény, elpusztult s fogyásra jutott hazám s nemzetemnek is segélnem engedett“.⁷ Az egyik tehát az ő keresztyén állapota, a másik pedig a legszentebb alkalom, az ő munkaköre, fejedelemsége, amivel ezt betöltheti. Földi és mennyei hivatása így összeolvadnak nála és kölcsönösen megszentelik, meggazdagítják egymást. Elhivatásának tudatából táplálkozik rendületlen hite Istenben. A legválságosabb napokban, a béke vagy háború kérdésében dönteni hivatott kassai országgyűlés előtt írja fiának: „mi nekünk mindenkor az Úr Isten volt oltalmunk és segítőnk, kiből nem is fogyatkozunk meg, ezután is ő felségében vagyunk, hiszen minden erős bizodalunk s nem árt az ember semmiben is nekünk az ő akaratja, engedelme ellen“.⁸ Ennek a hitnek azonban állandóan erősödésre van szüksége, az erőnek forrása pedig az ige és az imádság. Udvari papjait mindig Isten előtt: alázatos szívvel hallgatja és Medgyesi pl. feljegyzői gyászbeszédében róla, hogy noha számtalanszor kedvezés nélkül megfeddette, sokszor ország hallatára is, még sem szökött vele

⁵ Szilágyi i. m. 149. 1.

⁶ Az országgyűlés nov. 26-án ül össze, ezért némelyek erre a napra leszik a választást is, pedig Sz. szerint ez csak dec. 1-én történik meg.

⁷ L. Végrendeletét. Levelezés 583. 584. 1.

⁸ Levelezés 216. 1.

szemben egyszer sem.⁹ Tudta, hogy milyen áldás az, ha érette és ügyének előmeneteléért *imádkoznak* s ezért írja feleségének: „az Úr Isten édesem mint bűjtötöket s mind könyörgéseket vegye kegyelmes szemei eleibe és meghallgatván, nyújtsa áldását is mindnyájunkra“.¹⁰ Az ő belső imaéletéről nem tesz feljegyzéseket, de el lehet gondolni, hogy *azokban a súlyos válságos napokban, amikor hadjáratainak eredménye kockán forogott, mennyi forró imádság szállhatott lel lelkéből az ő erős Istenéhez.*

És Isten nem engedte őt hitében, reménységében csalatkozni. Aki csak az események mozaikszerű változását nézi élete történetében, még az is elismeri, hogy „jó szerencséje“ vagy a „véletlen“ a legnehezebb helyzetben is segítségére siet, de ha valaki hívő lélekkel olvassa azt, szinte megrendül, látva mindegyre abban az ő Jehovájának hatalmas karját megjelenni az ő választottja érdekében. Háborúja kezdetén pl. a lipitói visszavonulás után Kassára hívja az országgyűlést, hogy a béke vagy a háború folytatása fölött határozzon. Az ingadozó és mindenképpen békére vágyó rendeket csak úgy tudja megnyugtatni, ha kézzel foghatólag biztosíthatja őket a franciák és a svédek támogatásáról. És íme alig kezdik meg a tanácskozást, megérkezik a francia -követ, aki pénzt és biztatást és a svéd futár, aki a legteljesebb fegyverbarátságot ígéri s a háború továbbfolytatásának ügye el van döntve. Vagy a háború végén a háta mögött Bécs kiegyezik a portával és a szultán eltiltja őt a háború továbbfolytatásától. Ő azonban látja, hogy „most már élet vagy halál, de örökre való gyalázatunkra felvett utunkat meg nem változtathatjuk“. És csakugyan megjön Duglas svéd vezér és olyan sikeresen folytatják együtt a háborút, hogy a császár az ő követeléseit az utolsó pontig teljesíti. Eszünkbe jut ez események olvasása közben az a csodálatos isteni segítség, amely a spanyol-németalföldi háborúban (1573-ban) Leyden ostrománál történt. Ott is a körülzárt lakosság alig bírta már az éhséget s a spanyol csapatok rohamát, mégis kitartott az utolsó lehelletig, amíg három hónapi rettenetes küzdelem és szenvedés után végre október 1-én a szél nyugat felé fordult, felduzzasztottá a tengervizét, az áttört gátakon keresztül rohanó ár elől futva elmenekült az ellenség s utánuk bevonult Oraniai Vilmos hajóhada a felszabadult városba. — így lehet megérteni, hogy az ő jelmondata: *Non est currentis, neque volentis, sed miserentis Dei . . . ott ragyog mindenütt, amit ő alkotott, pénzén, könyvein, zászlóján, ágyúján, harangján és úrvacsorai edényein, mert ez bele volt írva az ő szívébe is.* (Rom. 9:6.)

Éhez az erős, irgalmas Jehovához való ragaszkodásának megmutatására szolgált elsősorban az ő fejedelemsége, amelyet

⁹ Császár Károly: Medgyesi Pál élete és működése Bpest 1911. 42. 1.

¹⁰ Levelezés 168. l.

mint láttuk, szent hivatásnak tekintett. Ezért éppen olyan nagy gondja volt reá, mint a lelke üdvösségére,¹¹ de nem hatalomföltésből, hanem az Isten megbízatásából. Bizonyára megtanulta Kálvintól, hogy a magistrátus célja nemcsak az, hogy az emberek éljenek, egyenek-igyanak, tápláltassanak, hanem Isten dicsőségének megóvása, a közbéke és az emberies érzület fenntartása is.¹² Mihelyt Troeltsch szerint, ki van küzdve a hatalom, az ennek megtartásáért s megerősítéséért való gond mellett mindig ott áll a kérdés, hogy *mire és hogyan használjuk ezt a hatalmat*. Itt állanak aztán elő az állam ethikai feladatai,¹³ amelyek az igazi próbakövei minden államférfiúi nagyságnak. Rákóczy elsősorban minden egészséges erkölcsi fejlődésnek a biztos alapját, az ország anyagi konszolidációját vette munkába. Ő maga híres gazda, aki minden uradalmának gazdaságát, várának felszerelését személyesen intézi, állandóan utazik, ellenőrizszámoltat, íródeákjai soha sem nyughatnak és a legkülönbözőbb jövedelmi forrásokból (borból, marhából stb.) ügyesen gyarapítja vagyonát. De ennek is van egy szent célja, az ország és Isten ügyének előmozdítása. „Most kell költenünk édesem, írja takarékos feleségének, a Bethlen István és a török együttes támadása alkalmával (1636. szept. 30.), mást ad az úr Isten érette, csak szolgálhassunk Istenünknek, hazánknak s nemzetünknek, édesem.”¹⁴ *Így nem írhat az, aki fősvény*, mint ahogy híresztelte róla a történelem. S ugyanez a gyűjtő, gondos takarékoság jellemzi az ország gazdálkodásának vezetésében is. Ellenségeink elkobzott vagyonával a monopóliumok (só, méz, viasz, ökor stb.) létesítésével, külföldi bányászok, mérnökök, kőfaragók, mesteremberek betelepítésével az ország vagyonát tetemesen megnvelte. Jó pénzt veretett, ami nem kicsi dolog volt abban az időben. Ellenfelei, különösen irigyei szidták, zsuorinak, zsarnoknak emlegették, de — *gazdagodtak ők is alatta*. Hogy mit jelentett egy ilyen gazdálkodás a mi kincses Erdélyünk földjén, arra most csak vérző szívvel gondolhatunk vissza. Ezen a szilárd anyagi alapon épült fel a rendezett erkölcsi közélet. Nincs semmi sem olyan bántó az ő tiszta jelleme előtt, mint a lelkiismeretlenség, a kétszínűség. Leveleiben, ha titkos írással is, mindegyre megszólal a lesújtó Ítélet a vallásszabadság és béke ellen törő, ellene intrikáló katolikusok éljen. S a jezsuiták behozatalára irányuló törekvéseknek mindig mereven ellenállt. Erős, fegyelmező vesszőjének súlyát megérzik mindazok, akik a közerkölcsiség ellen támadnak. Az elő-

¹¹ Életrajz 280 1.

¹² A ker. vallás rendszere II. k. 749 1.

¹³ Politische Ethik und Christentum, Göttingen 1904. 7 1.

¹⁴ Levelezés 18. 1. Kemény János vádaskodásával szemben Szilágyi (Életrajz 131. 283.411.) nem győzi hangoztatni R. *bőkezűségét*, amikor „Isten dicsőségéről“, egyházak, iskolák, irodalom támogatásáról, várak beruházásáról stb. volt szó.

kelő Kuun Kocsárdra rágalmazásért, a Mikes-fiukra nőrablásért, Bethlen Péterre, a volt kormányzó fiára egy tisztartójával szemben való kegyetlenségéért éppen olyan kíméletlenül sújt le, mint azokra az unitáriusokra, akik Krisztust káromolják. Jellemző erre vonatkozólag az 1643. febr. 24-én Nagykállóban kiadott tábor parancsa, melyben katonáinak megtiltja a káromkodást, rablást, bujálkodást, sokszor főbelövetés terhe alatt és az istenes magaviseletet kötelességükké teszi.¹⁵ Természetesen sokszor kellett engednie ezekből a szigorú elvekből -különösen táborozása utolsó napjaiban, mert ha őket büntette vagy a prédálástól eltiltotta volna, különösen magyarországi katonái, mind átszöktek volna az ellenséghez.¹⁶

A közerkölcsiség védelmére való törekvés tette drágává és országa legféltettebb intézményévé *a református vallást*. Ő tudta azt, hogy ennek követői *állandóan a Mindenható Isten színe előtt élnek*, s ezért igyekezett ennek megtartására, megerősítésére. Nézzük először az ő megtartói munkásságát. Megvédelte ezt az egyházat minden külső és belső támadással szemben. Mikor ő már megerősödött, hat évi nehéz küzdelem után a fejedelmi székben, a 30 éves háború mindinkább és inkább kezdette elveszíteni vallási színezetét és alakult át a francia és az ausztriai uralkodó házak versenyévé. A magyarországi ellenreformáció mindent elkövetett, hogy a nikolsburgi békében megszilárdított protestáns vallást megsemmisítse.¹⁷ A vallásháborítás, templomok elvétele, protestánsok háttérbe szorítása állandóan intették arra, hogy a Bethlen G. munkája nincs még befejezve, azt újból meg kell védelmeznie. Emellett nagyon aggódott amiatt, hogyha befejeződik a hosszú vallásháború, *Erdély és Magyarország ki fog maradni a békéből s egészen Csehország sorsára jut*. Ezért készülődött és mihelyt az alkalom elérkezett, azonnal megegyezett a portával, a franciákkal és a svédekkel és megindította hadait III. Ferdinánd ellen.

Elhatározása azonban a legkomolyabb lelkiismereti küzdelmek közt érlelődött meg. Átérezte azt, hogy milyen nagy dolog, ha egy keresztyén uralkodó egy másik ellen harcol. Mielőtt megindítaná tehát a háborút, hosszas, aggodalmas tanácskozásokat tart nemcsak diplomataival, hanem udvari papjaival is. Az Intitúció IV. k. 11, és 12. §-ai világosan megmondották neki, hogy van törvényes háború is, amelyet az erőszakkal elnyomottak támogatására, a gonosz tettek megbüntetésére indítanak a fejedelmek a legvégső esetben. Hallani akarja tehát három bizalmas lelki tanácsadójának, Gejeinek, Bisterfeldnek és Medgyesinek is véleményét. „Mi kegyelmes Urunk, jelentik azok, az Istent úgy

¹⁵ Életrajz 370. 1.

¹⁶ Levelezés 256. 1. 1644 szept. 20.-í levele.

¹⁷ A beavatkozás *vallás- és alkotmány védelmi indokolását* 1. Zsilinszky Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai Budapest 1891. II. k. 471 s köv. 1.

meg nem kérdezhetjük róla, mint a régi próféták, hanem a jelekből tehetünk csak ítéletet, hogy Nagyságodat Isten hívja, melyeket Nagyságod jobban tud nállunknál.¹⁸ íme az öntudatos, komoly kálvinizmus, mely nem vár mechanikus inspirációt, hanem alázatos szívvel vallja be, hogy Isten már előre elkészítette ezt a védelmi háborút, mielőtt a fejedelem reá készült volna. Az objektív történetírás pedig feljegyezi (Szilágyi S.), hogy ezt az „Isten dicsőségére“ indított háborút csakugyan Rákóczy az emberélet legnagyobb kíméletével folytatta. Ezért is kísérte Isten csodálatos segedelme ezt a vállalkozást és koronázta be olyan béke, melyről nemcsak ő, hanem még az utókor is hálával ismeri el, hogy *a jobbágyok szabad vallásgyakorlatának elismerésével* és szabatosságával a megelőzőket felülmúlja. Emellett Erdély szabad vallásgyakorlatát a münsteri békébe is bele foglalják.¹⁹

Az egyház belső ellenségeivel is sikeresen küzdött, midőn a más felekezetűek aknamunkáját visszaverte. Nem csinált titkot belőle, hogy szívvel-lélekkel kálvinista, de ez nem tette őt türelmetlenné más felekezetűek ellen. A katolikusokat például bármennyire is panaszkodtak ellene, nem üldözte, csak a püspökség felállítása és a jezsuiták ellen tiltakozott; de például Pázmánnyal a legjobb viszonyban volt, az. ő prédikációit igen Szerette olvasgatni. Az unitáriusoknak a hitvallás benyújtására való rákényszerítését egyházuknak zilált hitbéli állapota idézte elő²⁰ s az ellenük tartott kolozsvári disputa (1641.), amelyen ő maga is részt vett, csak válasz volt azoknak irodalmi támadásaira és kolozsvári hatalmaskodásaira. Sötét pont az ő egyházvédő működésében a szombatosok elleni szigorú eljárása, kiket százával hányatott Börtönbe, de ennek a ragályként terjedő, egészségtelen szektának hódítását másként nem tudta volna feltartóztatni.²¹

Buzgó, Isten tetszését komolyan kereső *uralkodónak* mindig önként kínálkozik az alkalom, hogy az ő hitét *erőszakkal is terjessze*. Rákóczy sem tudta kivonni magát e kísértés alól és eljárását legfennebb csak azzal lehet menteni, hogy ő ezt *jőhiszemüleg*, igazságának teljes tudatában és uralkodói kötelességének érzetében vitte végbe. De emellett érezte és tudta azt is, hogy az evangélium sikeres terjesztése nem prozelitizmus, hanem öntudatos meggyőződés útján lehetséges. Román missziói munkáját már teljesen ez a gondolat hatja át. Látva a vladikák megbizhatatlanságát s a nép sötét tudatlanságát, egy evangéliumi

¹⁸ Életrajz 359.

¹⁹ A linzi béke pontjait l. *Zsilinszky* M. i. m. 501. s köv. 1.

²⁰ U. o. 418. s köv. 1. két püspökük Beké és Ravius egymást eretneggel vádolják, Ezért van szükség az 1579.-i hitvallás felelevenítésére.

²¹ *Dr. Kohn* Sámuel A Szombatosok Bpest. 1889. R.-t szerinte a hitbéli indok mellett „kegyetlen kapzsísága“, „telhetetlen hívágya“ viszi rá az üldözésre. Ezt a túlzást felesleges komolyan cáfolni.

szellemű kultúrát akart teremteni ennek a népfajnak a számára, iskolák, gimnázium, szeminárium felállításával, nyomdával, valóságos iratokkal, bibliával.²²

Anyaszentegyházunkat nagygyá akarta tenni nemcsak az ő ellenségeitől való megvédelmezése, hanem *belső megerősítése által is*.

Ennek a belső megerősítésnek az útja egyfelől az ő *lelki kincseinek öntudatosítása*, a jó könyvek, az iskolák és a papság szellemi színvonalának emelése útján, másfelől az ő *istentiszteleti rendtartásának buzgó gyakorlása, törvényeinek jó példaadással való pontos betartása*. Ki tudja azt ma közölünk, hogy ő volt az, aki a jelenlegi parochiális könyvtárak alapját megvetette, midőn Géléinek a prédikációs kötetét három ládával küldeti szét fia, György által, aki akkor váradi kapitány volt, a Buda, Kecskemét, és Kőrös felé való református ekklesiákba, „úgy, hogy ne az papé, hanem az . . . ecclesiáé legyen, ha szintén a papok változnának is, de az könyvek el ne idegenedjenek azoktól a helyektől, ahová rendeltettek“? (1642. június 29).²³ Ugyanilyen természetű volt, tudjuk, az öreg Gradual kinyomtatása és ajándékozása is. Saját költségén nyomtatattja az unitarizmus elleni vitairatokat és gondosan vigyáz, hogy állandóan tanuljanak az ő költségén ifjaink külső akadémiákon, hogy a hittudomány munkásaiban fogyatkozást az egyház ne szenvedjen. Egyháza szertartásait megbecsüli, táborában, ha nem lehetett minden nap prédikáció, a naponkénti háromszori könyörgés sohasem marad el és fiának, Györgynek még akkor is, mikor sürgősen hívja a fehérvári országgyűlésre a háború megindításakor (1643 dec. 19.) lelkére köti, hogy „vasárnapon ne legyen járásod . . . noha elhittük, azt is az mi intésünk nélkül is a szent ünnepeket úgy igyekezed elmulatni, mint keresztyén ember, azért, hogy feleségedet is vastagéhasd igaz vallásában, mind azáltal mégis intünk, felette kegyesen, józanon, buzgóságosan igyekezzetek elmulatni, mind az Isten igéjének hallgatásában, tanulásában s az szent sacramentummal való éléssel, kire segítsen az Ūr Isten benneteket szent fiának érdeméért. Amen.“²⁴ A már kipróbált, a régiség patinájával bevont tiszteletre méltó egyházszervezet iránti *kegyelele* és a forradalmi térre átcsapó, angol puritánizmustól való idegenkedése indította őt arra is, hogy a presbyterális törekvésekkel mereven szembe állott és mint egyházának legtekintélyesebb tagja felemelte tiltó szavát minden ilyszerű újítással szemben.

Végrendelete hú tükre mélységes hitének és hazájáért, anyaszentegyházáért aggódo, egyedül Isten kegyelmében reménykedő hívő lelkének. Alig lehetne írásai közt építőbb olva-

²² Az új testamentum fordítását pénzzel támogatja. Levelezés 239.

²³ Levelezés 99 1.

²⁴ U. o. 116 1.

mányt találni, mint ezt.²⁵ Hogy készül a hosszú útra? Megtiltja, hogy cifrán felöltöztessék... „Nem pompával, ezüsttel, arannyal akarunk mi menni az Isten irgalmasságát kérni, személye elébe állani, hanem igaz hitünk által, a Jézus Krisztus drágalátos vérével érdemes confessióban akarom lelkemet testestől paradicsomba téríteni.“ Papjait kéri „az Istenre és lelkők idvőségére, hogy minket semmivel ne dicsérjenek, ne commendáljanak, semmi szent patriárcha próféta s egyéb evangélista, sem egyéb szent emberek nevét reánk ne ruházzák, azokhoz minket ne hasonlítsanak... én csak ember s egy igen gyarló ember s eredő vétkes életű voltam, ezt jó lelkiismerettel megmondhatják, Isten tiszteletéért, oltalmáért, terjesztéséért, hazám szabadságáért bizony sem életemnek, sem értékemnek, böcsületemnek, híremnek, nevemnek soha nem kedveztem.“ Hogy búcsúzik fiaitól, lelkükre kötve az Isten félelmet, az ő tiszteletének két kézzel való oltalmazását, az egyetértést; feleségétől, kinél szebbet, okosabbat, gazdagabbat, dicséretesebbet nem ismert, az egyházi tanítóktól, intve őket vigyázásra, szerénységre, oktatásra, egymás megértésére! Mind-mind arany szavak, amik a leáldozó nap utolsó sugaraiként még egyszer diadalmas fényben ragyogtatják fel lelke gazdagságát.

Fogyatkozásai.. . ugyan hogy ne lettek volna neki is? *Aki tudja és próbálja, hogy milyen nehéz a keresztyén életelveket megalkuvás nélkül átültetni az életbe, az nem tör pálát ezek miatt fölötte.* Ám nevezzék őt más felekezetűek zsarnoknak, elfogult, felekezetieskedő, gyanakvó, fősvény és bosszúálló embernek,²⁵ mi megértjük őt és nekünk örök dicsekedésünk marad. „Ami pedig a sáfárokban megkívántatik az, hogy mindenik hívnek találtassék“ — mondja Pál apostol (I Kor. 4:2). Az ő *alázatosságában, hűségében, keresztyén kitartásában* bizonyára jó sáfára volt a neki adott lelki kincseknek. Es ebben minden kor és rangbéli távolság mellett is nekünk, egyszerű egyházi tanítóknak is mindig példaadó testvérünk marad a Nagyságos Fejedelem.

²⁵ U. 583. s köv. 1.

²⁵ Önzetlen hozaszeretétét híven tükrözik e sorok: „Ó szegény édes hazám és nemzetem, bizony igen megkevesednek fiaid az kik vannak, húznak, vonsznak, pusztítanak, az tolvajokkal, prédálókkal sanyargattatnak, nemhogy oltalmaznának, de maguk elviszik s nyitnak utat a veszedelemre... Az nagy irgalmú Isten szánja meg ügyedet s találjon módot jobb állapotodra. Ámen.“ *Életrajzában* idézve egy levél hátriratából 348. 1.

Medgyesi Pál.

Mielőtt Medgyesi Pál jellemzésére rátérnék, ki akarom emelni a református vallás *két olyan jellegzetes* vonását, amik nélkül az ő reform-törekvései nem volnának megérthetők. Egyik az, hogy a kálvinista ember a praedestináció hiténél fogva sokkal szabadabb álláspontot foglal el a *földi viszonyokkal* szemben, mint bármelyik más konfesszió. Ha az üdvösség felől, egyedül Isten *szabad* választása dönt, akkor mi nem vagyunk semmiféle emberi intézménynek a szolgálói, hanem csak egyedül Istennek, illetve az ő szent akaratát megtestesítő Krisztusnak. Ebből folyik az, hogy az igazi kálvinista született reformer, aki előtt Isten nem annyira ok, mint az életfolytatás örök, utolérhetetlen *célja*, aki éppen ezért, az egész történelmet *állandóan mozgásban tartja*. De ugyanennek az elvnek a következménye az is, hogy nem minden radikális reform nevezhető kálvinistának, csak az, amelyik Isten Lelkének indításából születik. A másik igen fontos elv az, amit Kálvin egyik levelében így fejez ki: *csak afféle fattyú egyház az, amelyben az Ige nem uralkodik.*¹ Isten igéje nemcsak a hit an uralkodó elve, hanem az erkölcs-tané is és amint olt minden gondolatunk, úgy itt egész életfolytatásunk, társadalmi és egyházi életünk is, teljesen ennek az uralma alatt kell, hogy álljon. E nélkül nincs *igazi kereszténység*.

Az a lelkipásztor, akiről e sorok szólnak, teljes mértékben átérezte mindkét igazságot és ezeknek érvényesítésére szentelte egész életét. 1651 március 22-én kelt és patrónusához Rákóczy Zsigmondhoz írott levelében² ezt írja: „A mi nemzetünk nagyrészt csak *formáját* tartja a religiónak és noha tudósnak tartja magát, de nem érti religióját *ex fundamento* s érteni sem akarja“. Ebben a kijelentésben egy súlyos vád van a XVII. század magyar reformátusainak vallásos élete és egyházi berendezkedése ellen. Ami az egyesek vallás erkölcsi életét illeti, ez ellen van neki egy sajtáságos kifejezése, amely híven kifejezi az ő kortársainak könnyelmű hitbeli felfogását. „*Istennel játszadózóknak*“

¹ Pruzsinszky P.: Kálvin János, Pápa 1912 II. 4.

² Erd. Prot. Közl. 1877 4. 1.

nevezi őket.³ Olyanok tehát ezek, akik Isten uralmát *nem veszik komolyan*, a vasárnap mellett a világi kereskedést, a biblia mellett „a sok gaz“ históriát, kártyát, ostáblát,⁴ a külső keresztyén élet mellett a rút, tisztátalan életet, pajkoskodásokat, rusnya fajra-fajra szókat, nyúzást-fosztást, tolvajkodást, stb.,⁵ megtűrik úgy maguk, mint a mások életében. „Ha valaha, most ez elaljasodott magyarság ellen vagyon helye az Isten keserves panaszának.“ A folytonos háborúk, amint a megelőző jellemrajzban láttuk, annyira eldurvították a főurakat és a népet, hogy még az erélyes, öreg Rákóczy Gy. is alig győzte az Isten elvadult kertjének megtisztogatását. Az egyházi viszonyok pedig ismét ellentétben állottak Isten ígéjével. Olvassuk el csak az akkori egyházalkotmányi berendezkedéseket, meglátjuk, hogy hiába süttött fel a reformáció napja Erdélyben, még itt is, ott is meg voltak még, mint a kora tavasszal visszamaradt hófoltok a szakadékokban, a katholicizmusnak nyomai. Az egyháznak csak egyik része, a papi elem élt és csak az vett részt annak ügyei igazgatásában, ez gyakorolta az egyh. fegyelmet, részint a falusi miniszterek, részint az egyházm. vizitáció, az esperes útján, vagy ami még feltűnőbb volt, nagyobb városokban a városi tanács útján. *Az egyházat a papi, esperesi és püspöki hatalom emelése folytán erősíteni*, ez volt a század első. felében az uralkodó elv. Egy róm. kath. gondolat, amely homlokegyenest ellentétben állott a kálvinizmusnak ama bibliából vett tanításával, hogy csak a kulcs-hatalom, *az igehirdetés szolgálata* a lelkipásztoroké, de a kötés és oldás hatalma, az egyházi fegyelem gyakorlása és minden választási jog forrása a gyülekezet kezében van. (Inst. IV. 11. §.).

Ezeknek az elveknek a győzelemre vitelére a hit és tanbeli reformáció után *az élet megreformálása* nagy és szent munkájának a végrehajtására adta az Isten az ő erdélyi anyaszentegyháza számára Medgyesi Pált. Külső élete is olyan volt, hogy szinte praedesztinálták őt a reformatori hivatásra. Ismeretlen szülőktől, talán tanítói, vagy papi családból származik,⁶ de műveiben sem szülőiről, sem gyermekkoráról nem beszél, tehát a konzervativizmus melegágya: a szülői hajlék nem játszik nála nagy szerepet. Első iskolája Bártfa, ahová pártfogója, Lónyai Zsigmond jóvoltából, ennek fiával kerül, ez a virágzó, lutheránus gyülekezet, ahol fejlett hitélet (káté és biblia-magyarázatok) és a lutheri *kegyesség szelíd, jótékony melege* ölelte körül a zsenge, növendék ifjú lelkét. Még később is azt írja Lónyainak: „hogy nekem mennyit használt ez az iskola, a *mostani állapotomban* tetszik meg“.⁷ Bártfa után a kálvinizmus

³ Praxis Pietatis II. kiadása (1641.) előszavában.

⁴ Égő szövétnék 81 l.

⁵ Negyedik jai 1657. 67. s köv. 1.

⁶ Császár K.: Medgyesi Pál élete és működése. Bpest 1911. 6. 1.

⁷ Praxis Piet. ajánló levele, ahol életrajzi adatait nagyjában felsorolja.

Mekkájában, Debrecenben tanul, ahol egyfelől a Méliusz nagy szellemének és így Kálvin lelkének a nyomai az egyházi életben, másfelől a kollégiumi *respublica* demokratikus szervezete, határozzák meg gondolkozását. Külföldi útjának állomáshelyei Odera melletti Frankfurt, Leyden és Cambridge, különösen a két utóbbi, ahol huzamosabb időt tölt. Leydenben a komoly, alapos, bibliai szellemű tudományosságot, Cambridgeben pedig a puritanizmus mély vallásosságát szívja magába. Bár Angliában mindössze egy félévet tölt, Leydenben pedig másfelet, mégis az előbbi tartózkodása dönti el életsorsát. Pompásan beledolgozza magát a bibliai, különösen az ótestamentumi tudományokba, de lelkének alapmeggyőződése: *a gyakorlati kegyesség óriási fontosságának átértékelése*, nem a tudományos, hanem a gyakorló lelkészi pálya felé sodorják. Másfél évi tudományos munkálkodás után (debreceni rector 1631. dec. 12-től 1633. jun. 18-ig), mint szinyérváraljai prédikátor és egyházi viszonyaink reformálója lép fel.

Minden reformáció vagy a külső, vagy a belső élet megjavításával veszi kezdetét, aszerint, amint egyik vagy másik oldal fájdalmasabban érinti az elégedetlenkedő lelket. Az evangéliumi szellemű reformáció mindig *belülről indul meg* és úgy akarja átalakítani az egyházat, a világot. így cselekedtek a reformátorok is, midőn eltakarítva az Isten igéjéhez vezető út akadályait, odavitték a lelket ennek tiszta forrásához, hogy onnan nyerjen új erőt, új életet. A tisztán külső reformtörekvések a legtöbbször a biztos alapokat nélkülöző ingadozó épületek képét mutatják. A magyar- és erdélyországi puritanizmusban is meg lehet találni ezt a kétféle reformálási irányzatot. Az inkább külsőségekben álló puritanizmus képviselője Tolnai Dali János, a belső élet reformálója Medgyesi Pál. Hogy melyik járt helyesebb úton és ért el áldásosabb eredményeket, azt előre elgondolhatjuk.

Tolnai Dali János egyenesen azzal kezdi meg működését, hogy elsősorban az egyházi alkotmányt és szertartásokat akarja reformálni. Nem kevesebbet akar, mint a püspöki és esperesi hivatal megszüntetését és ha Szilvásújfalusi Imre példája, aki a püspöknek való engedelmissége megtagadása miatt hivatalát vesztette, óvatosságra intette is, mégis e meggyőződését léptenyomon elárulja. Miskolczi Csulyak István zempléni esperes és neves egyházi író, akit egyik kortársa, Szilágyi Benjámín István „ecclesiarum gravissimus inspectornak“ nevez,⁸ feljegyezi róla,⁹ hogy a fejedelemtől magának pleni-potentiás mesterségért *supplicalt*, tehát senkitől sem akart s-pataki tanárságában függeni, az egyház hitvallásának, melyre a debreceni zsinat kötelezte, vonakodik aláírni s mikor emberségesen akarnak traktálni

⁸ Harsányi I. M. Cs. L. élete és munkái Theol. Szemle 1926. 578. 1.

⁹ 'Ugyar Prot. Egyh. történeti Adattár. 1911. 5—6 s. köv. lapok.

vele, hogy titkos szövetségét az egyházmegye előtt ismertesse, toppanva jön be, mint egy színész, az esperes és társait rágalmazóknak, hazugoknak, éretleneknek mondja. Mint pap, követeli, hogy a gyermekkeresztséget csak a templomban hajtsák végre: inkább haljon meg a gyermek, minthogy háznál kereszteljék, a sátoros ünnepek megtartását csak emberi hagyományoknak nevezi és ekklézsiát akar követtetni még a lelkeződőkkel és részegesekkel is. Emellett nagy hibája, mint minden elfogult embernek, az *általánosítás*. Tokajon, magánbeszélgetéseiben, első és későbbi prédikációiban igen érzékenyen érinti a hallgatókat az a súlyos kárhoztatás, amellyel őket állandóan szidalmazza, hamisaknak, esküszegőknek, képmutatóknak, az Antikrisztus tagjainak, böndőknek nevezi.

Nem lehet csodálkozni, ha ezzel a fellépéssel, amely az angol evangéliumi mozgalmat nálunk inkább kompromittálta, mint megkedveltette, nem ért el jelentősebb eredményt. 4 év múlva ezt írják róla a zempléni papok Rákóczyknak: olyan cégéres tudománytól tízszer is több kívántatott volna, hogy nem az mennyit használt ennyi idő alatt. Nem csodálhatjuk, ha calumniátornak és schola égető mesternek nevezi őt esperese.

Medgyesi ennek a reformáló methodusnak nem hive. Ő elsősorban a valláserkölcsi élet fogyatkozásait látja, azokon igyekszik segíteni, csak később lép a presbyteriánus irány első csatasorába és akkor is más eszközökkel küzd, mint Tolnaiék. Mindössze egyetlen alkalommal lép fel radikális szellemben; akkor, midőn a szinyér-váralyai vasárnapi vásárokat, amik miatt még az istentiszteletet sem lehetett nyugodtan megtartani, a környékbeli urak és a nép rábeszélésével, segítségével szombatra téteti át. De mihelyt „némely urak“ ismét a régi, rendetlen szokást állítják vissza és a népet is felizgatják ellene, inkább odahagyja ekklésiáját, de nem erőszakoskodik.¹⁰

Minden erejét az egyházi *építő irodalom* és a lelkek építése foglalja le. Ennek a munkásságnak első jelentősebb stádiuma a Bayli Lajos walesi (Bangor) református püspöknek, az angol puritánizmus e bátor, sokat szenvedett, mély buzgóságú harcosának műve, a *Praxis Pietatis*, magyar fordításban. Amint az előszóban említi, ezt a boldog emlékű, jámbor Szenczi-Molnár Albert buzdítására fordította le, aki mint az akkori magyar református egyházi irodalom bujdosó üstököse, Debrecenbe is elvetődik és örömmel értesül, hogy Medgyesi már azelőtt is el akarta ezt a munkát végezni. Püspökét is biztatja, hogy „kényszerítse“ erre Medgyesit, de ő enélkül is megtette volna ezt, hiszen régi szándéka, fogadása kötötte éhez a vállalkozáshoz. (Első kiadás 1636-ban).

Mi van ebben a könyvben, hogy annyira megnyerte ennek a két kiváló, kegyes, tudós embernek a tetszését és hogy azt

¹⁰ Erd. Prot. Közlöny 1876. 307-308. 1.

sürgősen a magyar hívek kezébe akarja adni? Semmi egyéb, mint a *kálvinizmus hitvilágának, erkölcsi alapelveinek népszerű ismertetése az élet minden változására való alkalmazása*. Az I. szakasz pl. szól Isten állattyról (substancia) személyéről és tulajdonságairól, a II. az Istenével a Krisztus által meg nem békélt ember életében és halálában való nyavalyásságáról, a III. az Istennel a Krisztusban megbékélt ember boldog állapotjáról, a IV. a kegyesség gyakorlásának akadályairól, az V. a reggeli kegyes elmélkedésről, imáról, stb. A reggeli csendes óra után a többi szakaszok a bibliaolvasás módjáról, a napi viselkedésről, a zoltáréneklésről, a családi istentiszteletről, a vasárnap megszereléséről, úrvacsoráról s az élet különböző viszonyaiban való keresztyén viselkedésről szólnak. Hogy hitvilága a vaskos orthodoxia (leírja pl. a poklot és a Jézus visszatérésének helyét), könnyen elfelejti az ember emellett, hogy *az élő hit és tiszta református keresztyénség szelleme* csak úgy árad ki minden sorából. Ervelése gyakorlatias, mint a Heidelbergi-kátéé: Látod, óh ember, hogy milyen nyavalyás, még az állatnál is alábbvaló állapotod van, ha nem békélsz meg Istennel és milyen angyali a megbékélt ember állapota? Finom lélektani elemzéssel, az életből vett példákkal világítja meg a bűn állapotát, különösen a képmutatást és minden üres, buzdító szó helyett építő elmélkedéseket és imádságokat közöl az élet különböző alkalmaira. Aki ezt a könyvet elolvasta, használta, az csakugyan megismerte és megélte református hitünknek minden mélységét, gazdagságát, erejét „*ex fundamento*“. A XVII. század legelterjedtebb építő könyve lett ez (7 kiadást ért), aminek minden külső reformnál maradandóbb érdeme volt a mi hitünk öntudatosá tételében, felvirágoztatásában.

Ha a Praxis Pietatis-sal a református kegyesség áldásait akarta Medgyesi mindenkinek közkincsévé tenni, következő építő munkája az Égő Szóvetnek (1645.) a bibliába akar bevezetni: „a szent könyvet a sok gaz história helyett“ megkedveltetni, annak tartalmával, eredetével megismertetni. Egy olyan *bibliai kézikönyv* tehát, amit fájdalom még ma is nélkülözünk protestáns irodalmunkban s aminek az égető szükségét a Medgyesi lelke már akkor átérezte. Ugyancsak ilyen hézagpótló munkája volt a „Lelki Ábécé“ (1647), egy angoltól átdolgozott káté, mely az iskoláknak sokáig kedvelt tankönyvévé vált.

Közben buzgósa, tudományossága, de különösen férfias egyénisége és szónoki képessége oda sodorják őt, ahol aztán élete legszebb, legáldottabb munkásságát fejti ki: a gyulafehérvári fejedelmi udvarba. Az öreg fejedelem mellett, aki inkább méltányolta a régi, intellektuális irányzat híveit, Geleit, Bisterfeldet s Alstediuszt és nagy passióval vett részt a hitvitákban, megvolt a harcoló egyház könnyű lovasságának, a missionáriusoknak, a prédikátoroknak is a maguk patrónusa a fejedelemasszony és különösen az ő kisebbik fia, Rákóczy Zsigmond

személyében. Medgyesi, munkácsi és váradi papsága után, 1637-ben udvari papja lesz és innen szórja szét elméjének, Tiítének világosságát. A fejedelem finom tapintattal gondoskodik az *ő hajlamainak megfelelő munkakörökről*. Reá bízta a fogoly szombatosoknak református vallásra való térítését, akik közül hét hónap alatt 35-öt keresztel meg, kényes lelkiismereti kérdésekben kikéri az ő tanácsát. Háború alkalmával tábori prédikációkat tart, békében pedig sorra látogatja a fejedelem megbízásából a nagyobb ekklesiákat, mindenütt tanítva és ébresztve a lelkeket. Egy *egyházkerületi* misszionárius ő, akinek a segítségével a fejedelem állandóan ott tartja kezét az anyaszentegyház ütőerén és igyekszik annak betegségein segíteni.

Közben mind erősebb és zajosabb lesz az anyaszentegyházban az a mozgalom, amelybe aztán ő is egész lelkét fektette bele, a presbyterianizmus. Tolnai a tragikus hős végzettségével idézi fel maga ellen, környezetének, utóbb az egész egyháznak az ellenséges indulatát. Sárospataki tanárságát, miskolci és tokaji papságát, esperességét egymás után kell elhagynia, hol jószántából, hol kényszerűségből, elveinek radikális keresztülhajszolása és összeférhetlensége miatt. Medgyesinek, mint udvari papnak, előbb-utóbb állást kellett foglalnia ebben a mozgalomban. Később, 1656 febr.-ban II. Rákóczy Györgyhöz intézett védelmező levelében¹¹ elmondja, hogy azért nem volt eleinte a mozgalom híve, mert „nem vette mindjárt eszébe“. „Nevelkedésben s nem perfectióban vagyunk.“ Most sem ért mindent, de „a szent írásnak, konfessionknak, katekizmusunknak és theologusainknak ítélete alá bocsátani magamat mindig kész voltam ...“ „Nem 2—3-ad magammal rezgelődtem s hirtelenkedtem „. . . hanem a püspökkel s professorokkal.“ Elhatározását tehát komoly tanulmányok és vitatkozások előzték meg és csak azután lett a mozgalom híve, midőn látta, hogy úgy az írás, mint Kálvin tanítása szerint annak egyházalkotmányi programja teljesen jogosult. Az elv, amelyik őt presbyterianussá tette, ugyanaz volt, amelyik egyházépítő munkásságában vezette: *az írás feltétlen tekintélye és uralma az életnek, így az egyházi életnek is minden vonatkozásain*. Vájjon érdemes volt erre a reformra annyi energiát reá fordítani?

Akár Kálvint (Inst. IV. k. 11. f.), akár a Helv. Confessio XVIII. részét nézzük, láthatjuk azt, hogy az egyházi hatalom kizárólagos tulajdonosa a gyülekezet, illetve ennek választottai, presbyterei, de a megelőző fejezetekből világos, hogy az igazi egyház ismertető jeleiül mégis csak elsősorban *az ige tiszta prédikálását és a szakramentumok helyes kiszolgáltatását* tekintik. Csak arra vigyáz a kálv. hitvallás, hogy 1. ne világi hatalom uralkodjék az egyház belső ügyeiben és 2. ne az egyes ember, hanem a presbyterium kezében legyen a kötés és oldás hatalma,

¹¹ Erd. Prot. Közlöny 1877. 29.1.

tehát, hogy *minden körülmények közt Isten uralkodjék az egyházban*, de változhatatlan isteni jogrendet nem állított fel. Kálvin presbytereit pl. a városi (igaz, hogy református) tanács választja (*commys par la seigneurie*)¹² és tudjuk, hogy csak Lasky és különösen a párisi zsinat vonta le teljes következetességgel az ő egyház alkotmányi elveinek következményeit.

Medgyesi szintén reájött ezeknek az elveknek a helyes- ségére és odaállott az érettük küzdők sorába. (Dialógus Politico ecclesiasticus 1650). Az ő presbyterianizmusának azonban a következő jellemvonásai voltak:

1. A presbyterium nála Istentől rendelt gyülekezet, ahol mindennemű igazán egyházi ügyek a Szt.-írásban kiadott törvények szerint egyházi-képpen megítéltetnek és eligazítatnak az Istennek dicsőségére. Tehát gondos szétválasztása a politikai és egyházi hatalomnak és fegyvereknek. (Dialógus 11. 195. 1.)

2. A presbytereket nem lehet a polgárság közül rendre kijelölni, hanem „annak módja szerint rá választassanak s a híveknek az ecclesiában bemutassanak”,¹³

3. Sem a püspöki, sem az esperesi hivatalnak mint *elnökségnek* nincsen ellene, ha azok nem szorítják háttérbe a presbyteriumot, mert az ecclesiái jurisdiciót az üdvözítő nem egynek, hanem az egész ecclesiának adta. (U. o.)

4. Minden reformokat *communi consensu* kell introdukálni.¹⁴ Helyteleníti Tolnait, amiért paptársaival nem consultálódott a dolog felől, bár hibáztatja, hogy őt ellenségei reform törekvéseiért a fejedelem előtt bevádolják.

Életének utolsó szakaszát (1650-től fogva) majdnem ez a küzdelem foglalja le. Látja, hogy hiába van a nagyenyedi (1646) zsinat a presbyterium mellett, hiába fogadja ezt először a szatmár- németi zsinat kedvezően, mégis a fejedelem ellenállása miatt jrneghiusul az egyház-alkotmány átalakítása s az u. n. Gelei kánonok a püspöki közigazgatási kodifikálják sa presbyteriumok felállítását akkorra halasztják, amikor a nép érett lesz reá.

Az ügy tehát elbukott, nem Medgyesi, hanem a Tolnaiék aggresszív, túlradiális fellépése miatt, akikre a zsinati végzések erős kézzel sújtottak le, megfosztván hivataluktól és eltiltván minden újítástól. A mérsékelt Medgyesit inkább csak a *lelki fájdalom* csapása érte. Amíg az öreg fejedelem élt, addig állásában is nyugodtan maradhatott, de mikor az 1648. okt. 10-én behunyta szemét, az ifjú, heves II. Rákóczy György alatt mind tarthatatlanabb lesz a helyzete. Hiába igyekszik tollal, beszéddel, cselekedettel igazolni magát, lassanként magára marad, még fizetését sem akarják kiadni. „Fejérvárott én nékem senki

¹² Pruzsinszky i. m. II. k. 20. 1.

¹³ Erd. Prot. Közlöny 1877. 4. I.

¹⁴ Levele Veréczizhez 1646. Magyar Prot. E. t. Adattár 1911. 21. 1.

semmit nem ad ... csak nagy oligarcha alatt nyög itt az ecclesia“ — panasolja Rákóczy Zsigmondnak 1649 okt. 22-én. Nagybányára megy lelkésznek (1650), ahonnan a fejedelemszonyt ismét buzdítja, hogy „a mi vallásunk szerint való presbyteriumot vétessen Nagyságod be, inkább semmi se legyen“, buzdítja Rákóczy Zsigmondot, hogy „az istenért, ne lassúdjék meg istenes buzgóságában. Félő, hogy a presb. felvételéért persecutio következik, a *fel nem vételért ne következék nagy romlás reánk még pedig hamar. Nem játszótársunk az Isten.* Jobb volna, ha jót cselekedvén szenvednénk, mintsem gonoszul cselekedvén.¹⁵ Végül mint a fejedelemszony s.-pataki udvari papja elküldi védőiratát a fejedelemnek kijelentvén, hogy ő most is olyan „sincerus híve“ neki birodalmán kívül is, mint akármelyik alatta lévő tanító s kéri, hogy ellenfelei vagy cáfolják meg őt, vagy szenvedjék el.

Hiába volt mindez, mert maguk az események is ellene dolgoztak. Az angolországi események (Károly király lefejezése az independensek által), Basire feltűnése Erdélyben, Bisterfeld halála, a kánonok megerősítése s az udvari konzervatív párt diadala, gúnyolódása mind messzebb vetették őt törekvései megvalósulásától. A fejedelemszony és II. Rákóczy György közti izgalmas hangú levélváltás¹⁶ hű tükre annak, hogy mint fordul el a fejedelem mind jobban ettől a törekvéstől, nem mintha nem helyeselte volna, „de az *consequentiajától* félhető, azért rettegve féltjük az Isten dicsőségét, abból következő hazánk romlását“. Anya és fiú polémiáját sokszor a fájdalmas szemrehányás és a megható gyermeki tisztelet teszi változatossá, de minden kibúvó, az ország törvényeire való hivatkozás vége csak egy: *Erdélynek nem kellett az újítás.* Félt, hogy az egyházi újítások miatt kárt szenved az ország, pedig fájdalom, egy pár év múlva, Rákóczy szerencsétlen lengyel hadjárata, tehát egy elhibázott *politikai kaland* miatt jutott siralomra Erdély és a református anyaszentegyház.

Medgyesi, mint láttuk, egy próféta fanatizmusával hirdette, hogy Isten az ő népét az ő törvényétől való elfordulásáért meg fogja büntetni. Hitte, hogy nem azokért az apró túsúrásokért, amiket ő kapott, hanem a komoly keresztyén életfelfogásnak és az ő istenszerinti terveinek üldözéséért előbb-utóbb utóléri az országot Isten büntetése. S azért mégis, mikor látta, hogy jövendölése betelik s a török-tatár-német hadak hullámai elcsapnak a szerencsétlen ország felett, éppen úgy megdöbben, mint Vörösmarty, mikor Szózatának a jövendölése a „nagyszerű halálról“ 1849-ben beteljesedett. „Temető jajjokon kezdem (minden nagyobb temetési beszédének a címe: első, második stb. jajj.) félek igen, hogy a

¹⁵ 1. Erd. Prot. Közl. 1877. 4. 1.

¹⁶ A két Rákóczy Gy. fejedelem család levelezése. Szerk. Szilágyi S. Budapest 1875. 453. s köv. 1.

végső is, óh nem résznyire már, hanem egészben Temető ne fogna lenni. Óh Uram, essék meg atyai szíved rajtunk!“ Hirdeti a bűnbánatot, mint egykor Savonarola a Florenci népnek, biztatja őket Isten megtartó kegyelmével, ha megtérnek s megjövendöli, hogy „magyar hazánk, feltámad még, mint a hajnal, a te világosságod, egészséged kivirágzik s a te igazságod előtted mégyen és az Úrnak dicsősége fedez bé téged“.

Szónoki beszédei, amiket egymásután bocsátott ki e váltságos napokban, egy nagy, belső *patkósnak*, a haza és az anyaszentegyház sorsán aggódó lélek jeremiási *fájdalmának*, de Istenhez való erős ragaszkodásának is bámulatos szépségű tolmácsolói.

Élete vége, ép mint születése, homályba vész. Az a pataki iskola, melyet Lorántffy Zsuzsanna dajkált, gondozott s amelyik hálátlanságával a fejedelemasszonynak és neki is, mint inspecornak annyi gondot, sokszor szívfájdalmat okozott, a fejedelemasszony halála után a s.-pataki várral együtt a Báthori Zsófia kezére kerül. Az üldözések, a politikai harcok tömkelegében ő is eltűnik. Mint minden nagy embernek, neki is az emléket sokszor sárral dobálták meg. Kiváló eszű, de kíméletlen, a gögösséig önérzetes, ellemondást nem tűrő s az emelkedése eszközeiben nem válogató embernek nevezi őt egyik nagy történészünk,¹⁷ de ha leveleibe, munkáiba, cselekedeteibe bepillantunk, akkor látjuk, hogy mennyire alázatos szolgálja volt ő Istennek s az a gög és kíméletlenség, amit nála látunk, nem egyéb, mint küldetésének magasztos érzése s az Isten céljaiért való küzdelem férfias határozottsága. Még két decennium sem telik el eltűnése után s Erdély egy része önként beveszi a presbyteriumot, tehát az ő magvetését mégis aratásra érlelte a kegyelmes isién. A *belső megújulás programja*. az ő másik kedvenc eszméje, fájdalom még csak egy, ma is csak még nagyon sok munkát igénylő *feladat*. Jó dolog ebben a munkában féleleveníteni az ő két nagy, szívéhez forrott gondolatát: *az egyház csak akkor egyház, ha abban nemcsak a papok, hanem mindenki dolgozik és hogy minden megújulás forrása Istennek örökkévaló Evangéliuma.*

¹⁷ Szilágyi S.: Medgyesi Pál életéhez. Prot, szemle 1890. 147. 1.

Tótfalusi Kis Miklós.

Jó Apafi Mihály uram önegysága regnálását a történelemben az erdélyi fejedelemség hanyatlásának, fokozatos gyöngülésének szokták nevezni. Pedig nem volt minden tekintetben az. Igaz, hogy az 1658-i nagy török-tatár pusztítás végzetesen megrontotta Erdély népességi számarányát, a lakosoknak legalább harmadrésze elraboltatott, levágatott, elholt és *igen elfogytanak a magyarok, kivált a vármegyéken*,¹ de megmaradt a nemzeti és társadalmi élet legerősebb istápjája: a református Anyaszentegyház. Ennek melengető, sugárzó szeretete életre hívja mint a vihar után letarolt mezőkön a kisarjadzó fűszálakat, a megújulás újabb biztosítékait. A romba dőlt Bethlen kollégium új otthont talál Nagyenyeden (1662.), sőt 10 évvel később a bujdosó sárospataki főiskola számára újra kitarazzák, rendbehozzák az elhagyott gyulaféhevári fészket és ott letelepítik azt. A fejedelem és nője az új iskolát,² Bethlen János és főúri társai az enyedi kollégiumot, Bánffy Dénes az Apáczai örökségét, a kolozsvárit, Teleki Mihály és Bethlen Miklós a marosvásárhelyi és székelyudvarhelyi algimnáziumokat veszik állandó pártfogásuk alá. A biztosított anyagi feltételek mellett felvirágozik az egyházi irodalom és azóta is utolérhetetlen termékenységet ér el. Mindenik főiskolának megvan a maga büszkesége: Gyulaféhevárnak a nagy bölcselő és vitakozó Pósa-házi János, majd a kiváló hebraista Kaposi Sámuel, Enyednek a Coccejus nyomán haladó dogmatikus Dési Márton és a nagy polyhisztor Páriz Pápai Ferenc, Kolozsvárnak a teológiát és filozófiát egyforma buzgósággal művelő Pataki István, Tolnai F. István és a nagy írásmagyarozó, gyakorlati theologos Szathmárnémeti Mihály. Az egyházi életben elsimul végképpen a puritánusok és a püspöki rendszer hívei közt az ellentét, az előbbieket Kovásznai Péter püspöksége alatt vezető szerephez jutnak s buzgón állítgatják fel egyes vidékeken a presbyteriumokat.³ Szokásba jön a Geleji kánonok és a külföld hatása alatt a

¹ Bod P. Sm. Szt. Polikárpus 96, 135. 1.

² Koncz J. A vásárhelyi ev. ref. koll. története Marosvásárhely. 1896. 123. lap.

³ Pokoly J. i. m. IV. k. 199, 200 l.

rendszeres katekhizáció,⁴ az egyházi fegyelmet egészen a mindennapi istentiszteletek pontos látogatására való kötelezésig⁵ a régi szigorúsággal gyakorolják, fellendül a románok közti misszió és a gyulafehérvári nyomda mellett négy református románnyelvű középiskola élesztgeti ebben a népben is az evangéliumi és nemzeti öntudatot. Igaz, hogy az ország politikai helyzete teljesen bizonytalan s maga a mindenható miniszter, Teleki Mihály egyszer a kuruc táborban, majd a Habsburg hatalom oldalán küzd, de azért Erdély megmarad annak, ami a nagy fejedelmek idejében: az önálló nemzeti szellemi és társadalmi élet, illetve a magyar protestantizmus menedékhelyének.

Ebben a romokon építgető, sok gyarlósággal teljes, de az ősi örökséget híven ápoló korszakban él az erdélyi református egyháznak egy tragikus sorsú hőse, de az utókornak örök dicsekedése: *Tótfalusi Kis Miklós*. Személyiségében, ép mint a Szenczi Molnár Albertében és Apáczaiében összeölelkezik az evangéliumi keresztyénség és a legtisztább' hazaszeretet eszméje, sőt még egy harmadik, eddig elhanyagolt géniuszé: az iparművészete is. Élete minden látszólagos szürkesége mellett is, valóságos hősköltemény, amelynek végső lapjait a golgotai passzió sötét felhői árnyékolják be és mindent megrázó földindulása tesz komorrá, vigasztalanná. A róla író krónikás kezében akaratlanul is megremeg a siető toll, amint pályafutásának rajzolásával egy késői sűgárt akar vetni emberi értelemben befejezetlen, de Isten kezében kiteljesedő, győzedelmeskedő sorsára. Olyan megindító, olyan emberi az ...

Hol is kezdődhetnék az ő élete, ha nem ott, ahol az emberiség legnagyobb hőseié, a szegényes, egyszerű munkás kunyhóban? Amim van, *acquisitum* (szerzemény); — szól végrendeletében⁶ — és szüléimről avagy atyámfiairól semmi se maradt reám. Szülőfaluja a szatmármegyei Alsómisztótfalu, sz. éve 1650. Iskoláit előbb szülőfalujában, majd a nagybányai jónevű algimnáziumban, végül Nagyenyeden végzi. Nagybányai tanítói közül kimagaslanak Buzinkai Mihály, a későbbi s.-pataki bujdosó tanár és Horthi István, aki azután fogarasi és gy.-fehérvári pap, végül az erdélyi egyházkerület „igen messzelátó, tanátsos, bátor“ püspöke lett (Bod P.). Jellemző Tótfalusira már ekkor az a *lelkiismeretesség*, pedantéria, amivel alsóbbfokú tanulmányait végzi. Olyan jó latinista, hogy egyik tanítója, Ölyvesi Balázs vele javíttatja ki az ő „halotti alkalmatosságra“

⁴ Maga a fejedelem rendeli el Horthi püspöknek. Prot. Közlöny 1888 évf. 205-206. 1.

⁵ Sm. Polik. 109 1.

⁶ Közölve Dézsi Lajos Magyar író és könyvnyomtató a XVII. sz.-ban c. összefoglaló tanulmánya 205. s köv. lapjain. E munka, ép úgy mint a többi, T. M. Maga Személyének Mentsége c. röpirata alapján állítja össze az életrajzi adatokat. Mi is mellette elsősorban *erre* vagyunk tekintettel. Első kiadás megjelent Kolozsvárt 1698, a II. (Gyalui F. szerkesztésében) u. o. 1902.

írt verseit, és mikor átmegy Enyedre, itt újra megismétli ismeretei tökéletesítése céljából az alsóbb gimn. osztályokat. így képezi ki magát olyan kitűnő klasszikus nyelvesszé, hogy később kedvelt osztálytanító, lelkiismeretes korrektor lesz, sőt még új, egyszerűsített latin nyelvtant is tud a kollégiumok számára kiadni.⁷ Hasonló kedvvel veti magát a felső osztályokban a „szent nyelvek“ tanulására is, amelyek közül a zsidó nyelvben olyan jártasságra tesz szert, hogy még algimnáziumi tanítói is hozzájárnak tanulni, felvilágosítást kérni.⁸ Szabad idejét a zenének, egyházi énekvezetésnek elsajátításával tölti és már ekkor lerakja későbbi zsoltárreformáló törekvéseinek alapjait.⁹ Az egész oktatás különben bibliai és hitvallásos szellemű. A vezető tanár, Dési, az új holland theol. irány híve, de tudjuk, hogy ez még erősebb szálakkal akarja egyházunkat a bibliához fűzni; társa Csernátoni Pál cartesiánus. de a radnóthi zsinat (1673.) óta csak úgy taníthat, hogy a filozófia theológiának ancilláljon. Ott lebegett azonban még a Bethlen-kollégium felett az elűzött Apáczai szelleme, prófétai igéi a nemzeti oktatás és művelődés megteremtésére láthatatlanul is éltek, hatottak s egy olyan fogékony, mélyen érző lélekbe, mint a Tótfalusié, kitörülhetetlenül íródtak be.

Tanulói pályája úgy végződik, mint a kor többi jeles diákjáé. Egymásután viseli a kollégium diáktisztségeit, előbb cipóosztó (praebitor), majd contra, végül senior. Mikor köztanítónak alkalmazzák a negyedik gimnáziumban, a diákság, mely azelőtt tüntetett egy gyöngye tanítója ellen, örömmel és megnyugvással fogadja őt praeceptorául, mint híres, tudós embert.⁹ 1677-ben búcsút mond az iskolának s régi, kedves tanítója, Horlhi mellé megy Fogarasba rektornak. Ott „bébelődik“ a tanuló ifjúsággal mindennap az ábécétől az oratoráig (felső gimn. osztály), vezeti a templomban — a hangjegyek szigorú betartásával — az éneklést és helyettesíti Horthit a templomi szószéken és temetések alkalmával, mégpedig úgy, hogy nagy reménységet concipiáltak (tápláltak) felőle.¹⁰ Tehát tanár, kántor és s. lelkész egy szemében! Mint kiváló ifjú elfoglalhatja akár-melyik vidéki papi állást vagy elmehet külföldi akadémiákra tudományait tökéletesíteni, de egyiket sem teszi. Páriz Pápai Ferenc, az enyedi új professzor ez idő tájt e jellemző szavakat mondja neki:¹¹ „Tudom én, hogy *eleitől fogva idegenkedett Kegyelmed a belső hivataltól*: azért én javallanám, ... hogy Kegyelmed praeter propria studia (saját tanulmányai

⁷ Mentség 57—58. 1. A lapszámozást a II. kiadás után közlöm.

⁸ U. o. 77. 1.

⁹ U. o. 73. 1.

⁹ Czegei Wass György naplója. Bpest 1896. 5. 1.

¹⁰ Mentség 57. 73. 13. 1.

¹¹ U. o. 40. 1.

mellett) circumspicialna a typographiákban (széjjelnézne a nyomdákban), és ott, ha annyit vehetne eszébe, hogy itthon dirigálhatná a tipographiát... és kitisztítaná azokat (a tévedésektől), igen jól cselekedné. Mert prédikátorink, Istennek hála elegen vannak Erdélyben, de ilyen ember kellene igen, aki nincsen.“ E szavak mutatják, hogy Tótfalusi, bár van hozzá képessége, nem akar lelkipásztor lenni. Mi ennek az oka? — kérdezik életrajz írói. A feleletet sok mindenben lehet keresni. Felhozhatnánk azt, hogy kistermetű ember lévén,¹² nem nagy kelendősege lett volna az ekklesiáknál, hogy zárkózott, melankholiára hajlandó („fekete és gondolkozó ember“) volt,¹³ tehát hiányzott belőle a lelkiélet vezetésénél, irányításánál annyira szükséges nyíltszívűség, bízó optimizmus, derült szeretet. Pályaváltoztatásának oka azonban ennél mélyebb. *Megvallom* — írja később,¹⁴ — *örökké olyan természettel bírtam én, hogy Istenben bízván olyan dolgokhoz fogtam, melyekhez kezdeni mintegy Isten kísértés volt.* Megcsillogtatja előtte P. Pápai Szenczi Kertész Ábrahám és — bizonyára — Szenczi Molnár Albert dicső példáját is és rámutat arra, hogy mennyivel egyetemesebb és maradandóbb hatást idézhet fel egy hasonló élet munkásságával, mint a lázas tevékenységre sokszor nem alkalmas és látható eredményeket sokszor alig termő lelkipásztori munkában. Igaz, hogy Tótfalusi ekkor már 30 éves, tehát túl van azon az életkoron, amikor valaki egy finomabb technikájú és nagy közügyességet igénylő mesterséget alaposan megtanulhat, de lelki szemei előtt megjelenik Dávid vakmerő vállalkozása, aki pásztorfiú létére országgal és medvével harcol¹⁵ és Isten nagy kegyelmében bízva, rálép az új, járatlan, ismeretlen útra. Nem gondol arra, hogy Szenczi Molnár Albert borostyánkoszorús fejét hányszor övezte, különösen Heidelbergben, az elhagyatottság, nyomor és betegség töviskoszorúja, sem arra, hogy Szenczi Kertész Ábrahám Nagyvárad feldúlásával (1660) földönfutóvá lesz, aki hol Kolozsvárt, hol Nagyszebenben telepszik meg vándor nyomdájával, hanem égő lelkesedéssel fog terve megvalósításához. Jelmondata: *Magamat kitartóvá teszem, a vakmerőséget megvetem*, méltó hozzá, a kálvinizmus szellemével beoltott *virtuosos magyarhoz*, aki hazájáért, egyházáért a lehetetlenségre vállalkozik.

1680 őszén már Tótfalusi Hollandiában van. Zsebében ott van az a 350 tallér, amit nem a hatalmas pátronusok adományából, hanem saját, becsületes, fáradtságos munkásságából

¹² Így emlegeti őt egyik temető papja. I. Gyalui F. Vita M. T. K. M. ravatala fölött Erdélyi. Múzeum Kolozsvár 1909. 291. 1.

¹³ A Nagyenyedi síró Heraklitus feljegyzése. L. Dézsi i. m. 184. 1.

¹⁴ Mentség 70- 1.

¹⁵ U. o. 71. 1.

szerzett Fogarason. Francia követségbe menő erdélyi urak társaságában megy külföldre, de azoktól Amsterdamban elszakad, később szeretne velük ismét találkozni, de nem sikerül,¹⁶ — most már az otthon kapuja végkép bezáródik előtte s ő ott van nagyratörő terveivel egy ismeretlen világ hullámzó forgatagában. Először ellátogat a két híres egyetemi városba, Leydenbe és Utrechtbe, mintha búcsút akarna mondani mégegyszer a tudomány műzsjának, mielőtt „kézműves“ lenne. Azután ismét visszatér Amsterdamba és elfogódva lép be az ottani leghirsebb nyomdának, a Blaeu testvéreknek a Bloemgrachton fekvő hatalmas műhelyébe. A nyomdát vezető mester kétszer is végignéz az intelligens, latinul beszélő, 30 éves papi emberen, mikor az beakar szegődni hozzá egyszerű inasnak azzal az erős szándékkal, hogy „jó typographus“ legyen.¹⁷ Mikor azonban látja, hogy itt komoly és mindenestre elszánt emberrel van dolga, az ő hideg holland lelke is felmelegszik, ajánlja neki, hogy előbb a betű típusok öntését tanulja meg és félévi 200 tallérért elvállalja az „idős legény“ tanítását.

Tótfalusiban a mester csakugyan nem csalódik. Nagy szorgalma, zenében gyakorlott kézügyessége, odaadó figyelme következtében gyorsan halad, úgyhogy kijöve tele óta még egy év sem telik el s 1681 jan. 15-én már boldogan írhatja P. Pápainak: már az öntésben annyi cognitiót vettem, hogy ha mindjárt haza mennék is, mátrixok és eszközök lévén *akármilyen típusokkal boldogíthatnám azt a hazát*; úgy mint: ki már öntöttem itt közel 100 ezer betűt, deákat s zsidót, és nagyobb részént minden módon én készítettem el is, más senki hozzájuk sem nyúlt.¹⁸ Maga Pápai így ír róla később:¹⁹

Mindenféle nyelvben és minden formában.

Betűt metszhet vala nagyobbban s apróbban;

Úgy jár vala tudós keze az atzélban,

Mint másnak a könnyen engedő viaszban.

Blaeu felismerve a magyar ifjú csodálatos tehetségét, előbb azt a maga számára próbálja hasznosítani, vele készítettetvén a neki igen nehéz cursiv (írott) betű típusokat, később pedig felébred benne a féltékenység s mikor újra egy magyar ifjú, Töltési István jelentkezik nála, azt már semmiként sem akarja műhelyében felvenni, sőt kijelenti neki, hogy egy belgát még 100 ezer frtért sem tanítana meg mesterségére.²⁰

Nem csodálkozhatunk azon, ha Tótfalusi ilyen elfoglaltság és nem remélt haladás mellett nem iratkozik be — eredeti

¹⁶ Szilágyi S. Erdélyi Orsz. gy. Emlékek 17 K. 138 l.

¹⁷ Mentség 36 l.

¹⁸ Bod P. Erdélyi Féniks 1767.

¹⁹ U. o.

²⁰ Mentség 34. 45. 46. Töltésit aztán T. próbálja tanítani, de a debreceni diáknak beletörik a bicskája a vállalkozásba. Abbahagyja a pepecs munkát, mert nem akarja elveszíteni miatta a szemét.

tervei szerint az egyetemre. Nem is maradt fenn adat arról, hogy valamelyik fakultásnak hallgatója lett volna és mégis magát később „akadémikusnak“ nevezi, akit az „itthon tanult“ papok mellett megkülönböztetett tisztelet illet.²¹ Jogcímét kb. arra alapítja, hogy a *hollandiai theol. tanárokkal összekötetést tartott fenn*, velük tárgyal a biblia kijavítása ügyében,²² sőt egyikük ezzel az áradozó dicsérettel is elhalmozza őt: Azt mondják, hogy te az összes belgákat felülmúlod az öntésben, metszésben. Mestered panaszkolt egyszer, hogy te elveszed tőle a kenyeret, az ő nyomtató háza mellett elmentek és téged kerestek, akik betűket akartak metszteni.²³ Mestersége mellett ellátogat — kb. üdülés céljából — a középiskolákba, „a gyermekek közé“, hogy azoktól is tanuljon²⁴ és még egy áldott, szent helyre, ahonnan munkájához erőt meríthet: — Isten házába. Nézzük csak, mit lát ő ott érdeklődő, csodálkozó szemmel? „A templomban egy tekintéssel ellátja az ember, mint légyen a dolog közöttük: *senki oda könyv nélkül nem mégyen*, hanem mindennek vagy egész biblia vagy Új Testam: vagy legalább Soltáros könyv vagy a kezében; és senki közöttük az éneklésnek néma hallgatója nincsen, hanem kicsinytől fogva nagyig fel-emelik szavukat. Vajha olyat láthatna szemünk valaha a mi földünkben is!“ Hibáztatja nálunk az értelmetlen (hibás vagy idegen nyelvű) éneklést, azokat, „akik énekelhetvén is, nem énekelnek“ vagy, akik úgy ítélnék, hogy „azért tartják a Mestert vagy kántort, hogy énekeljen, szántszándékkal csak azoknak nyakokra vetik *mintegy terhet* az éneklést, némelyek pedig *szégyennek tartják énekelni*, kiváltképen az asszonynepek között.“²⁵ És elgondolkozik magában az istentisztelet alatt, hogy mi ennek az oka. Nemcsak a közönyösség, hanem valami egyéb is: a „*magyar oskolák hiánya*“. Ezeket kellene felállítani otthon minél nagyobb számmal a luxus számba menő deákiskolák mellett, hogy „bár csak a maga születési nyelvén tudja olvasni (mindenki) az írásokat“, legelsőben azt, „amely vagy az Isten beszéde és a vallás körül“. Hiszen „itt keresve kellene keresned, míg találnál olyan személyt, aki olvasni nem tudna“.²⁶ Így bontakozik ki lelkében ott a messze idegenben, hazája felett szánakozva és szégyenkezve a kálvinizmus örök és nálunk mindegyre (fájdalom még ma is!) veszélyben forgó programja: felemelni a népet a *nemzeti kultúra* bizonyos fokára s azután kezébe adni hitének öntudatosító eszközét, üdvössége támaszát, a Bibliát, hogy ennek segítségével ne csak magyarrá, hanem Isten népének élő tagjává is lehessen!

²¹ U. o. 9. I.

²² L Telekihez és Tofeushoz írt levelét Dézsi i. m.-ben 195. 1.

²³ Mentség, 53. 1.

²⁴ U. o. 12. 1.

²⁵ Szent Dávid Soltári. Előljáró beszéd. Közölve Dézsinél 191. 1.

²⁶ U. o.

Ennek a programnak megvalósítására első eszközül kínálkozik neki az, amiért ő egyházától Hollandiába küldetett: a *biblia kinyomtatása*. Mióta a gönczi „szent öreg“ kiadta testes kötetű magyar bibliáját, már szinte egy évszázad telt el. Azóta egyházunk, melynek a Szent Könyv olvasása, terjesztése létfeltétele volt, mindent megtett, hogy Károlyi bibliáját használhatóbbá, helyesebbé tegye. Szenczi Molnár végrehajtja a legfeljebb hibák kijavítását és Móricz hesseni őrgrof támogatásával kétszer is kiadja kisebb alakban, öreg Rákóczi György pedig Amsterdamban a Janson-féle nyomdában nyomatja újra ezt a kis bibliát, sőt fia és az özv. fejedelemasszony már alapos revíziót is készíttetnek a tudós lelkitanítók által az u. n. Váradi bibliát (1660).²⁷ Mindez azonban a szükséglet kielégítésére távolról sem elégséges. Alig telik el néhány év Apafi uralkodásából, a fejedelem és tanácsosa, Teleki Mihály nagy aggodalommal látják, hogy a belgiumi Janson-féle „apró“ v. „kised forma“, tehát magán használatra szánt bibliák elfogytak. Zaklatják tehát Horthit, aki akkor még n. bányai pap, hogy szerezzen ilyeneket valamelyik felsőmagyarországi könyvkereskedőtől Erdély számára. Horthi felsóhajt: hála Istennek, hogy az ország kormányzóknak is van erre gondja s inti Telekit e nagy kárnak megelőzésére.²⁸ De bizony az ország zilált helyzete és az egyház anyagi gondjai évről-évre hátráltatják e szent kötelesség teljesítését. Csak 13 év múlva, miután a rettenhetetlen Tófeus Mihály püspök a Gillányi hagyaték visszaszerzésével²⁹ egyházát anyagilag ismét talpra állítja, 1681-ben gondolhatnak arra a vezetők, *úri rendek, kurátorok és esperesek*, hogy végre hozzá fogjanak a nagy terv megvalósításához és elhatározzák a bibliának *itthon való* kinyomtatását.²⁹

A kivétel azonban szinte iskolai példája lehetne a leg-sürgősebb lelki dolgok megvalósítását apró akadályok, személyi nehézségek miatt hátráltató egyházigazgatásnak.³⁰ A pénz, amit erre szántak, 2500 ft, együtt van, de azt, ép mint valamikor öreg Rákóczy György a Bethlen-kollégium pénzét, kölcsön veszik a püspöktől „az ország szükségére“. Tehát ismét kicsúszik az egyház kezéből és Tófeus csak egy év múlva tudja hosszas sürgetésre visszaszerezni. Közben az ország és közvetve a református egyház figyelmét eltereli az ügyről a porta utolsó kétségbeesett vállalkozása: Bécs ostroma és ennek kudarca (1683 szept. 12.). Pár hónap múlva (dec 6.) a reménytelen politikai helyzetben, a török új meg új sarcolásai között is újra intézkednek a főrendek és papok, hogy az Istennek hála, még Tófeusnál levő

²⁷ Musnai László. A magyar biblia története 1925.

²⁸Erd. Prot. Közlöny 1888 évf. 205-206 l.

²⁹ Dézsi i. m. 54 l.-on közli a Tófeusnak adott megbízást. Érdekes, hogy már ez életbevágó ügyben, mielőtt végkép megalakulna Nenyeden (1682) a *főconsistorium*, egy ilyen szerű gyűlés határoz Szamosújvárt.

³⁰ Pokoly J. i. m. IV. 226, s köv. 1. Dézsi i. m. 56. s köv. 1.

pénzből a biblia kinyomassék. De ekkor már *a külföldön való kiadást határozzák el* s a terv véghez vitelével a külföldi követésbe induló Kolozsvári István professzort bízzák meg. Előáll az a sajátságos helyzet, hogy az ország követének az útiköltését is az egyház kénytelen előlegezni³¹ s még hozzá meg van terhelve azzal a megbízással is, hogy minél olcsóbban adassa ki a bibliát, mert a 2500 aranyat e célra *sokallja az ország*.³² A jámbor professzor 1684-ben útra kél, megjárja Erdély érdekében Berlinben a brandenburgi választót és türelmetlenül várja a biblia kiadásra, javításra vonatkozó bővebb utasítást, de az nem érkezik meg. 1685 februárjában végre kiindul Hollandiába és ott Amsterdamban hozzá fog megbízatása megvalósításához,

Tehát a szamosújvári határozat óta szinte 4 év telik el az „ímmel-ámmal való igyekezetben“!³³ Egy ország életében, különösen ha ezer bajok gyöttrik, nem sok idő, de egy egyháznál, akinek tagjai biblia nélkül éppen e válságos napokban nem élhetnek, kétségbeejtő ez a huza-vona. Nem tudjuk, mit csodáljunk inkább: a világi önzést-e, mely az egyház legszentebb célú pénzét másodrendű célokra foglalja le, és abból, mint Saul az Amalek marháiból, a maga részére is elvesz, vissza akar tartani vagy azt a tanácstalanságot és nem törődömséget, amivel a terv kivitelét késleltetik. Igaz, hogy Tofeust, „terhes nyavallyákban“ szenved, időközben el is hal (1684), de az egyházi vezetők mégis jobban siethettek volna.

Mit csinál ez alatt Tótfalusi Amsterdamban? Ő már a biblia kinyomtatását elhatározó gyűlés idején kb. készen volt a betűöntés és nyomtatás mesterségének elsajátításával. Az inasból segéd lesz, aki keresetéből mestere buzdítására szerzőszámokat vásárol, majd egy özvegyen maradt, de újra férjhez ment typografusné gazdátlan nyomdáját bérbébe veszi.³⁴ Másoknak is dolgozik, a legolcsóbb eledellel él, nélkülöz, virraszt, ép mint később K. Csorna S. Darzsilingben, csak hogy életcélját megvalósítsa. Az első évben még otthonról P. Pápai útján segítséget sűrget (a Kún-féle beneficiumot),³⁵ de látva, hogy onnan csak buzdító leveleket kap, ezt is abba hagyja. Az azonban végkép elkedvetleníti, hogy a biblia kiadása, amikor rá készült, állandóan késik. Végre, mikor látja, hogy Bécs ostroma s az ennek nyomán támadó otthoni „zenebona“ végkép megghiúsulással fenyegetik azt, felébred lelkében a hősies elhatározás: egyedül, minden külső segítség nélkül fogja kinyomtatni a bibliát! *Hozzá fogok én — írja — egy szegény legény lévén és megmutatom, hogy egy szegény legénynek szíves devotioja*

³¹ Ezt a pénzt az egyház sohasem kapta vissza. Pokoly i. m. IV. 230.

³² Tótfalusi levele Tófeushoz, I. Dézsi 193. 1.

³³ Mentség 2. 1.

³⁴ U. o. 36. 1.

³⁵ Bod P. i. m.

(fogadása) többet tészén, mint egy országnak immel-ámmal való igyekezeti és hogy az Isten gyakran alávaló és semminek állított eszközök által tapasztalhatóképen való segítségével viszi véghez az ditsóséget.³⁶ Így kerül egymással szembe az ősi ellentét: a földi érdekek szerint igazodó, számító világi bölcsesség és a hit elszántságával munkába kezdő, egyedül Istenre támaszkodó, szent „bolondság“. Ettől fogva Tótfalusi tisztaban van magával. Tervét öntudatosan, de egy próféta fanatizmusával hajtja végre és semmi sem akadályozhatja meg abban. Két diákot vesz magához a Voetius szellemű utrechti egyetemről, Kaposit és Csécsi Jánost³⁷ a biblia feltűnőbb hibáinak kijavítására, kikéri egy ottani professzornak, Leusden Jánosnak erre vonatkozó véleményét és 1683-tól 1684-ig az utrechti biblia szövegét közösen *kijavítják*. Nem törődik azzal, hogy őt az egyházi vezetőség közben (1683 dec.) hazaparancsolja, hogy a biblia kiadását, amire eredetileg ő volt kiszemelve, most ismét egy külföldi cégre akarják bízni, hogy az egész egyházi közvélemény felzúdul ellene otthon, amiért egyedül a szöveg kijavításához fog, — ő csak halad nyugodtan a maga útján. Csak akkor döbben meg, amikor 1685 februárjában megjelenik Amsterdamban Kolozsvári István és őt előbb rábeszéléssel, majd segítő diákjainak elvonásával, végül az ottani református egyházi előljáróság (consistorium) útján akarja megakadályozni a biblia kiadásában. Megelőzőleg (1684 aug. 15.) hosszabb levélben igazolja magát a püspök és Teleki előtt, amiért az ország megkérdezése nélkül hozzáfogott a munkához és a dortrechti zsinat példájára javított szöveget készít,³⁸ most pedig, mikor el akarják tántorítani célja megvalósításától, a nyugodt kálvinista önérzet hangján jelenti ki Kolozsváriának, illetve az amsterdami consistoriumnak:³⁹ *Ha az egész világ szembe száll velem, én is szembe szállok az egész világgal és nem hagyom abba, amíg a lélek e tagokat mozgatni fogja; minthogy tudom, hogy Istenemmel kezdtem, az az Istenemnek indításából és benne ő felsége segít olyan látható képen engemet: ha Isten velünk, kicsoda ellenünk?* S reménységében nem is csalatkozik a Bethlen Gábor diákja. Ezekben a válságos napokban egykori kedves professzora, Dési Márton siet segítségére. Teleki Mihálynak ír levelet és abban védelmébe veszi Tótfalusi biblia javítását e szavakkal: Jó és szent dolog és szükséges a fordításnak jobbítása az ecclesiában, *azIsten ismeretének nevedéséhez képest* mindenkor stb. Ajánlja, hogy a Janson-féle biblia helyett most — felülvizsgálat után — fogadja el az egyház a Tótfalusi bibliáját. Teleki meghajlik a Dési tanácsa előtt, ami különben a Horthi püspöké is volt és

³⁶ Mentség 2. 1.

³⁷ Később époly híres prof. Spatakon, mint Kaposi Gyfehérvárt.

³⁸ Egész terjedelmében közölve Décsi i. m. 192—202. lapjain.

³⁹ Mentség 9. 1.

pár hónap múlva felszabadul Isten hű gyermeke a lidércnyomás alól, Kolozsvári közli vele a „vidámító választ“ és ő „cum triumpho (győztesen) viszi véghez munkáját.“⁴⁰

1685-tól 1689-ig áll Tótfalusi földi dicsősége magaslatán. A pénzre, amit otthon Tófeus a bibliáért kiharcolt, nincs szüksége⁴¹, *saját költségén* nyomtatja és adja ki a teljes bibliát 3500, az Új testamentumot 4200 és a hangjegyes zsoltárokat szintén 4200 példányban, Új testamentuma művészi címlapján ott lebeg lelki világa hű tüköréként a felhőkből alászálló harsolás angyal, kezében az Élet könyvével, ahol ez olvasható: *Örökkévaló Evangélium*. Lapjai, betűi csodálatos tiszták, kötését féltő szeretettel bőrrel, dús aranyozással maga a mester hajtja végre. Bizony nem csak az élő hit, hanem egyúttal *a magyar műipar diadala* is ez! S mintha Isten kárpótolni akarná önzetlen szolgáját kiadásaiért, egyszerre megnyílik számára a külföld elismerésének, támogatásának bőségszaruja. Annak az ismeretlen holland professzornak a szavai beigazolódnak: mindenki, aki szépet, művészt akar nyomtatni, Tótfalusit keresi fel. En nemcsak a szomszéd országoknak, Lengyelországnak, Svécjának, Angliának, Németországnak, Olaszországnak szolgáltam sokat, — írja élete alkonyán,⁴² — hanem (híremet hallván) a messze való országok is requiráltak engemet. Armeniának, Georgiának exotikus kormányzói, hozzá küldik követeket, hogy részükre betűket készítsen és ő az utóbbi országnak az írásjeleit is reformálja, amiért a király, Artsil hála telt szívvel mond köszönetet — Amsterdam polgármesterének. P. Pápai egy naiv eposzba is beillő szemléletességgel éneklie meg ezt az eseményt:

Király leveleit ide s tova viszik
 Bizonnyal ígéri, ha ki találkozik,
 Jutalmát eléri; de senki sem bízik.
 Futtyák levelei széllyel Hollandiát,
 Mindenfelé viszik azoknak a párját;
Kis Miklós megértvén király akaratját
 Betűk metszésére megindítja útját

Király kívánságát dicsérettel végzé;
 Melyért hírt, nagy nevet, jutalmát is nyeré . . .

Hozzá fordul betűkért a kor legfinomabb műízlésű uralkodója, Medici Cosimo florenci herceg és egy hónapnál tovább alkalmatlankodik nála embereivel, hogy valamikép, — vagy

⁴⁰ U. o.

⁴¹ Elhelyezik tehát közegyházi szükségek fedezésére egy amsterdami bankban (Belgiumi pénz), később egészen a főurak kezelik. Bod P. Szm. Polikarpus, 133., 151., 152.

⁴² Mentség 53. I.

⁴³ Erdélyi Féniks.

félesztendeig — áttelepedésre bírja rá Tótfalusit s miután ez erre semmikép sem hajlandó, munkáját 11 ezer arannyal jutalmazza.⁴⁴ Sőt ami még feltűnőbb, vele öntet betűket XI. Ince pápa és a bécsi jezsuiták, egyházunk nagy ellenségei is admirálják (csodálják) betűit s megvallják, hogy „szebbet affélét soha nem láttak”.⁴⁵ Betölt hát a próféta jóslata: *És népek jőnek világosságodhoz és királyok a néked feltámadt fényességhez* (Ezs. 60:3). Kicsi, szegény, elhagyatott, lerongyolódott Erdély, mivel érdemelt meg, hogy egy hűséges fiad útján így feléd ragyogjon a művelt világ elismerése, tisztelete? ...

Ez az az idő, amiről Tótfalusi is később, a megpróbáltatás napjaiban, csak a csodálat és hála túlzó kifejezéseivel tud beszélni: Avagy nem gondolhattam-é, hogy hazámnak, sőt akármely országnak, ahová esem, dicsőségére leszek? Az utolsó két esztendőben kerestem én többet 15000 azaz tizenötezer forintnál,... ha mégis ott maradtam volna, akkor is kínáltak engemet olyan leánnyal, akivel 60000 azaz hatvanezer forintot adtának volna, mert observálták igen, hogy néha targoncával tölték a pénzt szállásomra.⁴⁶ S a külföld után — hányszor ismétlődött már ez az eset! — végre otthon is felfedezik. Teleki Mihály, aki pár évvel ezelőtt a biblia javítása miatt még a tengerbe akarta dobálni őt, most elsőnek lelkesedik s buzgón agitál a fogarasi országgyűlésen: „Urak, haza kellene ám ezt az embert hozatni; de arra pénz kell. No ki mit ad?” S hamarosan 200 aranyat adnak össze a rendek e célra. De Tótfalusi nem akarja a pénzt elfogadni, neki „Isten eleget adott” s csak hosszas rábeszélésre, nehogy „megszégyelje magát az ország”, veszi el ezt, de megkértszerezve az ottani szegény magyar diákok felsegélésére fordítja.⁴⁷ Bethlen Miklós pedig tréfásan írja neki: Csak lopd el Hollandiának mesterségeit és *csináljunk Erdélyből egy kis Hollandiát*; míg mind nekem, mind neked egy-egy tonna aranyunk lesz.⁴⁸ Oh nem a kapzsiság, a Bethlen Gábor álma ihlette ezt a nagy államférfit e szavak leírásánál.

*

Hát Tótfalusi haza is jött négyévi világhírű munkálkodás után. Haza hozta őt nem a tonna arany vágya, hiszen ezt a Mediciek udvarában vagy Amsterdamban inkább megkaphatta volna, mint, itthon, hanem a honvágy:

Édes hazájának mivel kormos füstje
Világosbnak tetszik, mint más nemzet tüze,
Honnýában keserű édesb, mint más méze,
Vágyakozik haza forró szeretete.⁴⁹

⁴⁴ Mentség 52., 53., 1. 1.

⁴⁵ U. o. 51. 1.

⁴⁶ U. o. 53. I.

⁴⁷ U. o. 4. 1.

⁴⁸ U. o. 55. I.

⁴⁹ P. Pápai: Erd. Féniksz.

Tudja, hogy otthon szegényes viszonyok, megváltozott politikai és társadalmi élet fogadják, de azt is, hogy Isten még egy nagy feladat végrehajtását tartogatja ott az ő számára: talpra állítani a hazai nyomdászatot, a régi, külföld előtt is hírhedt „békamászás forma“ magyar betűk helyett újak készítésével megszerezni nemzetének a világ elismertetését és, ami a legfőbb, az ő nyomdai „készülete“ (állandóan kiszedett betűk) segítségével *olcsóvá és bőségessé tenni a bibliát, a zsolnárt e hazában, mint Salamon király az ezüstöt Jeruzsálemben.*⁵⁰ Ugyanaz a program tehát, amit csak 30 évvel később valósított meg Halléban Francke és jó 100 évvel később a Brit és Külföldi Biblia Társulat. A papirosmalom és „a magyar scholák“ szintén ott élnek lelkében, mint a könyvkultúra előfeltételei.

1689 őszén végre összecsomagolja bibliáit, zsolnárait, nyomdai készületének java részét és roppant podgyászával Lipsén és Lengyelországon át haza felé indul. Útjában, amint később felpanaszolja, már kezdi verni a balsors. Mihelyt lábamat kimozdítani Belgiumból, mindjárt mintegy ellenem támad a Isten és sok látogatásaival mintha hallatós szóval mondotta volna, arcul vervén: *Ne menj oda, rossz helyre mégy, nem akarom, hogy annak a népnek szolgálj!*⁵¹ Lengyelországban egy vakbuzgó r. kath. főúr aranyos bibliáit ariánus bibliának tartja, lefoglalja s csak később a „hegyi tolvajok“ garázdálkodásaitól való félelmében adja ki.⁵² Magyarországon, mivel pénze fogytán van, megpróbálja bibliáit, zsolnárait előbb Kassán, majd a debreceni nagy vásáron elárúsítani. De mindkét helyen alig van bevétele. Feltűnően olcsóvá tett bibliáját, mint valami rossz vásári portékát, jó magyar szokás szerint, még olcsóbbra alkudják le s így is alig veszik, úgy hogy Tantalusként maga előtt látja az almát és még sem ehetik belőle.⁵³ Némileg kárpótolja őt otthon Erdélyben a Teleki Mihály részéről tapasztalt szíves, tiszteletteljes fogadtatás, aki az ő közelébe, Marosvásárhelyre szeretné őt letelepíteni, de belenyugszik abba is, hogy az élénk kereskedéssel virágzó Kolozsvártt állapotjék meg; továbbá az egyházi vezetőknek, Horthi püspöknek és Pataki István kolozsvári professzornak meleg szeretete, akik szerződésileg biztosítják őt, hogy úgy az ország (egyház) nyomdáját, a Szenczi-félet, mint az egyházközségét egyesítve az ő keze alá adják és őt az egyházi embereknek kijáró lakásban, kiváltságokban, védelemben fogják részesíteni. Sőt a jó Pataki még biztatja is, mint ahogy az új papot szokás: Meglátja Kegyelmed, hogy ha Kegyelmed megházasodik és így látják Kegyelmednek valósággal a Haza szolgálatjára való itt maradó szándékát, ki szekér búzáat

⁵⁰ Levele Tofeushoz 197. Mentség 5. 1.

⁵¹ Mentség 66. 1.

⁵² U. o. 78. 1. A tolvajokat a magyarok küldötteinek tartja.

⁵³ U. o. 5., 67. 1.

küld, ki hordó bort, ki verő disznót, ki tömlő túrót Kegyelmednek, úgy hogy helye sem lesz hová tegye.⁵⁴

Tótfalusi, ez a naiv, jó hiszemű ember mindent készpénznek vesz. Beköltözködik az egyháznak számára kijelölt házába, azután, mint a hazatért madár, fészket rak, elveszi egy bálványosváraival jómódú földbirtokos, Székely András árván maradt leányát, Máriát. Néhány év alatt felépíti, berendezi műhelyét s 1694 óta nyomdája Kolozsvárt már javában folytatja működését.⁵⁵ A közbeeső évek az új környezetben levő akadályok leküzdésével, egyéni megpróbáltatásaival telnek el. Hát bizony az a világ, amiről Tótfalusi álmodozott hazajövelekor, a „kincses“ Erdély, a „kis Béts“ nevét viselő, jómódú, konszolidált társadalmi étellel dicsekvő Kolozsvár már nem volt sehál. Az a kép, ami itt elébe tárult, egy összeomlásban levő ország, a Bethlen Miklós Moribunda Transsylvaniája, haldokló Erdélye volt, ahol *mindenki igyekezett menteni azt, amit lehetett*, s ahol a bizonytalan jövő miatt mindenki csak a maga önző érdekeinek kielégítésére gondolt. Apafinak a gyöngé uralma, midőn az erős központi hatalom hiánya megnövelte a mellette levő főurak kapzsiságát,⁵⁶ itt termett meg a legkeserűbb gyümölcsöket. A közérdek, egyház és nemzeti ügy védelmezése helyett a maguk „privata gratiajukat“ keresik.⁷ Egy olyan exponált állású ember, mint Bánffy György, a kormányzó, református ember létere a jezsuiták visszatérésének útját egyenetli, „beszerzi“ Apor Istvánt, a későbbi felekezeti egyenetlenkedések főokozóját a guberniumba, ráveszi a „szegény bárány gyermek“ ifjú Apafi Mihály fejedelmet a Bécsbe való költözésre, sőt országgyűesek idején a református püspökkel, esperesekkel, professzorokkal, akik egyházat-iskolát védő pontokat hoznak elébe, szóba sem áll, úgyhogy azok „sírva mentek le szembe létetlen, de ha „egy páter vagy német officzér, comissarius“ jött, még a tanácskozást is is félbeszakítja értük. Igaz, hogy néha felébred benne a református öntudat és a gör. kath. püspök beiktatásától távol tartja magát, egyházi célokra szívesen áldoz,⁵⁸ halálakor pedig 8000 frtos alapítványt tesz az egyháznak és iskolának,⁵⁹ de mindezek nem oszlatják el felőle a kortársai által kimondott vádakat, kedvezőtlen ítéleteket. Az, aki legtöbbet tehetett volna hazánkért, egyházunkért, Bethlen Miklós mellette háttérbe szorítva, magánakciókra kárhoytatva élt, és a vezetők nagy része úszott az árral, a „közérdeket“ nagy hidegséggel, tunyasággal, gonoszsággal nézte,

⁵⁴ U. o. 19.. 20. 1.

⁵⁵ Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászati története. Kolozsvár 1896. 65. 1.

⁵⁶ Pokoly J. i. m. IV. 229.

⁵⁷ Bethlen Miklós önéletírása II. 133., 148., 162., 193. 194. 1.

⁵⁸ U. o. 204. 225. 1.

⁵⁹ Pokoly i. m. V. 71. Igaz, hogy ezt egyik utóda Bánffy Dénes kölcsönvette, elköltötte s katholicizálván soha vissza nem fizette. U. o. 77. 1.

intézte.⁶⁰ Ez e szellem aztán úrrá lesz a társadalmi és egyházi életben is. Református főiskoláink még mindig magasan lobogtatják a tudomány fáklyáját, de papok, professzorok közt felüti fejét a bizalmatlanság és lennt, a mélységben, a hívek vallás-erkölcsi életében már baj van. Meglazul az egyházfegyelem, elharapózik a paráznság és Isten szolgálóinak „sok nyughatatlanságok és alávaló hitvány emberektől gyakorta méltatlan szenvedések származnak.⁶¹

Tóthfalusit először is az a kellemetlenség éri, hogy abból a házból, ahol először letelepedett, kiköltöztették, „hogy ott prédikátor lakhassék“. Ez az első eset, mikor tudomására adják a világhírű nyomdásznak, hogy amiért papi, egyházi ember, ő *mégis itthon csak második személy. Természetesen* keresztyéni alázatossággal engedelmeskedik. De az már aggasztja, hogy olyan házat adnak neki (a régi Typographia ház a Torda-utcában), amelyik nedves, lakhatatlan és átépítésre, felházsal, öntő műhellyel való kibővítésre alkalmatlan. Kénytelen tehát ezt a házat, az egyház beleegyezésével sógorának átadni, ő pedig az üresen maradt családi házat átalakítani műhelyének a céljaira. Alig végzi be (ismét saját költségén!) az építkezést, súlyos beteg lesz. A külföldi megfeszített munka, sok éjszakázás, izgalom most termi meg szomorú eredményét. Mikor „sokára“ felépül, talán 1693-ban, végre hozzá foghat a munkához.⁶² — Közben egyéb csapások is érik. Felesége után t. i. pörös birtokokat is örököl, amiknek visszaadását Apafi megígérte és Pataki biztatása szerint Tóthfalusinak is érdemeire tekintettel megvolt a reménye a visszanyerésükre. De éppen ellenkezője történik. Házassága után 3 hónappal „elkezdtek szedni“, amiket bírt, ami segítségére lehetett volna. A Pataki által megjósolt pátronusok helyett kap tehát egy kielégíthetetlen, önző környezetet, amelyik mohón szedi szét a védtelen család birtokát. Legjobban fáj az általa újra épített bálványosváráljai malom elvesztése, amire nem kisebb ember, mint Bánffy György gubernátor teszi rá a kezét s a végén is hosszas instanciázás, alkudozás után csak annak fele hasznát nyeri meg tőle, s azt is rendetlenül kapja. Pedig joggal írhatta neki: adni kellene inkább, mint elvenni tőlem! Egy marok vízzel a Szamos sem meg nem árad, sem meg nem apad!⁶⁴

Súlyos sérelmet jelentett számára az, hogy háza immunitását, jövedelme sérthetlenségét, legényei adó- stb. mentességét nem tartják tiszteletben. Az a szomorú korszak ez, mikor Erdély osztrák uralom alá kerülván, egyszerre magára kell, hogy vegye egy idegen, állandó jellegű katonaság elszállásolását,

⁶⁰ Bethlen M. i. m. 225-

⁶¹ Pokoly i. m.. V. 109. Bod P. i. m.. Polik. 147.

⁶² Mentség 29. 30. 1.

⁶³ U. 19. 20. 1.

⁶⁴ U. 24. 73. 1.

élelmezését, eltartását. A békés polgárok lakásait elrekvirálják, búza, zab, széna, bor termésükből, állatjaikból, porciót vesznek a katonák számára s mégis az egyes családokkal tartatják azokat, a várparancsnok számára pénzbeli ajándékot (discretio) kérnek, újabb meg újabb rendes és rendkívüli adókat vetnek ki.⁶⁵ Számítsuk még hozzá a zsoldosok garázdálkodásait, amiket egy ideig Veteraninak, az első generálisnak kitűnő „hadi fenyítéke“ még féken tartott, de ami e jó hadvezér után a féktelen, sokszor fúria módra dühöngő Rabutin alatt elemi erővel zúdult szegény hazánkra⁶⁶ és akkor előttünk áll a veszedelem, ami Tótfalusit fenyegette. Igaz, hogy ő nem folyamodott a végző megoldáshoz, amihez a többi polgárok, akik készek voltak inkább házaikat is lebontani, fáikat, szőlőiket is összerontani, minthogy fizessenek, hanem egyházi, papi kiváltságához szívósan ragaszkodva tiltakozik háza egy részének elrekvirálása, a porció adás és legényei zaklatása, megadóztatása ellen. Mentségének számtalan helyén emeli fel szavát ez eljárás ellen s nyíltan kimondja, hogy „nem az a Hatalmaságoknak tisztetek, hogy az alattuk valókat portiozással s egyéb terhekkal exhauriálják (kimerítsék), hanem hogy azokat valami jóban építeni igyekezzenek!“⁶⁷

S még ennyi akadály, csapás és bosszúság közt sem hagyja el munka kedve. Ott van mellette felesége és két kedves leánygyermek, akikkel „igen szépen“ él, ott vannak a jó barátok, különösen Páriz Pápai és Bethlen Miklós, akik vagy levelekkel vagy személyesen ambicionálják őt, ott van Isten háza, az öreg templom az ő kifogyhatatlan vigasztalásával, ahol ő is „a papok székibe ülhet“, tehát visszaálmodhatja régi tisztességét, ott van a Szentkönyv, amit csodálatos alaposággal újra meg újra áttanulmányoz és az imádság, amiről vallja, hogy Isten ép, mint a szíves szándékot, soha gyümölcs nélkül nem hagyja,⁶⁸ — ezek erősítik őt. Es elmondhatta magáról nyugodtan Pállal:⁶⁹ Az Ő kegyelme én hozzám nem volt hiába való, hanem többet munkálkodtam, mint mindnyájan azok: de nem én, hanem az Isten kegyelme, mely én velem vagyok. Alatta az azelőtt csak tengődő erdélyi nyomdászhat hatalmas lendületet vesz, nemcsak a kiadványok számában,⁷⁰ hanem azok jelentőségében és szépségében is. Természetesen egyik legelső teendője *a magyar népoktatás fellendítése*: A T. Szőnyi Uram Ábécéjét, melyből úgy gondoltuk a parasztok mind olvasni tudókká lesznek, *ajándékon nyomtattam* volt ki elsőben a kös-

⁶⁵ Jakab Elek: Kolozsvár története Bpest 1888, II. k. 11-18. 1.

⁶⁶ Bethlen M. i. m. 151., 160. s köv. 1.

⁶⁷ 53 1

⁶⁸ Mentség 3. 1.

⁶⁹ U. o. 76. 1.

⁷⁰ E.zek jegyzékét 1. Ferenczy Z. i. m. 65—68 1. Dézsi szerint ezenkívül még kb. 20 kisebb kiadványa van i. m. 120 1.

ség kedvéért.⁷¹ Kiadja a kortársak (P. Pápai, Szatmárnémeti S. stb.) theologiai és filozófiai munkáin kívül Molnár Gergely híres latin grammaticáját, a református katechizmust, Haller János Hármaskönyvét, az erdélyi törvénykönyvet (Approbatae stb.) Werbőczy Tripartitumát, a Geleji Kánonokat, Kaposi Sámuel első, magyar földön megjelent héber nyelvtanát (Memoriae Hebraicum)⁷² stb. Naptárak, prédikációs, imádságos, verses, sőt háztartási könyvek is látnak nála napvilágot. Címlapjai sokszor művészi rézmetszetek, amiket, fájdalom, még senki sem méltatott műtörténeti szempontból. Bárányi Pál Viaticum spirituálé (Lelki útavaló) c. művét egy, a csillagokkal rakott égboltozatot hatalmas távcsővel vizsgáló bájos angyal képe díszíti (v. ö. *Máté 18s*), a Hármaskönyvét pedig az oroszoktól vont diadalszekéren ülő Nagy Sándoré, felette a győzelem babérkoszorús istennőjével, körülötte az ő életéből vett szymbolikus képekkel. De Tótfalusi nemcsak művész, hanem *tudós* is. A kezébe kerülő munkákat, mint korrektor, gondosan átnézi, a régebbi könyvekbe (pld. Káté, latin nyelvtan, Tripartitum stb.) becsúsztott grammatikai és nyomtatási hibákat, ép mint egykor a bibliában, gondosan helyesbíti, a jelenlegi szerzők tévedéseit kijavíttatja vagy ő maga javítja ki. Különös gondja van a *magyar helyesírásra* és ebben a tekintetben valóban úttörő munkát végez. Ő az első, aki a már előtte Sz. Molnár, Geleji, Medgyesi által hangoztatott nagy elvet: a helyesírásnak a szóképzés szerint való igazodását öntudatosan keresztül viszi, aki először szakít az alany és állítmány latinos számbeli egyeztetésével, aki felesleges és már a helyes beszédben sem használatos mássalhangzó szaporítást („a penna luxusát”) megszünteti, aki először meri az y, ph, th stb. betűket megfelelő magyar betűkkel helyettesíteni. Ezért nevezi őt méltán Toldi Ferenc újabb nyelvészetünk kezdeményezőjének, sírfelirata pedig mai helyesírásunk megalapítójának.⁷³ Csak egy fontos kiadványa hiányzik: a bibliának újabb kiadása. Úgy látszik még tart a készlete, vagy még nincs kész az a „nyomdai készület”, amivel annak állandó előállítására berendezkedhetnék.

Irodalmi munkásságra e mellett alig van ideje. Mindazáltal van gondja arra, hogy a latin nyelvtant teljesen átdolgozza, úgy hogy megrövidítse és mégis tartalmasabbá tegye, a zsolttáros könyvéhez szép könyörgéseket csatoljon, a Kendeffy János halálára gyászbeszédet írjon és az 1697-i nagy kolozsvár tűzvészt, mely a város ²/_s részét elpusztította, egy prófétai siralmas panaszban megénekelje és annak alapján megtérésre intse a

⁷¹ Mentség 48. Szőnyi Nagy István Magyar Oskola 1695. c. művéről van szó.

⁷² Ő az első, aki nálunk görög és zsidó betűkkel nyomtat. Addig az ilyen szokat magyar betűkkel írták be vagy külföldi könyveket használtak.

⁷³ Csernátóni Gyula T. K. M. helyesírási újításai c. dolgozatát. Erd. Múz. 1891 35. s köv. 1. külön füzetben is Kolozsvár 1894.

bűnbe merült népet.⁷⁴ Végül, hogy “ munkásságát, személyét, irodalmi működését két fontos röpiratban megvédelmezze.

Tótfalusi érzékeny, finom lelkét az itthon talált politikai helyzet, katonai garázdálkodás mellett különösen a kolozsvári egyházi emberek (papok és professzorok) bizalmatlansága, irigysége, áskálódása, gyűlölködése keserítette meg. A kolozsvári egyházat ezekben az években igen súlyos megpróbáltatások érik. A német uralom nem csak a régi jövedelmeket és kiváltságokat, hanem a legfőbb forrást, a hívek áldozatkésztségét, ennek lehetőségét is veszélyezteti. Ekkor veszítjük el a jómódú százsz egyháztagokat, akik 12 család kivételével togátus diákjaikkal együtt lutheránusokká lesznek, 1697-ben pedig a tűzvész alkalmával egy templom, két kollégiumi épület, papi és tanítói lakások semmisülnek meg.⁷⁵ A nép bűneit Tótfalusi siralmas panasza megrázó erővel sorakoztatja fel s kimondja azokról a sötét ítéletet.⁷⁶

Egyszóval az Isten Szent s jó Törvényiben
Egy sem maradt rontatlan ...
Melyekért az átok Fejed felett oly sok,
Ég, föld, mind ellened van.

Nem csodálkozhatunk, ha az egyház vezető embereit is önzővé, szeretetlenné keményíti az idők mostohasága, ha az ők Krisztus szolgálatára hívott lelküket is beszennyezik az általános erkölcsi romlás tisztátalan hullámai.

A papi hivatalt 1695 óta Csepregi Turkovics Mihály tölti be, aki mellé egy év múlva Szathmári Pap Jánost⁷⁷ választják. Mindkettő tudós, világlátott ember, akik a leydeni és franekerai egyetemeken fejezik be tanulmányaikat és már ott vitatkoznak, könyveket adnak ki. Hazatérésük után Csepregi először kolozsvári tanár, Szathmári pedig dési lelkész és esperes lesz, ez utóbbit Kolozsvárra bejövetele után itt is esperesé választják.⁷⁸ Még nevezetesebb személyiség mellettük Szathmárnémeti Sámuel a kollégiumnak, sőt elmondhatjuk az egész erdélyi egyházkerületnek egyik legnagyobb tudósa, aki Zoványi szerint „a magyar coccejanusok legkitünőbbike”⁷⁹ és a hasonló nevű Sz. Mihály után a kor legtermékenyebb filozófiai és teológiai írója. Tudományuk előtt Tótfalusi is tisztelettel hajol meg, miért van hát köztük mégis kiegyenlíthetetlen, később végzetes ellentét?

Mindhárom tudós a kor színvonalán álló képzettséggel rendelkezik, akik — valljuk be — maguknál okosabb embert

⁷⁴ Újra kiadta az eredeti hangjegyekkel Gyalui F. Kolozsvár 1892.

⁷⁵ Jakab E, i. m. II. k. 68, 71. I.

⁷⁶ 13 l.

⁷⁷ Egyik munkáján (Kegyességek áldozó Tulkai 1707) Szakmárinak van írva.

⁷⁸ Bod P. Magyar Athenas 252. 310 Zoványi J.: A coccejanizmus története Bpest 1870 161. l. Török István: A kolozsvári ref. koll. története I. 88-96 l.

⁷⁹ i. m. 165—173. l., ahol rendszere is ismertetve van.

nem ismernek. Fejükben a cartesianus filozófia merész koncepciójával és a coccejanizmusnak az egyházi orthodoxyától független biblia kritikájával egyáltalán nem az alázatosság iskoláját járják. (I. Kor. 8:1. b.) „Mindenütt gyanakodás, versengés, fanatikus és szakadásra vezető elvek“, — panaszolja az idők viharától vert és Isten szavát *ebben is* kereső, bujdosó Pósházi az akkori erdélyi theológiáról.⁸⁰ Különösen talál ez a jellemzés Szathmárnémetire, a társaság éltető szellemére. Polgári hangzású nevét (atyja n. szombati Sós Márton) már ifjú korában felcseréli a tudós patinájú Szathmárnémeti névvel, hazatérése után Bánffy Dénesnél udvari pap, ami a főrangúakkal, később a gubernátorral állandó érintkezésbe hozza, majd 1693—1696-ig az ifjú Apaffi Mihály nevelője, aki „Radnót várából“ bocsátja ki a Zsidókhoz írt levél magyarázatját s aki egykori franekerei professzorát, a kiváló Van der Vaejent is hevesen cáfolja, amiért ez munkájában a tőle való függést állapítja meg,⁸¹ és külföldi tanárokkal állandó összeköttetésben él. Egy ilyen *emberi* nagyság magával ragadja, büvkörében tartja a két papot, Csepregit és Szathmárit is. Az előbbi Tótfalusinak először jóakarója, de később Szathmárnémeti ellene ingerli őt, Szathmári pedig velük együtt kacag, gúnyolódik felette.⁸² Nagy, kiegyenlíthetetlen ellentét tátongott köztük: *az életesmény különbsége*. A fejedelmi „ephorus“ és társai a maguk dicsőségeik és érdekeik sima útját járják, Tóthfalusi pedig a szolgálatét, az ő Istene és nemzete előtt való kedvességét.

Az ellentét hamarosan kiütözik és hova tovább elmérgesedik. Valljuk be, hogy ennek felidőzésében Tóthfalusinak is volt része. Ő t. i. nemcsak nyomdász, hanem korrektor is, még pedig veszedelmesen lelkiismeretes, tudós és önérzetes korrektor. A hozzáküldött kéziratokat, ha azokban tévedést fedez fel, visszaküldi kijavítás végett vagy ha feltűnő és kézzelfogható a hiba, minden továbbiak nélkül kijavítja.⁸³ Ez az önállósodása előbb bosszantja ellenfeleit, később megtorlásra ingerli. Rossz néven veszik tőle azt is, hogy bár papi ember, sem nem prédikál, sem nem tanít Milyen jupon élvezi hát az egyházi személyeknek kijáró kiváltságokat: a papi székből való ülést, a beszállásolás- és adómentességet, a papoknak kijáró tiszteletet? Munkájában tehát nem támogatják, személyét, házát, legényeit a zaklatás elől nem védik meg, őt vagy semmibe veszik, vagy kisebbítik, lakodalmak alkalmával elnézik, hogy a vargák közé ültessék s visszaélve az ő nyugaton elsajátított előzékenységével (a papokat maga előtt bocsátja!) nemcsak akadémikus, hanem papi jellegét is kezdik a „kösség előtt“ sérelmezni.⁸⁴ Belekötnek

⁸⁰ U. o. 140. 1.

⁸¹ Mentség 13. 1.

⁸² U. o. 15. 58. 1.

⁸³ Mentségében számtalan példát sorol fel erre.

⁸⁴ U. o. 9. 10. 1.

családi életébe, irigylik, hogy olyan szépen él és feleségét (módos, nemes leány!) úri ruhában járattja, holott ő egy „hitvány rézműves“, hogy legényeivel, inasaival néha „külső“ (gazdasági) dolgokat is végeztet, pedig erre a gabona szükség és városi rekvirálások miatt rá volt utalva. Tóthfalusi előbb egy bölcs ember higgadtságával tér napirendre e szurkálások felett. — *A tiszteletet adó tisztessége* — idézi a latin közmondást — *a nem tisztelte!* De mikor ellenfelei vérszemet kapnak és kezdik egész munkásságát támadni, az ő személyének nemes intencióit, tudományos eljárásának helyességét kétségbevonni, akkor ő is tollhoz nyúl és kiadja előbb latin, majd magyar nyelvű védelmi iratait a saját igazolására.

Az első, az *Apologia Bibliorum* című⁸⁶ az 1684-ben Amsterdamban nyomtatott könyveknek, valamint az azokban követett *helyesírásnak* a védelmezését tartalmazza és tárgyilagos hangon fejtegeti azokat az indokokat, amik őt egyfelől a bibliai szöveg kijavítására, az ott mutatkozó hiányok pótlására, másfelől az új helyesírás alkalmazására vezették. A Janson-féle bibliai szöveg hibás voltát már 1684-i Tófeushoz írt levelében is bőven fejtegeti és itt csak részletesebben a „tudós emberek számára“ megmagyarázza azt⁸⁷, a helyesírásról pedig a már említett elveket hangoztatja. Az Apológiának azonban nem lesz meg a várt hatása, sőt Szatmárnémetiek nem is felelnek reá, hanem tovább folytatják Tóthfalusival a csúfolódást. Együtt mennek a hazai nyomdászati pártfogójának, Bethlen Eleknek a temetésére Keresdre 1697 febr. 27-én. Az úton az egyház és haza szomorú sorsáról, a sebek gyógyításáról való beszélgetés helyett — gúnyolódhatnak alázatos hallgatag útítársukkal. Dicsérik — s mi volt ennél megalázóbb előtte? — az általa kijavított Janson-féle bibliát, az övéről (nem is olvassák!) végtelen lekicsinyléssel nyilatkoznak, amért nem „Coccejus uram értelme szerint“ van nyomtatva, üzleti, magán és családi dolgairól szíves részvét helyett lenéző, rosszindulatú nyilatkozatokat tesznek, az egész egyháznak „nagy ártalmára“ valónak mondják az ő nyomdáját, munkáját ócsárolják, őt magát önzéssel vádolják, akinek *Isten csak átírni adott annyi áldást idegen földön.*TM Tóthfalusi tőr, hallgat, hiszen „igen boldogtalan ember ő, kivált ha confundálják“, megfeszített figyelmet követelő mestersége mellett elszokott a beszédőtől, a „sok tribulatio (zaklatás) kimondhatatlan sok buba, melancholiába merítette“,⁸⁹ de haza jövén kiad egy másik röpiratot, a híres „*Mentség*“-et, amelyben aztán végkép leszámol ellenségeivel.

⁸⁶ Megjelent Kolozsvárit 1697.

⁸⁷ Legfeltűnőbb, hogy a Janson-féle bibliából 3000 szó hiányzik, ami megvan az eredeti szövegben, úgyhogy T. és társai „csak elhűlnek“, amikor ezeket észreveszik. Dézsi i. m. 200—202. 1.

⁸⁸ *Mentség* 16-52. 1.

⁸⁹ U. 12. 1.

Ebben az iratában egy bámulatosan gazdag, a Krisztus lelkétől áttüzesedett, de a csalódás, elkeseredés, sőt a bosszúvágy által beárnyékolt lélek önvallomása áll előttünk. Kortársai, különösen azok, akiket támadott, egyszerű pamfletnek tartották⁹⁰ a történet írás mint érdekes memoárt és korrajzot kezeli⁹¹ de előttünk ez mind ezeknél több: *egy meghasonlásba belekergetett kálvinista lélek megrázó koncessziója*. Igaz, hogy úgy kell bánnunk vele, mint Leonardo de Vinci a föld sarától beszennyeződött és sok helyt töredékes angyal szoborral: le kell tisztogatnunk róla az emberi indulatok, szennyét, le kell számítanunk belőle érzékeny lelkének fájdalom és harag kitörését, ha azt akarjuk, hogy előttünk álljon a keresztyén lélek, az ő alázatosságával, élő hitével, halálig menő önfeláldozásával. Mottója ez a II. Kor. 12:9 igazságát kifejező nyilatkozata lehet: *az Isten gyakran alávaló és semminek állított eszközök által tapasztalhatóképen való segítségével viszi véghez az ditsőségét*⁹² Ebből a szempontból nézve életét, belső fejlődését, abban két szakaszt különböztethetünk meg: az I. tart tanulásától 1589-ig, Hollandiából való hazatéréséig, a II. innen kezdve 1698-ig, a Mentség írásáig. Az első periódus alatt az Isten kegyelme fokozatosan *emeli őt* környezete (tanítók, tanárok, püspök, jó barátok) biztatásával, tanácsával, segítségével, a külföld fokozatosan feléje sugárzó elismerésével. A II időszakban, amikor „megüresíti“ magát, ez a kegyelem *segíti* ki őt a legsúlyosabb veszedelmekből⁹³, *támogatja* emberfeletti küzdelmeiben, *vigasztalja* elhagyatottságában. Igaz, vallja be fájó szívvel, hogy nem tudja megvalósítani minden tervét, de ennek már nem ő az oka. Konfessziója itt szenvedélyes hangú támadásba megy át, akárcsak az Idvezítőé a farizeusok ellen. S mégis nem tudja követni ennek minden *emberi* szenvedélytől tiszta szárnyalását. A jogos önértzet méltóságos hangjai mellett ott találjuk a hetyke alföldi legény *virtuos dicsekvését is*, midőn azt mondja, hogy ő is lehetne olyan tudós, mint Szathmárnémeti, ha az ő tudományára adta volna magát, hogy a világverő római császár sem tudna még egy olyan embert támasztani, mint ő, hogy neki „ha ki állanának a síkra“, minden megpróbáltatása mellett is volna még annyi vagyona, mint „ő kegyelmeknek mindnyájan“ stb.⁹⁴ Megaláztatottságát nem tudja nyugodtan tűrni, *bosszúra, megtorlásra* gondol. „Megveti lábát“, mint egykor Amsterdamban, az egész világgal szemben a Róm. 8:31-re hivatkozva, leleplezi ellenségei „összeesküvését“ ellene s ha nem hagynak neki békét „még

⁹⁰ „Mocskos Apológiának“ tekinti a gen. zsinat. Erd. Múzeum 1907 évf. 398. l.

⁹¹ így nevezi Gyalui F. az 1902 évi kiadás bevezetésében VI l.

⁹² Mentség 5. lapján 2 helyen is kimondja ezt az igazságot.

⁹³ 66. l. *tényeket* sorol fel, „melyekből colligálom ő Felségét jó akarómnak lenni magamnak“.

⁹⁴ Mentség 13. 52. 70. l.

nagyobbat várjanak“, műhelyét, nyomdáját Sámsonként összefogja rombolni s bujdosásra indulván, mint ahogy Amurat szultán a Lengyel László hazug hitlevelét felmutatta, ő is mindenütt elhírleli: Ez az Erdélyieknek hitek, így s így nyomorították meg a Haza javára teljes lélekkel igyekező szegény legényt!⁹⁵ Hát bizony ezek a kijelentések az ő nagy lelkét is alászállítják az üldözésben, a megaláztatásban, a gyalázatban való boldogság és dicsekedés evangéliumi magaslatáról. (Máté 5: 10—12, 11. kor. 4: 8 stb.) Mélyen megrázó, amikor magát a magasba röppenő madárhoz hasonlítja, akinek most „kitépték a tollait“ vagy amikor felzokog: *Az én életem szüntelen való halál, midőn lelkemnek szüntelen való fájdalmával a véghetetlen injuriák alatt eszem kenyeremet és a száma nélkül való meggyőzhetetlen akadályok czéломtól felette igen messze vetnek.*⁹⁶ Eszünkbe jut a mai kor sötéten látó költőjének szava a magyar Messiásokról:

Ezerszer is meghalnak	S üdve nincs a Keresztnek,
Mert semmit se tehetek.	Oh! semmit se tehetek...

Végső szavai mégis helyet adnak a keresztyéni megnyugvásnak. Bizik abban, hogy Isten őt is, mint Jóbót felemeli megaláztatása után, „mert nem rövidültek meg az ő kezei“, meghajlik ellenfelei tudománya előtt is s imádkozik értük, hogy az Úr-Isten adja az ő félelmét elfordult elméjükbe, hogy a jóban nem akadályok, hanem együtt munkálkodók igyekezzenek lenni.⁹⁷ Minden hitbeli fogyatkozása mellett is a Mentség egy megbecsülhetetlen értékű történelmi dokumentuma a válságba sodort XVII. sz.-beli magyar református léleknek. S ha még hozzávesszük azt, hogy az egészet még mai nap is utolérhetetlen nemes és *forró hazaszeretet* hatja át és hogy mint korrajz, eleven képét adja az akkori politikai, egyházi, kezdetleges ipari, iskolai és vallás erkölcsi életnek, megérthetjük olvasóinak szeretetét és elismerését iránta.

*

Az egyház azonban egyelőre nem szolgáltatott igazságot Tótfalusinak. Ha elnézte azt, hogy Amsterdamban szembe helyezkedjék egy nagy és szent vállalkozás, a biblia nyomtatás érdekében az ő intézkedésével,⁹⁸ most, mikor az ő *saját* becsületét, reputációját védi s közben, habár joggal is, ország-világ elé állítja az akkori vezetők, gubernátor, professzorok, papok, consist, tagok méltatlan eljárásait, lesújt reá az ő fenyítő vesszőjével. Szathmárnémeti, a becsületére annyira kényes ember nem hagyhatja annyiba a dolgot, kolozsvári barátaival megbeszélik a megtorlás útját, és a szintén sértett gubernátorral egyetértőleg

⁹⁵ U. o. 8. 15. 43. 74.1.

⁹⁶ U. o. 36.74.1.

⁹⁷ U. o. 80, 81. 1.

⁹⁸ A hazahívó végzésnek nem engedelmeskedik, munkáját nem hagyja abba.

az u. a. évben (1698) jun. 11.-én tartott generális zsinat elé állítják Tótfalusit. Az évek óta húzódó vizzálynak, melyet Weszprémi püspök magán úton nem tudott eligazítani, mégis csak a végső fegyver alkalmazása lett a vége. A zsinat egy 6 pontból álló végzést hoz a Mentség írója ellen: kötelezi őt Szathmárnémeti és Csepregi nyilvános megkövetésére, könyvének visszavonására, megsemmisítésére, az összes példányok beszolgáltatására, a kéziratok változtatás nélküli kinyomtatására, a sértettek vádlásának beszüntetésére. Mentségének egy példányát, a gyűlés színe előtt összeszakgatják és tőle, miután ekklésiát követ, nyilatkozatot vesznek be, melyszerint bánja, hogy „az egész orthodox ekklésiát keservesen megbántotta“, ígéri, hogy munkáját megsemmisíti és ezután „az Igaz Reformata Ekklesiának hitiben“ s az atyafiak „szeretetiben állhatatosan megmarad.“⁹⁹ Mit is tehetett volna egyebet? Talán felébredt lelkében annak a tudata, hogy csakugyan nem megfelelő eszközökkel is védte magát, talán családjára gondolt, akiknek szeretete a külföldre való távozástól is visszatartotta,¹⁰⁰ annyi tény, hogy megalázkodott, engedelmeskedett.

Majd a viharfelhők elvonulása után pár hónappal az egyháznak másik kormányzó testületéhez, a főconsistoriumhoz fordul¹⁰¹ s abban „sok megkeserítettetés után“ kéri, hogy egyházi kiváltságát vegyék védelmükbe, Szathmárnémetit ne tegyék az ő cenzorául, a kolozsvári consistorium helyett az egyetemes zsinat és a püspökök ellenőrzése alatt álljon, adjanak neki egy alkalmas ifjút, akit mesterségére kitaníthasson és miután az egyházközség nyomdáját időközben kivették kezeiből, gondoskodjanak nyomdájá felszereléséről. A gubernátor pedig legalább 50 köből búzáat adjon kevés ideig tartó életére minden évben a malom helyett. A főconsistorium kegyelmes és jóindulatú választ ad régi jó akarójának, Bethlen Miklósnak a keze által és végre összes sérelmeit (még az akadémikus jellegére vonatkozót is!) megnyugtatólag intézik el. Csak arra intik, hogy éljen a kolozsváriakkal szeretetben, s a nyomtatási és helyesírási hibák kijavítására teljes szabadságot nyervén, a tárgyi tévedéseket csak a szerző tudomásával helyesbítse, új könyveket pedig csak a zsinat és a főgondnokok tudtával adjon ki. Erre az intézkedésre méltán írhatták, hogy az ő „nyugodalmára igaz szeretetből cselekedezünk“, mert itt csakugyan az imént haragvó Édesanya hajolt le hozzá és simította le homlokáról a fájdalom s a gond redőit szerető kezével.

Sajnos, az elismerés, a szeretet, a pártfogás megkésett. Gyorsabb lábú volt annál a Végzet. Néhány hónapi zavartalan munkálkodás után beteljesedik rajta az, amit Ment-

⁹⁹ Az ítéletet 1. Erd. Múzeum 1907. évf. 398. 1. A retractatiot Bod P. Erd. Féniks-ében.

¹⁰⁰ Mentség 37. 1.

¹⁰¹ Erd Múzeum 1891. 545-549. 1.

ségében emleget és utolsó beadványában is megjósol: *összeroppan gyöngé fizikumá a megfeszített munka, a sok külső csapás és belső izgalom miatt.* 1699-től fogva haláláig 1702 márc. 20-ig, tehát 3 éven át, mint guttaütött ember fekszik erőtelenül betegágyán, régen olyan munkás, fáradhatatlan tagjait nem tudja mozgatni, csak szelleme, ez a tüzes, élénk, nagy lélek tudja megőrizni erejét, érzékelő képességét.¹⁰² A Thorda utcai typographus házban ez idő óta csend van. A mester, aki máskor olyan kedvvel elegyedett el legényei közé, hogy a látogatók, akik a nagyhírű nyomdász után kérdezősködtek, sokszor nem is vették észre, hogy ő áll előttük abban a „selejtes ruhában,”¹⁰³ Isten bátor harcosa, aki az ő ügyéért az egész világgal felvette a harcot, most béna, tehetetlen. Egy-egy szó szakad csak ki fájó lelkéből jó feleségéhez, Székely Máriához, aki hűségesen, „unalom nélkül” dajkálódik vala esztendőkön keresztül beteg férje mellett,¹⁰⁴ első segédjéhez Telegdi Pap Sámuelhez, aki a nyomdát ez idő alatt is mintaszerűen vezeti,¹⁰⁵ vagy látogatóihoz, akik közt ott van egykori ellensége, Csepregi Mihály lekipásztor is, kiből a megrendítő csapás hatása alatt felébred ismét iránta a részvét, a szeretet. Ki gondolja, hogy Tótfalusi az ő bénaságában még nagyobb, még erősebb, mint összes dicsőségben élő ellenfelei? Most még csak szánjuk, siratjuk őt: *Külső országok kertjében kinyílt, drága, ékes liliom, hogy meghervadál, hogy elszáradál az itthoni hideg, fagyos földben!?!...*

*

Búsult lelkének lett Isten békessége! — írja róla Páriz Pápai Ferenc. 1702 febr. 17-én végrendelkezik, melyben, miután Amsterdamban maradt nyomdai felszerelését már korábban az erdélyi egyháznak hagyta, feleségéről és gyermekeiről megható, szeretetteljes szavakban gondoskodik, ez év márc. 20-án pedig elmegy ő is „a minden élőknek útján”. Koporsójánál megadják neki a nagy halottaknak kijáró tisztességet: három pap orál felette, köztük Csepregi T. Mihály, aki őt a II. Móz. 31: 1—3 alapján Bésalélhez, Hur fiához, ehhez az Isten lelkével teljes mesteremberhez hasonlítja s a kezében levő bibliára, Tótfalusi alkotására mutatva, méltatja az ő önzetlen, Isten dicsőségére szolgáló munkásságát.¹⁰⁶ Mellette még Szatmárnémeti Mihály, majd Enyedi István, n.-enyedi professzor beszélnek, az utóbbi beállítván őt a hazai kultúrtörténet méltó keretébe.

¹⁰² 1. gyászjelentését Dézsinél. 184. 1.

¹⁰³ Mentség 12. 1.

¹⁰⁴ Csepregi temetési beszéde szól erről Erd. Múzeum 1909. 294. 1.

¹⁰⁵ Majd abban T. utódja lesz Jakab E. i. m. 460. 1,

¹⁰⁶ A bevezető részben előforduló „injuriát” Gyalui F. Vita M. T. K. M. ravatala fölött c. ismertetésében helytelenül magyarázza T. elleni vádnak. Ez csak előkészítés, sötét háttér a halott érdemei méltatásához. Erd. Múz. 1909. 292 s köv. 1.

Neve nemsokára belép az irodalom-történetbe Pápai P. Ferenc megírja róla verses krónikáját, 65 év múlva pedig a magyarigeni tudós pap, Bod Péter nyúl feléje a múlt kincseit kutató kezével és teszi őt oda, ahol megérdemelt helye van: a magyar nemzeti és egyházi élet ragyogó csillagai közé. A múlt század 90-es éveitől fogva pedig kolozsvári tisztelői, különösen Gyalui Farkas egy. könyvtárigazgató, Csernátoni Gyula, Ferenczi Zoltán, Török István stb. szedegetik össze a róla szóló drága emlékeket és emelik fel 1902-ben megkopott síremlékét a házsongárdi temetőben a kolozsvári könyvnyomdászok vezetőinek segítségével díszes, új kőalapra, veszik közül azt védő rács kerítéssel.

Sírja fölött nem akarunk e sorokkal tetemre hívást tartani. Ember volt ő is, aki minden nagy lelki tulajdonságai mellett is szinte végzettszerűleg követi el a tragikus vétséget: A boszszantásra, zaklatásra ő is támadással felel s ennek kiadásával, hangjával túllépi azt a határt, amit Isten törvénye megenged. Ezért bűnhődnie kell. De megaláztatása legmélyebb pontjáról mégis felemeli isten kegyelmes keze, mert *ő tudott engedelmessé válni, meghajolni is*, azokban a nehéz időkben, amikor olyan nagy szükség volt az Anyaszentegyház tiszteletben tartására, az atyafiak egyetértésére. Nyomdája megváltásakor, az egyház számára való megvételkor Bethlen Miklós még keményen osztorozza a posteritas hidegségét, de azért az özvegy kártalanításával mégis csak átveszik azt.¹⁰⁷ Szathmárnémeti uram is később jó útra tér. Halálos ágyán minden vagyonát, házat, szőlőjét, könyvtárát és 600 frjtát a kollégiumnak hagyja.¹⁰⁸ A hazai nyomdászat pedig haladt tovább a Tótfalusi által vágott új utakon mind több és több dicsőségre.¹⁰⁰

Örökségéhez azonban mi, forrón szeretett egyházának tagjai is számot tartunk.¹¹⁰ Hiszen *érettünk* égett el hűségese emésztő tüze munkában. Intései: „csakhogy a magyar Scholák vigeálnának“, „csak a Biblia bővíülhetne el köztünk“, „csak szabadulhatnánk meg a helyesírási erroroktól“, „az idők veszedelmesek: nem kellene megszakadoznunk, sőt egyenes vállal a terhet supportálnunk“ — hajh, ismét szomorúan aktuális figyelmeztetések számunkra! Még mindig csak útban vagyunk, jó Tótfalusi Kis Miklós, még mindig csak álmodozunk, imádkozunk, sóhajtozunk azért, amiért Te ezelőtt 230 évvel szenvedtél, vértanú halált haltál! De a marttyrok szenvedéseinek keresztje kezesség arra, hogy egykor *a mi számunkra* is fel-támadás fog következni.

¹⁰⁷ Bethlen M. önéletrajz 229 s köv. II. k. 95. 96. 1.

¹⁰⁸ Török I. i. m.

¹⁰⁹ Bod P. különösen Szathmári Pápai Jánost. Pataki Józsefet és Páldi Istvánt említi méltó utódokként. Bámulatos, hogy a külföld alig méltatja T. híres amsterdami működését. Csak kolozsvári műhelyéről emlékeznek meg, korát, nevét pedig helytelenül írják I. Dézsi i. m. 90. 1.

¹¹⁰ Sírját jelenleg a kolozsvári nyomdászok, szervezett munkások gondozzák.

Árva Bethlen Kata.

Mióta a keresztyén theologia kibontakozott abból a tévelygésből, hogy az evangéliumi keresztyénséget a protestantizmus *negatív* oldaláról nézve, mint színtelen szabadelvűséget, közönyös türelmességet értékelje, mind gyakrabban fordul a figyelem ennek legerőteljesebb alakja: a *kálvinizmus* felé. Míg azonban egy ideig ennek tanbeli formulázása, majd pedig politikai és szociális elvei állottak a vizsgáldás homlokterében, addig ma már mindenki, aki ennek lényegét tisztázni akarja, önkéntelenül érzi, hogy itt egy új és gazdag *élet-typusról* van szó, amelynek megvilágítása nélkül sem az ő hitvilágát, sem az ő erkölcsi rendszerét nem lehetne megérteni. Minden egyháztörténetben tehát a vallásos élet kialakulását illeti meg az első hely az egyes korszakok ismertetésénél és nem az egyház külső, jogi vagy pedig tanbeli története. Ha valahol, akkor igazán vallási téren áll az az igazság, hogy a *génuszok* a külső történet hordozói és meghatározói, mert itt mindent a lét ismeretlen mélységeibe lenyúló *egyéni élet* szempontjából kell megérteni.

Ha már most ezzel tisztában vagyunk, azt is be fogjuk látni, hogy a magyar kálvinizmusnak nincs oka szégyenkeznie az ő *vallási fejlődése* miatt. Igaz, hogy nincsenek nekünk világhírű reformátoraink, mint Svájcnak és Németországnak, nincsen nekünk olyan sajátos theological tudományosságunk, mint a nyugati nagy protestáns nemzeteknek, de a reformatori hit *közvetlen* megélésében és annak a *való élet* viszonylataira történt következetes alkalmazásában semmiesetre sem állunk mögöttük. Énekek, imádságok, építő elmélkedések és finom önvallomások ép olyan nagy gazdagságban állanak itt előttünk, mint amazoknál és a külső életfolytatás, a jellem, a közerkölcsiség, sőt sokszor a politikai élet is világosan elárulják a világprotestantizmus nagy családjához való tartozásunkat.

Ennek a megtapasztalt és áldott keresztyén életté átváltoztatott *református kegyességnek* egyik örök példányképe, megtestesítője *Árva Bethlen Kata*. Az ő neve, életének, küzdelmeinek, szenvedéseinek története már annyiszor vonzotta azok lelkét, akik Istennek a múltban kijelentett hatalmát, megsegítő erejét szemlélni és szemléltetni akarták. S ha ezekkel a sorokkal ismét magunk éllé állítjuk őt, annak oka az, hogy *eddig legtöbbszor*

úgy jellemezték, hogy a mi kálvinista kegyességünk vonásai benne egészen elszíntelenedtek vagy azokkal ő éppen ellentétben állott. Ha nem látunk benne mást, mint a fiai elvesztésén kesergő Niobét, aki a hitben talál kárpótlást és vigasztalást, miben különbözik ő a lutheránizmus vérző szívű, de Isten akaratában quietisztikusan megnyugvó martyrjaitól? Vagy ha egyebet sem tesz, mint egyházakat épít, tudósokat pártfogol, mivel több ő, mint bőkezű maecenás, amilyen a katolicizmusban is nagyszámmal akad? Aki azonban elmélyed az ő írásainak¹ olvasásába, lehetetlen hogy fel ne ismerje benne az Isten örök kegyelmében megnyugvó, egyedül az Isten dicsőségéért élő, az ő országa, anyaszentegyháza diadaláért harcoló *hősies* élettypust, amilyent csak a kálvinizmus tud produkálni.

*

Miben áll a kálvinizmus kegyessége, mi az az *alapvető élmény*, amelyből a kijelentés hatása alatt szervesen nő ki az ő egész hitvilága és életrendszere? Korábban keresték ezt a praedestináció sziklaszilárd talajára való ráhelyezkedésben, illetve, Istentől való teljes függésben (AI. Schweizer) és a mindenható Isten szuverén szabadsága előtti meghódolásban.² (Troeltsch.) Pedig az első csak egy megnyert hittapasztalatnak a bizonyosság tiszta fényébe való felemelését, az utóbbi pedig Isten lényegének egy másodrendű vonását, illetve ennek tényszerű kimondását juttatja kifejezésre. Egy olyan mélypillantású történész, mint Wernle,³ azonban a *paulinizmusban*, a Római levél teremtő, megváltó és elválasztó Istenének dicsőségében, a *kegyelmet mert bűnösnek ezen Isten iránti bizalmában és engedelmességében látja a kálvini vallásosság lényegét*. Ugyanaz tehát, ami a Luther lelkét is áthevítette, csakhogy itt kikorrigálva Pál apostollal és következetesen keresztülvive a hit és gondolkodás minden vonalán. Kuypere Ábrahám pedig, aki egész életét a kálvinista renaissance szolgálatába állította, ugyancsak hasonló tartalmat érez ki az élmények és gondolatok tömkelegéből. Az emberi szív Istennel *örök békére jutván*, Istennel való közössége által megerősödöttnek érzi magát; valami szent magas hivatást érez magában s minden erejét és minden életnyilvánulásait Isten dicsőségére irányozza.⁴ A földi közvetítők, papok és szakramentumok közbenjárása nélkül az elválasztás folytán a lélek magával az élő Istennel áll összeköttetésben, „*az ember egész életével Isten színe előtt áll*”.

¹ Széki gróf Teleki József özvegye. Bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése. Kísérő szóval ellátta Szádeczky K. Lajos Budapest 1922.

² Prot. Christentum und Kirche in der Neuzeit. Kultur der Gegenwart 307-309. 1.

³ Joh. Calvin Tübingen 1909. 28. s. köv. 1.

⁴ A kálvinizmus lényege ford., Csürös J. és Czeglédi S. N.-bánya 1914. 22. 1.

A református kegyesség alfája tehát e szerint nem lehet más, mint a Heidelbergi Káté 1. kérdésére adott felelet: *teljes* megnyugvás a Krisztus váltságában, Isten üdvösségre vezérlő akaratóban, a Szentlélek által. A kegyelmet nyert bűnös lélek, visszanézve eddigi életére, annak *minden* változásában meglátja Isten jóságos kezének munkáját, mely *kiemeli őt* a veszni induló emberiségből az ő szentjeinek társágába és boldogan bizza rá magát ennek a kéznek a további vezetésére. Nem egy sötét, titokzatos Végzet hatalma alatt állunk, hanem egy gondviselő Isten uralma alatt, aki egyetemes kegyelmével, mindeneket éltet, táplál és kormányoz, s aki Augustinus szerint „a világ teremtése előtt szeretett minket, hogy egyszülött fiával együtt mi is fiai legyünk“. (Inst. I. 483.) Istené tehát minden téren a kezdeményezés, úgy a pusztá lét, mint az üdvösség dolgában. A gyarló ember, aki méltatlan erre a kegyelemre, nem tehet egyebet, minthogy meghódol előtte és várja, amíg a szolgálai engedelmességből felemeli őt Isten magához, *hívja őt* és akkor mindenestől fogva rendelkezésére bocsátja magát. Itt tehát Isten egy élő hatalom, aki mellett nem lehet tétlenül ülni, mert máskép végigrobog rajta az ő ítéletének szekerével.

Ez a vallás diametrális ellentéte a római katolicizmusnak (Wernle: nyílt, *radikális* szakítás Rómával), nemcsak a kultuszban, hanem minden emberi érdem és közbenjárás elvetésében s az *egész* földi életnek Isten színe elé állításában. Ami a katolikusnak az ő egyháza, az nekünk az *Isten ügye*. A földi és a mennyei érdekek robbannak tehát egymással szemben a két vallás küzdelmében és a harc céljának megfelelőek mindkét oldalon az eszközök is. A történelem tanúsága szerint csak ott hull vissza az ellenreformáció támadása erőtlenül, ahol a kálvinizmus bátyája áll ércfalként a küzdő sorok előtt.

*

Volt-e elég *ereje* a XVIII. századbeli erdélyi protestantizmusnak arra, hogy a divatos és hatalmasan előretörő rekatholizáció támadásait kivédje és magát fentartsa?

Ha erő alatt csak a *földi hatalmat* értjük, akkor azt mondhatjuk, hogy *nem volt* A török hatalom hanyatlása maga után vont a önálló erdélyi fejedelemség megszűnését. Az 1691-iki Leopoldi Diploma egy kormányzószék (gubernium) vezetése alatt a Habsburg uralom alá juttatta Erdélyt. A diploma megerősítette ugyan a kis ország alkotmányát és eddigi törvényeit, de egyfelől azzal a záradékkal, hogy a felekezetek közti viszályokat végső fokon a király dönti el, másfelől a főbb hivatalnokok kinevezésének a király kezébe való letételével s ezekben a katolikusok kifejezett védelmével megnyílt a lehetőség a protestantizmus *háttérbe szorítására*. Végbemege a románok uniója a katolicizmussal, berendezkedik a gyulafehérvári római katolikus püspökség, és a szerzetesrendek megszállják Erdély-

nek legfontosabb stratégiai pontjait. A római katolikus nemesség dicséretre méltó buzgalommal fog hozzá, hogy az ország alkotmányát saját egyháza erősítésére megrongálja, kijáissza és amíg Magyarországon 16 évvel később is riadtan tiltakozik az 1712-iki országgyűlés⁵ az „evangélikus státus“ kifejezés használata ellen, addig itt már 1696 a „római katolikus státus“ mint egy külön közjogi tényező lép fel és küzd jogaiért a király előtt vagy az országgyűlésen. A magyar és erdélyi katolicizmus érzi, hogy itt a kedvező alkalom az ő végleges felülkerekedésére s ha nem nyúlhat is olyan eszközökhöz, mint I. Lipót vagy XIV. Lajos, de társadalmi intézményekkel, törvényekkel le lehet győzni a gyűlölt eretnekséget.

Az erdélyi protestantizmus azonban éber szemmel őrökdi az ország alkotmánya és a vallásszabadság felett. 1699. október 4-én létrejön az első „felekezeti bizottság“ — vallás és az alkotmány védelmében a 3 protestáns egyház közt. Fájdalom, nem nagy sikerrel. A lutheránus szászokat a nemzeti rokonszenv hangoztatásával hamar leszerelik, az unitáriusokat megfélemlítik, *egyedül a reformátusok maradnak a küzdőtéren*. Ennek az egyháznak a sorsa pedig ebben az időben a *főuraink* kezébe volt letéve. A református fejedelmek alatt szinte átment a köztudatba és ők is érezték, hogy Erdély tradicionális jogainak, törvényeinek védelme az ők nehéz, de gyönyörűsége feladatuk. A nagy Bethlen Miklós mellett, akinek sikerült az új kormányzó hatalommal is elismertetni a református egyházak és papok *állami járandóságait*, a kamerátikumokat, ott látjuk Wass György, br. Wesselényi István és gr. Bethlen László munkás alakjait, akik egyszer Bécsbe futnak a sérelmekkel, máskor pedig itthon tusakodnak, szenvednek egyházunk fennmaradásáért. Az egyház legfőbb közigazgatási szerve a supremum consistorium (1709-ben kibővült a papi elemmel) leginkább az ők kezükben van s a papságnak nincs egyéb szerepe a küzdelemben, mint élénken fenntartani a református öntudatot és vigyázni arra, hogy a világi elem el ne hatalmasodjék és őket háttérbe ne szorítsa a lelki ügyek intézésében. Különben ő maga is, mint a kollégiumok és professzori kar, szegény, a a közegyház csak *ideiglenes segélyek* folyósításával tudja támogatni, amíg végre 1715-ben az állami javadalmak folyósíttatnak.

Ennek a külsőleg egyenlőtlen hatalommal, de belől annál *erőteljesebb öntudattal* egymás ellen küzdő két tábor harcai közt dől el azoknak a sorsa, akiket Isten végzése a *front első soraiba állított*, kollégiumoké, papoké, ekklesiáké és végül az egyes családoké. Ha nem állott volna a katolicizmussal szemben egy minden ponton kiépített teljes hit és életrendszer, akkor el-sorvadtunk volna. Így azonban — Istené legyen a dicsőség! — megmaradtunk, megerősödtünk.

⁵ Kovács Sándor: Az állam és protestantizmus III. Károly alatt. Ezt és Pokoly J. munkáit használom a történeti keret magrajzolásánál.

Mi volt az a *hit*, amely kiáltotta a tűzpróbát? Nézzünk bele Árva Bethlen Kata lelkébe.

Írásai közül három áll előttem: *Életének Maga által való rövid Leírása, a Védelmező erős Pais* c. imádságos könyve és a *Levelek*. Az első egy, imádságok és kegyes reflexiók által megszakított önéletrajz, mondhatjuk: konfesszió, a második az ő élete nagy válságaiban (tehát nem kedvtelésből vagy irodalmi célból) írt 16 imádsága, végül az ő 227, leginkább rokonaihoz írt levele, megtoldva udvari papjának, testvéreinek és gyermekeinek az ő halála alkalmával írt leveleivel. Mindeniknek, különösen az első kettőnek a központjában ő maga áll az ő tusakodó, el-el bágyadó, de újra diadalmaskodó hitével, vagy helyesebben: *az a Hatalmas Isten, aki a maga kegyelmét az ő erőtelenségében megdicsőítette.*

Konfessziójának és imádságainak alaphangulata a legtöbbször komor, de mindig Istenben megnyugvó. Két nagy hatalommal viaskodik egész életében, egyik a *szenvedés*, a másik a *bűn*. Az első, mint családi életének fájdalmai (első, katholikus férjével való szerencsétlen házassága, két gyermekének erőszakos elszakítása, a többiek halála) súlyos, gyakori betegeskedése, a Teleki familia által történt háborgatása, de különösen *anyaszentegyházának szomorú sorsa, bizonytalan helyzete* nyugtalanítja mélyen érző lelkét. Ezért hasonlítja magát az előljáró beszédben „Mózes csipke bokrához, amely noha erős tűzben égett, de meg nem emésztetett“, majd második, szeretett férje halála után a megszedett szőlőben való kunyhóhoz, és ezért sóhajt fel: „a Náomiból az Isten Máriává tett!“ A *bűn* terhe pedig leginkább azért nyomja, gyötri lelkét, hogy miért nyújtotta ő kezét anyja erőltetésére egy katolikus férjnek, akinek gyermekei majd veszélyeztetni fogják az evangéliumi hitnek, különösen a hévizi ekklesiának a sorsát, miért nem engedelmeskedett inkább Istennek, mint az embernek. És *ez volt az igazi fájdalom*, mely „minden eddigi kereszteimet... semmivé tette, sőt éhez képest gyönyörűséggé változtatta. Oly nehéz harc volt ez, hogy megemésztett, elszáraztott mindent, valamiben könnyebbséget kerestem. Annyira is voltam Én ebben, hogy a pokolnak minden kínjait láttattam szemlélni“.

Íme a kálvini hit alapfeltétele: az ember „valóságos semmissége, érdemtelensége és kárhözatra való nagy méltósága“ (v. ö. Inst. I. k. 37 s. köv. 1.). Ez azonban csak „kísértet“ volt nála, *megtérés?, lelkének teljesen Istenhez fordulása még 1734-ben bekövetkezett.* Azelőtt pár évvel sodorta le élete fájáról a halál szele 3 gyermekét és férjét, ő maga pedig sok külső háborgatás után olyan súlyos betegségbe esett, hogy szavában is

⁶ A „Bujdosók emlékezetkönyve“ c. imakönyvet, amelyet Szádeczky, Pokoly stb. szintén az ő művének tartanak, a gyűjtemény éppen Bod Péterre való hivatkozással egy theologiaiilag képzett, korábbi szerzőnek tulajdonítja.

hibázni kezdett, szemei világa elveszett, épen csak a Lélek és elevenség volt benne. „Egész elfolyt életem — írja — mintha az nap lett volna, úgy eszembe jutott: amelyben *egyebet nem láttam a bűnnel eltölt napoknál*, ott szemem előtt volt, hogy magam minden érdemem által az Isten igazságának széki előtt meg nem igazulhatok. Akkor megismerteie én velem az én jó Istenem, hogy amiket én tőlem azelőtt elvett, úgy mint az én gyermekeimet és férjemet, nem kellett volna azokban az én örömemet helyezettetnem, mert ezek mulandók voltak ... Minden örömemet azért egyedül csak ő Felségében kellett volna helyezettetnem mind boldog és boldogtalan állapotomban. Ellenben pedig megmutatta az én irgalmas Istenem és Édes Atyám én-nékem azt és mélyen szívembe Szent Lelke által benyomta, hogy *én érettem küldötte el Szent Fiát, ki az én bűneimért eleget tett s olyan kimondhatatlan örömet szerzett az én Istenem kegyelmének érzése az én szívemben, amelyet kirajzolnom nem lehet.*“

Az az isteni kéz tehát, mely eddig is vezette, elvett az életéből mindent, amit neki a föld adhatott s amikor ott állott előtte, mint egy mezítelen lélek, akinek semmi egyebe sincs, csak bűnös életének emléke, ráeszméltette az ő Krisztusban adott megigazító kegyelmére, felvette az ő gyermekeinek boldog társaságába, akiknek nincs egyéb örömük, csak 0. (Gondoljunk Kálvin megtérésére, melyről a Sadoletushoz írt levelében hasonlóképp számol be.) Ettől fogva kibontakozik előtte Isten dicsőséges világa, szíve megnyugszik s *nem fáj a szenvedés*. S ha — mint láttuk — 1742-ben ismét „kísértete“ van, ennek nehézségeit is megtudja harcolni. Szinte látszik az ebből az időből (1742—44) származó négy imádságon, hogy mint tisztul ki lassanként felette ismét az ég, amíg az utolsóban bizalommal kiált fel: „No hát immár Édes Atyám! ha Szent Fiadat énnékem adtad, már az ő igazsága és tökéletes elégtétele enyim. . . *mert megígérted megmásolhatatlan szavaidban, hogy ha a te Szent Fiad tejjéni lelkét áldozatul, tehát meglátja a magot, már én az én édes Jézusomnak adatott örökség és jutalom vagyok.*“ Ez a Kálvin által ajánlott igazi *hit*, ha olyas valami van birtokunkban, — amire rátámaszkodhatunk s amin lábunkat megvethetjük (Inst. II. 43.) s amely Isten *ígéreteinek* erősségén alapszik (u. o. 44. s köv. 1.).

Azt hiszem nem tévedünk, ha az önéletrajz megkezdését az 1834—42. közti időre tesszük, hiszen az egész munka az istennek való teljes önátadás szellemét lehel; ebben a mindinkább erősödő lelki állapotban írja tovább azt 1751-ig. Ezen az élete tengeréből kimagasló csúcson megállva *néz bele a múltba és előre a jövőbe*.

Mit mutat a múlt? A kálvini kegyesség jellemző vonása az, hogy az üdvösség bizonyossága sohasem csap át mámoros érzelgősségbe, de nem állapodik meg az egyszerű tudomásvétel, elfogadás mellett sem. Isten porig megalázó és máris boldogító

kegyelme nem akadályozza meg, sőt készíti őt arra, hogy mindent az isteni hatalom, bölcsesség és szeretet dicsfényében *szemléljen*. Ezért látja Kuyper benne a vallásosság két alapjellemtvonásának: a *csodálatnak* és *imádatnak* a legideálisabb megtestesülését.⁷ Az emberi élet úgy tűnik fel, mint egy magasba kigyózó út, mely mellett sötét szakadékok ásítanak, melynek köve, tövise felvérzi lábainkat, ijesztő fordulatai borzalommal töltenek el, de kijutva a csúcsra boldogan látjuk, hogy jó helyre jutottunk és *valaki vezetett*. Meglátjuk azt az Istent, aki nemcsak megváltott, hanem teremtett és *szabad, kiszámíthatatlan végzése* útján sodort a Krisztus felé. A múlt szemlélete Bethlen Kata előtt is csak arra szolgál, hogy Isten dicsósága, „ezáltal is öregbüljön“ (Előljáró Beszéd) s neveltetése, házassága, a kísértetek közötti megőrzötése és minden szenvedése, csak az ő bölcs útjainak megjelentetésére szolgál. „Jól vagyon Édes Atyám, Édes istenem, hogy engemet ez világgal elereszkednem nem engedték!“ — sóhajt fel és életének minden fontosabb változását e szavakkal vezeti be: „tetszett az én Istenemnek“, „tetszék a szabados bölcs Istennek“ ... Ennek az Istennek útait. különösen az ő egyesek lelkét megkeményítő végzésének okát hiába kutatjuk (Kálvin: jobb a hívő tudatlanság, mint a vakmerő tudás I. Inst. II. 235.), mert „nem illik az Isten fiaikhoz és leányaihoz, hogy az Isten gubernálását szorgalmatos tudakozódással vizsgálják“. Nem marad más út itt számunkra, mint belenővelni magunkat az ő ismeretébe és terveibe az imádság által. És buzgón könyörög sokszor idegen hitben nevelt gyermekei megtéréséért is.

Az elővégzés Istene — minden modern félremagyarázással szemben, nála is épúgy mint Kálvinnál *élő Isten*, aki választott gyermekével állandó összeköttetésben van. Amíg azonban a római katolikus vallás őt sokszor a földi célok szolgálatába akarja állítani, addig itt minden: természeti csapás, halál, álomlátás, a sok csodás gyógyulás és megmenekülés, mind egy mennyei célnak, az ő gondviselésének és üdvözítésének megmutatására szolgál. Ezért kérlelhetetlen ellenfele (Wernle: radikális szakítás!) a római katolicizmus haszonleső, csodatételeket hajhászó vallásosságának egész a gúnyolódásig.⁸

Az Istennel közvetlen egységre lépett ember egyedül lelkiismeretére hallgat és *egész életével* Neki szolgálni igyekszik. *Milyen könnyű annak lemondani mindentről, ha egyszer bírja őt!*⁷ Ebben különben méltó társa az ő második férje, gr. Teleki József is. Alig találunk pompásabb, férfiasabb kálvinisták-környezetében, mint őt. Az első férjtől való mostoha gyermekek megtartásáért épen úgy harcol, mintha azok édes gyermekei volnának. Mikor a római katolikus püspök figyelmezteti, hogy e magatartása miatt nem halad a közpályákon, bátran felel:

⁷ i. m. 50 l.

⁸ 1. Önéletrajz XXX.-XXXI. § és a CCIV. levelét

Nem az én feleségem az én promotiomnak rontója és akadályozója, hanem *az én igaz hitem és vallásom*: de úgy gondolkodják az úr énrólam, hogy ezen dologban valameddig lehet minden kötelességemet véghezviszem! Mikor pedig a római katolikus gubernátor, gr. Kornis reáparancsolt, hogy a gyermekeket adja ki, ismét önérzetesen válaszol: Excellenciád én-nékem egy cseppet sem parancsol, ha véték, vagyon a hazának törvénye s keressen reá Excellenciád! Ilyen bátorszívű, öntudatos református hitű lélek lesz Bethlen Kata mellett legkedvesebb fiacskájuk, Zsigmond is, aki *9 és fél esztendő*s korában a Krisztusról való szép bizonyosságtevással (*az én Jézusom megváltott és én övé vagyok!*) s az örökélet bizonyos reményével távozik földi szülőitől az örök hazába.

*

Minden az Istené és minden az ő országának szolgálataiban kell, hogy álljon! Isten előttünk nemcsak teremtő és nekünk megkegyelmező Atya, hanem egy, az egész szívet és lelket magának követelő *életcél* is. Ezen a ponton lép elénk a kálvinizmus minden földi köteléssel szakító, mindent feláldozni kész *hősies* vonása. Itt sem az én, sem a mások élete nem jöhet számba, ha Isten céljainak útjába áll. Kálvin engedi kivégeztetni Servetet még az ő jó hírnevének feláldozása árán is, fut, fárad, hogy a svájci városok is beleavatkozzanak a véres schmalkaldeni háborúba a protestánsok oldalán. Erdély fejedelmei szövetséget kötnek a pogány törökkel, ha egy keresztyén hatalom *az evangélium* ügyét veszélyezteti és öreg Rákóczy György börtönbe hányatja a szombatosokat, ha azoknak tévelygése a Krisztus dicsőségét elhomályosítja.

Aki Bethlen Kata írásait olvassa, sokszor megdöbben amiatt, hogy ez a mélyen érző, szeretetben gazdag lélek *milyen könyörtelen és kérlelhetetlen is tudott lenni, ha Isten országáról volt szó*. Első férjének, ki őt vallása elhagyására akarja reá venni, azt kívánja, hogy egy esztendő alatt örökre válassza el őket egymástól Isten,⁹ ettől való első fiacskájának, Sámuelnek születésekor boldog és mégis arra kéri Istent, hogy inkább vegye magához, minthogy az ő vallásával ellenkező hiten nevelték; felnőtt leányát, Haller Borbálát *kitagadja* — nem a földi vagyomból, ez úgy sem ér sokat, — hanem az ő lelkéből („nékem nem kellesz, én hozzám se egyszer se másszor ne jöjj, mert én bennem bizony hozzád csak legkisebb anyai indulat is nincsen“). Nem azért, mert katolikus, hiszen fiát, Pált azért szereti, becsüli, hanem azért, mert *képmutató, hazudozó*, anyja ellen az egri püspök előtt *árulkodó*. Végül, mikor veje, gróf Teleki Pál megrövidíti a fogarasi ekklezsia jövedelmét, levélben (1756) kél ennek védelmére s kényszeríti őt idvességet szerető, jó

⁹ Ami csodálatos módon be is teljesedett.

lelkiismeretére, hogy szálljon magába, mért ha nem, „*az Isten haragját s kemény ítéletit húzza magára, házára és maradékára*“.

Itt tehát már nem egy gyöngé asszonnyal, hanem a hit bátor hőisével, harcosával van dolgunk, aki a döntő pillanatban nem tanácskozik a testtel és vérrel (Gal. 1₁₆), hanem kész meggyülni *az ő* férjét, fiát, leányát is, csak hogy méltó legyen a Krisztushoz. A mai szentimentális, a humanizmus és keresztyén-séget mindig kiegyenlíteni törekvő kegyesség előtt milyen értetetlen ez a lélek, akinek minden érzését lefoglalta és uralma alá hajtotta a Felséges Isteni?

A vagyon, a cím, a rang emellett csak annyiban bírnak értékkel, amennyiben azokat Isten dicsőségére használjuk fel. S ez az álláspont, mint tudjuk, nem vezet a világtól való elvonulásra, hanem *az Isten egyetemes kegyelme {gratia universalis} által fenntartott világban való szorgalmas munkára*. A kálvini ethika két nagy szabálya: úgy élni e világgal, mintha nem élnénk vele és a szegénységet ép oly nyugodtan és türelemmel elviselni, mint mérséklettel a jólétet (Inst. I. 693), ha valahol, akkor az ő életében igazán érvényesült. Híres háztájáról, amelyet életírói annyiszor emlegetnek, nemcsak az tanúskodik, hogy jó gazda és az akkori ipar összes munkásait (takács, kőműves, lakatos, gombkötő, stb.) udvarházában foglalkoztatja, sőt Sorostélyon *üvegcsűre*, Hévizén szitáló és *papirosmalma* is van, hanem az is, hogy rokonai, akikkel jó viszonyban állott, hozzá fordulnak mesteremberért, virágokért és nála szöttek meg a lakodalmi kendőket, az asztalneműeket, stb. S mégis e szépen folyó gazdaság csak annyiban bír értékkel, ha isten szolgálatában áll. Jóságai jó részét kiengedi kezéből 1737-ben, csak hogy „légyen nyugodalma a M. Teleki familiától“, Bod Péter árváját, Katit leányaként tartja s még teljesen ismeretlen szegényeknek is bőségesen ajándékoz (145-ik levél) Akkor a legboldogabb, mikor Isten arra *melőz at ja őt*, a méltatlant, hogy az anyaszentegyházat építse. Hévízi egyházszervezése, fogarasi templomépítése, leányiskola alapítása sokkal ismeretesebbek, minthogy újra kellene azokat részletezni. Csak megemlítjük, hogy milyen nagy az öröme, mikor az első helyen elkészül az Isten háza az ő szent beszédének tisztán való hirdetésére és a szent szakramentumoknak a maguk tisztaságában való kiszolgáltatására¹⁰ és hogy Fogarason a bibliára hivatkozással *kér részt* asszony létére az^ egyházépítő munkából és ügyei igazgatásából (224. levél). És valóban többet munkálkodik ennél az egyháznál, mint kedves öccse, a főkurátor, gr. Teleki László, aki csak névleg vezeti sokszor az egyház ügyeit. Itt ismét a *személyiség értékét* hangsúlyozó minden nemzeti és nemi korlátokon diadalmaskodó református világfelfogást látjuk előtérbe lépni.

¹⁰ Kálvin előtt is ez volt a legelső. 1. Wernle: Zu Troeltsch's Sozial-lehren Z. f. Th. u. K. 1913. 6 F. 39 1.

Mindez azonban csak a kultusz, az istennek való szolgálat egyik része. Az 1751-ik esztendő első óráiban így könyörög: „Oh, az én anyám méhében való fogantatásomnak első percentésétől fogva velem irgalmasan dajkálkodó Édes Mennyei Szent Atyám, adjad ez esztendőnek is minden idejét, napjait, óráit, szempillantásait, melyekben életemet rendelted, hogy egészen Néked szenteljem, és lehessen az én életem Néked szenteltetett áldozat, *hadd emészttessem meg egészen a Te hozzád való szeretetemben.*“ Rendre mind el is maradoznak mellőle azok, akiket szeretett, csak öccse, gr. Teleki László, feleségével, Ráday Eszterrel és gyermekeivel, meg az ekklesiák képezik még földi szeretete tárgyát. Az előbbiekhöz intézett utolsó levelei híven fejezik ki halála előtti nagy vágyódását, kiköltözni és az Úrhoz menni lakni, ahol „a részszerint való legkedvesebb drágább atyánk-fiával, az Jézus Krisztussal örökké élünk a kibeszélhetetlen édességű egységben“ s ahova gyermekei gyászjelentése szerint „fogyhatatlan fohászkodásai között... igen könnyen közülünk elrepült“.

*

Nem volna teljes a nagy kálvinista asszony jellemzése, ha nem mutatnánk reá röviden arra, hogy mit jelentett az ő hitéletében az *egyház*. Sok, napjainkban magukat Isten választotainak tartó keresztyén előtt feltolul a kérdés az ő vallomásainak, imádságainak olvasása közben: hogy tudott ő ilyen gazdag hitélet és a Krisztussal való belső egység mellett is a gyarlóságokkal teljes, látható, földi egyháznak hű tagja maradni, sőt annak építésében, erősítésében olyan odaadóan fáradozni? A külföldi protestáns egyházakban erre az időre esik az egyház hitével és életével elégedetlenkedő *herrnhutiak* és *methodisták* kiválása, neki pedig soha eszébe sem fordul meg az akkori kálvinizmussal való szakítás. Pedig általánosan elterjedt vélemény az, hogy ez a vallás teremti meg az elválasztás tanával a legközvetlenebb összeköttetést Istennel s ez fokozza legmagasabbra a személyiség jelentőségét.

Ennek oka nemcsak az ő nőiességében és arisztokrata származásában van, amelyeket a történelmi hatalmak előtti meghódolás fontos tényezőinek szoktunk tekinteni, hanem a protestanizmus alapvető *hittapasztatának* állandó élénk érzésében. *Ez pedig az újjászületésnek olyan természetű megélésében áll, hogy benne mindig a bűnbocsátó kegyelem és megigazító hit dominálnak az ő erkölcsi eredményei helyett.* Kálvin szerint az újjászületés nem helyez vissza senkit sem az anyagi ártatlanság állapotába, amint azt az ő korában fellépő szekták (pld. anabaptisták) tanították, hanem azután is megmarad a rossznak a szikrája, honnan a bűnre csábító vágyak állandóan bugyognak fel, úgy hogy az újjászületés állandó, sokszor lassú előhaladás útján megy végbe és *alaphangulata a bűnbánat* (Inst. I. 574—

575 s köv. l.) Nem egy erkölcsi, hanem egy *vallási élmény*: Isten felmentő ítélete tette Luthert és Kálvint reformátorrá s ahol elvész az újjászületésnek ez a jellege, mindenütt fellép az aláztosság, a történeti egyházzal való szolidaritás helyett az önteltség és az annak egységét megbontani kész törekvés. Ezért igaza van Wernlének¹¹ abban, hogy a protestáns elv szerint a keresztyén ember személyes erkölcsi állapota alapján véve nem dönti el a dolgot; *az, ami a keresztyéneket keresztyénekké teszi, sohasem az ő erkölcsi magatartásuk, hanem a Krisztus kegyelmének megragadása a hitben.*

Akik ezt az igazságot Pál apostol és a reformátorok után megélték, azoknak a kegyessége azzal az egyházzal szemben, mely *ezt a hitet* bennük felébresztette, sohasem lehet más, mint a gyermeki szereteté a dajkáló *édesanyával szemben*. Mindenféle modern félremagyarázással szemben¹² bátran kell hirdetnünk Kálvinnal, hogy az egyház az üdvösség — az elhívás eszköze, *anya*, ki felnövel minket a nagykorúságra, aki minket tanítói (és nem közvetlen kijelentés!) által oktat, s akivel való egységünket nézeteltérés vagy a tagok gyarlósága miatt megszakítani vétek és bűn. (Inst II. 295 s köv.) Ezért mondja Grob, a svájci „ifjú reformátusok“ vezére: nem mi *képezünk* egy keresztyén közösséget, hanem *Krisztus által ki lettünk választva az ő közösségébe.*“

Arva Bethlen Kata vallásosságának egyik legkedvesebb vonása az ő mélységes hálája, szeretete es buzgósága Krisztus *földön harcoló egyháza* iránt. Keresztségéről azt mondja: „a Krisztus vére által bűnbocsánatra váró hívek közé számláltatván, lenne a Krisztus tagját illető szent életre való serkentésemre.“ Legelső imádságában (1742) hálát ad Istennek, hogy őt igaz hitben, vallásban felneveltetni és abban mindeddig megmaradni kegyelmesen megengedte. Számára ennek igehirdetése, tiszta szakramentumainak elvétele olyan volt, mint mindennapi kenyér: *életszükség* s akárhová megy, mindenütt keresi és hallgatja ennek szolgáit, a fehéregyházi gyarló papot épúgy, mint Deáki F. József püspököt, úgy a tudós Bod Pétert, „aki a teológiát oly tisztán tudja s tanítja“, mint az ő utolsó, kedves „kis papját“. Málnási Lászlót, aki vele van halála órájában is. Külső egyházépítő munkája mellett milyen buzgón tud imádkozni az anyaszentegyház megmaradásáért, annak tagjai szaporodásáért, ellenségei megrontásáért, a hévízi kicsiny nyájért? A templomok elvétele, a református vezető férfiak bebörtönzése (1738). a magyarországi protestánsok üldözése ép oly fájdalommal tölti el, mint

¹¹ Zu Troeltsch's Soziallehren 55 l.

¹² Pld. Kuyper szerint az egyház csak „hívő, hitvalló személyek, akik a... szociális erőtlől hajtva egyesülnek!“ i. m. 70 l.

¹³ Zwei Reden über die Erneuerung der Kirche. Basel 1925. 42 l. A Kálvin nyomán jár Makkai S. Öntudatos Kálvinizmus című munkája is (Egyház).

egyese kitérése világi érdekből. Elmondhatta magáról Pál apostollal: mindezekon kívül van az én naponkénti zaklattatásom, az összes gyülekezetek gondja. Ki beteg, hogy én is beteg ne volnék? Ki botránkozik meg, hogy én is ne égnék? (II. Kor. 11. 28.29)

Ettől a *szeretemben gazdag* lélektől távol van minden ítékezés, türelmetlenség, fanatizmus. Isten kegyelmét sokkal mélyebben tapasztalta, minthogy valakit írásaival megbántani akarna. „Az igaz reformátusnak az a maga hitéhez s vallásához nem férhet, hogy valakit maga vallásáért persekváljon, mert a lelken való uralkodást az Isten semmi hatalmasságnak nem engedte magán kívül“ — írja katolikus fiának s megköszöni az Istennek, hogy képessé tette őt arra, hogy még ellenségeinek is megengedjen, őket szeresse, sőt azoknak szolgáljon is. Még édes anyai indulatából kivetett hálátlan leányának is megbocsát s 1756-ban, halála előtt 3 évvel így ír róla: „a *leányomat* köszöntvén, néki gyógyulást kívánok“. Talán ezért tesz vallást ez is a gyászjelentésben édes anyjának „tündöklő példás életéről“.

*

A mi református vallásunk hőseit úgy képzelem, mint egy sötét elhagyatott erdei úton járó magános vándort, aki körül mindenfelől fenyegető veszedelmek ólálkodnak, de akinek a szíve még sem remeg, mert a fák lombkoronái közül mindegyre feléje ragyog az isteni kegyelem fénye. Van valami *végzetszerű* a legtöbbnek életében. Akár Kálvinnak, akár Knoxnak, akár K esi Csergő Bálintnak, akár Bethlen Katának hívják, mindenik mellől elmaradoznak az élet örömei, az emberi szeretet, a földi boldogság és ők még sem roskadnak össze, mint Jób, nem tagadják meg a világot, mint a zárdába vonuló szerzetes, hanem reátámaszkodnak az Úr erős karjára, bíznak az ő dekrétumában és megharcolják azt a harcot, amelyik számukra rendeltetett.

Ez az *Isten által megerősített szív* volt a XVIII, század református egyházának a legnagyobb kincse, amelyik ép olyan árva volt, mint az ő leghívebb reprezentánsa: Bethlen Kata. Az állami élet támogatásától teljesen megfosztva, sőt az által állandóan háborgatva, a kuruc háborúkban lezüllött, elszegényedett néppel, sok fogyatkozással teljes pásztorokkal nem volt másban menedéke, csak az élő Istenben és a Krisztusban. Isten azonban az ő kegyelmes kezével reá írta erre a sötét táblára az ő hatalmának, megtartásának, csodálatos gondviselésének arany betűit, úgy hogy azokat még ma is csak csodálattal, mélységes megindulással tudjuk olvasni.

Vájjon mit ír 0 a mi mostani sorsunk sötét lapjaira? Megtartást és életet vagy elvettetést, pusztulást? Bethlen Kata írásai mutatják, hogy hol kell keresnünk az erőt, a segedelmet a *mi* árvaságunkban.

Bod Péter.

Az a korszak, melyben a nagy erdélyi kálvinista pap, Bod Péter élt, a letűnt XVII. századdal szemben a relativ békeség állapotát mutatja. A létfenntartás érdekében folytatott nagy vallásháborúk elültek és az utolsó nemzeti felkelés után Erdély ki volt szolgáltatva a Habsburg hatalom önkényének, Az ország központja többé nem a református Gyulafehérvár, hanem a német ajkú Szeben, ott székel a többnyire katolikus tanácsurakból álló gubernium. A bécsi kormány és az udvari kancellária politikájába semmiképpen nem illett bele a lelkiismeret szabadságát és az egyház önállóságát erőteljesen védelmező kálvinizmus, ellenben udvarképes és vezető szerepre hivatott lesz a római katolikus vallás. A cél tehát ennek megerősítése lesz s ha a külső üldözést a Leopoldi Diploma és különösen a korszellem nem engedte meg, az állami mindenhatóság számtalan eszközt talált a református hit visszaszorítására. Mint súlyos pörölycsapások hullanak a védtelen református egyházra a szabad fejlődést megakadályozó császári rendeletek: Az új templomok és iskolák építésének tilalma, a református vallásra való áttérés szigorú büntetése, római katolikus ünnepek megtartására való kényszerítés, végül a római katolikus elődöktől származó, de református vallású gyermekeknek az erőszakos visszatérítése. Az előkelők lelkéből az emelkedés (promóció) vágya, a népből az egyházi terhektől való szabadulásra való törekvés s a megfélemlítés szorította háttérbe szent vallásunk szeretetét.

Fájdalmas jelenség volt a magyar református egyházra nézve a nemzeti kultúra aláhanyatlása is. A művelt társaságban a francia és német kultúra, a tudományban és közigazgatásban a latin nyelv kevélykedett a póriás magyar nyelv helyett. A történetírás megállapította, hogy a XVIII. század magyar nyomtatványainak száma oly csekély, hogy nem adnak munkát a nyomdásznak. 1711—28-ig alig jelenik meg évenként 4—5 ilyen könyv.¹ Kinek kell még a magyar kultúra terméke, mikor ez úgyis a végét járja?

A szellemi élet képe is mindjobban elsötétül. A XVII.

¹ Grünwald B.: Régi Magyarország 504 l.

század virágzó vallásos szellemű kultúrája helyett most Franciaországból a modern szkepszis (Voltaire) és a materializmus (az encyklopaedisták) hitetlen bölcsekedése és selejtes erkölcsi felfogása árad be hazánkba a szellemi élet pórusain. Az idegen katonaság laza erkölcsű viselkedésével, kicsapongásaival megmérgezi a tiszta erdélyi közéletet, úgy, hogy az egyház kénytelen engedni a fegyelmezési szabályzataiban is, ha nem akarja, hogy mindenki elforduljon tőle. Beteljesedett hát az Efézusi levél VI. r. 12. verse az erdélyi protestantizmuson is: Mert nem a vér és test ellen van nekünk tusakodásunk, hanem a fejedelemségek ellen, a gonoszság lelkei ellen, melyek a magasságban vannak. A harc nyílt, szabad levegőjében virágzott a református kultúra és kegyesség, de ez a fojtó köd ellankasztotta és ennek sötét rémei lassan-lassan kiszívták a vérét az erdélyi protestantizmusnak.

Egy nagy heroikus feladat állott ekkor a jobbaink előtt. Megmenteni egy jobb jövő számára egyházunk drága lelki kincseit, kitatarozni a bástyákat, amik hitünk várát védelmezik és fenntartani az egyház védő szárnyai alatt az elárvult magyar kultúrát. Erre a nagy feladatra egy egyszerű falusi pap: *Bod Péter* vállalkozott. „Igen puszta és parlag földre esett az én aratásom, melyet a sokszor itt kóborló pogányoknak, pokol szomszédoknak és a szelíd Múzsákkal rosszul egyező, haragos Marsnak tüze annyira elperzselt, hogy még csak tallózni is alig lehet“, — írja a Magyar Athénás előszavában. De nem hagyja nyugodni az a gondolat, hogy „a két hazában az előtt élt tudós embereket régi eltakartatott, megavult hamvaikból meg-elevenítse és újonnan világosságra hozza“. Ahelyett tehát, hogy odaborúlna mint egy hontalan zsidó a romok fölé és siratná az elpusztított Jeruzsálem kőfalait, inkább szétnéz, hogy lehetne azt a régi kövekből újra megépíteni. Mély, igazi kálvinista hite és lelkipásztori feladatai mellett is érzi azt, hogy őt egy földi feladattal is megbízta Isten: *megtartani a veszni induló magyar kultúrát az őt megsemmisíteni akaró áramlatok közt*. Mint elszegényedett székely nemesi családnak a sarja, (apja a Rákóczy Ferenc katonája volt) meg tudta becsülni fájának múltját, történetét és volt érzéke az emberi szellem egyetemes kulturális megnyilatkozásai iránt. Első sorban, amint önéletrajzában írja, *a tudományok iránti igen nagy láng égette lelkét*² s ez ad neki erőt az otthoni és a nagyenyedi tanulás első keserves éveinek elhordozására. Mikor aztán kibontakozik a megaláztatás, éhség és nélkülözés béklyói közül, akkor sem a megélhetés, hanem a tudásvágy kielégítése sarkalja őt. Ez hozza a felsőbbányai tanítóságból a teológiára, ez vezérli el Leydenbe, ahol élete legszebb korában a 28 és 31 évek közt (1740 — 1743) az akkori összes tudományágakat hallgatja. A

² Vitae propriae descriptio. Kézirat.

bibliai és keleti nyelvek mellett jól megfér az indexében a jogi, számtani, történeti, természettudományi, bonctani, filozófiai, vegytani és csillagászati előadások és egyik tanára, Schultens Albert tanúsága szerint „az akadémia és teológiai kollégium egyik legméltóbb tagja volt, ki... tudományával és életével mások előtt világítani fog.”³

Ez az encyklopedikus tanulmányozás látta el őt azokkal a szellemi eszközökkel, amiknek ő későbbi, bámulatos gazdag, társadalmi munkásságában olyan nagy hasznát vette.

Szent meggyőződése az, hogy *minden tudományos munka végeredményében Isten ügyének használ, a kultúra örök célja Isten országa.* „E világnak bizonyos értelemmel szíve az ekklezsia az ekklezsiának szíve pedig a kegyes ember, mivel hogy a világot tartja fenn az Isten az anyaszentegyházért, azt pedig az istenfélőkért.”⁴ Ezért bár szükséges a tudomány, mégis a legfontosabb dolog, minden tudományos kutatás és gyakorlati munka legszenőbb tárgya az anyaszentegyház. Így lesz a polyhistorból pap, a kultúra harcosából egyházi férfiú. Ezen a téren alapelve világos és egyszerű: meg van győződve arról, hogy *ami létre hozta az egyházat, az fenn is tudja tartani.* Ezért fordul olyan nagy szeretettel *a bibliai tudományok felé,* amelyek Isten igéjét, s *a történetiek felé,* amelyek a hitvalló hősöket, a konfessziók, kánonok, egyházi intézmények létrejövetelét tárják fel vizsgálódó tekintete előtt.

Ennek a kulturális és egyházi munkásságnak nem lehetett, megfelelőbb talaja, mint a csöndes zajtalan falusi papság. Hévízre gr. Bethlen Kata mellé (1743) bizonyára nemcsak a hála vezérli (alumnusa volt, külföldi útjában is segítette), hanem az is, hogy ott a kastély gazdag könyvtárában, a történeti múlttal bíró családok leszármazottjai közt bőséges alkalma nyílik a tudományos búvárkodásra. Mikor pedig Magyarigenbe hívják (1749), azt írja leghívebb pártfogójának, gróf Teleki Lászlónak, hogy fél elmenni oda, nehogy „innen a csendességből mindjárt bajra menjek“, majd ezen év december 1-én: „már én a hivatalhoz (meghívás) tartván magamat, elmegyek Igenbe, Isten tudja mire. Ezen változásom félek, hogy nyakát szakasztja némely jól kezdett dolgaimnak.”⁵ Tudjuk, hogy aggodalma alaptalan volt. Nyugodt, jól jövedelmező igeni parochiájában tovább tudta folytatni irodalmi munkásságát. Mindamellet nem volt ő a való életől elzárkózott szoba-tudós, hanem állandóan nyitva tartotta szemét, szívét a napi események előtt és könyvei sokszor egy-egy fontos külső változás által előidézett, lelki hatásból születtek meg. lefordítja, jobban mondva dolgozza át 1739-ben a református egyház főgondnokainak, püspökének bebörtönzése alkalmával a Kősziklán épült ház ostromát, hévízi papsága alatt a hivatala folytatására olyan nélkülözhetetlen Szentírás értelmére vezérlő

³ Gróf Mikó Imre: B. P. élete és munkai. Pest, 1862. 9., 10. 1.

⁴ Szent Júdás Lebbeus, Szeben, 1749. § 3.

⁵ B. P. levelei Közli Kelemen Lajos Erd. Múzeum 1907. 193 s köv. 1.

Magyar Lexikonját (1746), a római katolikus ünnepek megtartására vonatkozó rendelet megjelenésekor az ünnepek eredetével foglalkozó Szent Heortokratest (1757) a kormánynak a válóperek lefolytatását ellenőrző törekvése a Synopsis juris connubialist (1763) a püspöki successióval állandóan kérkedő katolikusok elleni védelemre a Szmirnai Szent Polykarpust (1766) stb., stb. így nő túl az egyszerű falusi pap az ő ekklesiája szűkös keretein és lesz az egész erdélyi protestantizmusnak tanító mesterévé, védelmezőjévé.

Hogy e munkák mennyiben állják ki az újabb kutatások kritikáját, mennyire vitték előbbre a nemzeti irodalom és nyelvészet ügyét, ez most feladatunkra nem tartozik. Előttünk ő nemcsak a „hazai történelem ügyébeni békés izgató“, amint gróf Mikó írja róla, hanem első sorban az öntudatos, komoly, munkás, kálvinista lelki pásztor.

Minden munkáján, de különösen írásmagyarázatában, levelein, szónoki beszédein⁶ a legtisztább református öntudat fénylő sugarait látjuk szétáradni. Vájjon honnan vette ő ezt? Bizonyára sokat nyújtott neki az ősi székely ház az ő imádságos levegőjével, testi törődésével, megpróbáltatásaival. Enyedi tanulása alatt is sokszor ragadta meg egy-egy jó profeszorának szava, viselkedése. Szigethi Gy. Istvánról, ki később püspöke lett, például így ír: „Mivel lévén nála nagy elme, Istenben való buzgó kegyesség, hivatalát megillető keménység, tiszta életnek követése s maga kevés jövedelmével való megelegetés, mind jó példájával s mind okos igazgatásával igen szép rendbe szedé azt a kollégiumot.“⁷ Annyi bizonyos, hogy mikor külföldre indul, tanárainak ajánló levelében nemcsak szép tudománya, hanem kiváltképpen ritka szelíd, alázatos, kegyes és fegyhetetlen erkölce is említetik.⁸ Ezek a lelki tulajdonságok már *gyümölcsök*. Eredményei nemcsak egy szorgalmas munkával megfegyvelmezett életnek, hanem egy belső áldottabb, gazdagabb forrásnak, a Krisztusban megújult és megszentelődött lelkületnek is. Isten különös gondviselése folytán aztán ez a lelki élet nem fullad bele a „romlott haza füstös szemetei és szennyes köporai közül“ egybeszedett régi írások vizsgálatába, mert ott volt mellette életének másik áldott fele; a *gyakorlati papság*. Hogy milyen lelki hatásokat nyerhetett Bethlen Katától, aki mellett lelkének nagy és le nem írható gyönyörűségével hat esztendőt töltött... úgy, hogy csak angyalok élnek jobban az égben,⁹ azt elgondolhatjuk, ha is-

⁶ Ezek közül egy kötetnyit, Halotti Prédikációinak III. kötetét, mely 40 ismeretlen beszédét és három prédikáció vázlatát tartalmazza, felfedezte hű életírója, Sámuel Aladár 1908-ban. Jelenleg Kolozsvárt könyvtárunkban van.

⁷ Idézve Sámuel A. P. P. élete és művei, Budapest. 1899. 9. 1. A szerző által javított és könyvtárunknak adott példányt használtam.

⁸ U. o. 13. 1.

⁹ Szm. Polyk. előszava.

merjük mindkettőnek az emésztő buzgóságát a Krisztus anyaszentegyházáért. Annyi bizonyos, hogy ez áldott lelki közösség idegenbe történt eltávozása után sem szakadt meg és minden kezesülésének ez volt egyik gyógyító írja, legdrágább vigasztalása. Egész hitbéli felfogásának és így lelkipásztori lelkületének kulcsa az a kis építő irányú, exegétikai munka, amelyet a biblia egyik legrövidebb könyvéről, *Szent Júdás Lebbeus apostol tevékenységéről* irt 1749-ben, tehát mielőtt Hévízről igenbe ment volna át. Mindenek előtt feltűnik ebben a könyvben az *Isten realitásának* eleven érzése. Ő az Nagy, Erős, Hatalmas, akinek ereje ellen semmi erő meg nem állhat. Mikor azért felkél, egyben tör minden erőt, amely titeket szorongat s mint a szél lefújja a könnyű pólyvát s széjjel szórja a föld porát, úgy hinti el széjjel a ti ellenségeket. Ő nem csak irgalmas, hanem *igazságos is*, aki a maga igazágának oszlopát az istentelenek megbüntetésében az ő választottainak megintására felemeli, megmutatja. Tehát *szabados Úr*, akitől mi semmit sem kérhetünk számon. A bűn oka az ember és lem Ő, Ő az emberek vétkeken keresztül is megvalósítja az ő idvösséges dekrétumát (Jézus megöletése), de akik vétkeznek, azokat megítéli. Az üdvre való elválasztás titok, amelyen nem is jó szorgalmatoskodni. Ugyanaz a titokzatos, felséges hatalom tehát előtte Isten, mint Kálvinnál. De nem állapodik meg az előtte való meghódolásnál, hanem felemeli őt az elhívás tudata. Ez pedig három féle úton jön hozzánk: 1. az ő mindennapi jótéteménye, 2. az ő szent beszéde és végül 3. az ő szívet megható kegyelme által. Az elhívás leghathatósabb eszköze a Szentírás, melynek minden emberi bölcselkedéssel szemben, Isten maga ad erőt, úgy, hogy „*behat a velőkig, felforralja mint a tűz az indulatokat és megrontja a Szív keménységét*“. Ajándéka pedig a hit, melynek tárgya a Krisztus által való megigazulás evangéliuma és az Istenben, az ő bocsánatában való erős bizalom. *Azért a keresztyén embernek egy mindene a Krisztusról való tudomány, hogy „a te neved bé vagyon írva a Bárány életének könyvében*“.

Az egyházi szolgákra van bízva az Isten beszédének kisáfárlása. Nemcsak arra valók, hogy Krisztus győzedelmi, pompás szederét egy helyről más helyre vonják, hanem, hogy megtisztítottván a holt cselekedetektől, szolgálják ő Felségének. Vigyázók ők, hogy midőn az ellenséget látják, megfújják a trombitát, hogy a veszedelembe bé ne essenek az emberek. Nem csak a maguk üdvösségére, hanem a hívekére is viseljenek gondot, még az ők szenvedésük, gyalázatuk árán is. Mikor a Krisztus prédikállani elbocsátá a tanítványait, nem azt ígére nekik, hogy ők nagy urak lesznek, bokrétás lovakon, hintókon hordoztatnak, hanem: a gyülekezetekből kivetnek titeket stb.

Kemény szavakkal ostorozza azokat a tanítókat (lelkipásztorokat), akik csak a maguk dicsőségét keresik, akik, mikor egybegyűlnek, elbeszélik betegségüket, majorkodtatásokat, vadászat-

jókat, de gyermekes dolognak tartják az idvesség útjáról értekezni. A rossz lelkipásztor olyan, mint a veszett vérű dajka, akiből csak romlás árad szét. De szigorúan elítéli a híveket is, akik a papot szolgáljuknak nézik, akik unják, ha a prédikáció igen hosszúra terjed, akik a fertelmes életet adiafórumnak tartják, akik, mint az ősök a mohácsi vesz idejében, táncolva, mulatva vesznek el. Pompás tanácsokat ad, hogy a híveknél a bűnök neme szerint milyen útat-módot kövessünk, elkezdve a magános intéstől, egészen az isten beszédétől való mellbeütésig. Az üdvösség drága kincsére jól vigyázzunk! Kerüljük, mint a pestist, a fertelmes bűnöst, olvassuk buzgón az Igét és imádkozzunk. Az imádsággal megállta Mózes, Sámuel, Dániel a törésen, hogy Isten be ne menjen a pusztításra ... Sokszor vagyunk mi is Ráfidimben, de terjesszük az Úr elibe ügyünket!

Mint legaktuálisabb témát, nagy részletességei tárgyalja a levélnek azt a részét, amely a hamis tanítókról szól Felsorolja ezeknek ismertető jeleit, „öt címerüket“, hogy mindenki megismerhesse őket. Óva inti a híveket, hogy kerüljék őket, mint a mocskos ruhát és semmi világi előnyért ne tagadják meg hitüket. A tévelygők háborgatásaival is istennek bölcs céljai vannak: a hívek állhatatlanságának megmutatása, a tanítók megserényítése és a hívek megrostálása. Az emberek változók, mint a napraforduló fű, de nem az igazság, amely megmarad mozdulatlanul. Vagyon egy pátronusunk, aki nagyobb mindeneknél: az Isten I

Olvasva ezt a könyvet, szinte szeretném odaadni minden prédikátor testvérem kezébe: *íme így higgy, így gondolkozz, így építs!* Nem a nyelvészeti és kifejezésbeli hibákat, sem az izagogikai tévedéseket kell itt néznünk, hanem azt a *lelkipásztori lelket*, amelyik teljesen biztos talajon áll, ismeri az Isten hatalmát és az ellenfél minden praktikáját és nyugodt szívvel veszi fel a küzdelmet Isten országáért.

A felelősség nagy, komoly átérzése, az adiaforák el nem ismerése és minden léhaság kíméletlen elítélése vonta maga után, hogy *paptársai* előir nem tudott népszerűségre szert tenni. Inkább volt ő otthon a főurak közt, akik nagy tudományáért, szerény magaviseletéért rendkívül kedvelték. A generális zsinatoknak mindegyre jelöltje az egyházkerületi főjegyzőségre, de csak harmadszor 1767-ben választják meg, akkor is a fő consistorium tagjainak határozott kívánságára, akik látták, hogy kiváló jogtudása az egyház nehéz helyzetében nélkülözhetetlen. Megelőző mellőztetéseit, mikor például marosvásárhelyi teológiai tanárnak, minden ajánlás mellett is, helyette még egy külföldön tanuló ifjú embert választanak meg és kétszeri mellőztetését a főjegyző választásnál erős lélekkel tűrte.¹⁰ Sem irodalmi tevékenységében, sem egyházi megbízatásainak telje-

¹⁰ Szép példája ennek az öt teológiai tanárságra álútakon töréssel vádoló Borosnyai L. Jánossal szemben való nyilatkozata. Sámuel A. i. m. 35. 1. betoldása és Szm. Polyk. 202. 1.

sítésében nem lankad, tudja, *hogy a hivatalt Istentől kell várnia és érzi, hogy nem a hivatal adja meg az ő értékét, hanem ő adja meg a díszet, a fényt az egyszerű falusi papságnak.*

Aztán a jó Isten gondoskodott arról, hogy sem a hivaltól elmaradás miatti panaszkodás, sem a melankholia bűnébe, amelyeket ő a tévelygő tanítók címereinek tart, ne essék bele. Meg vannak nála is a falusi papok közös vigasztalásai, *a munka, a könyvek, a család.* Mennyit is levelez, kutat, amíg végre szárnyára bocsátja építő hangú dedikációval valamelyik művét! Házi diáriumából, melybe bevételeit és kiadásait pontosan vezette, kiszámították, hogy szép jövedelmének harmadrészét könyveinek kiadásaira fordította s a többiből is könyveket vásárolt, szegény tanulókat segélyezett. Az erdélyi Hegyalja azért adta hát neki nemes borát, hogy ő azt átváltoztassa nemzeti kultúrává, a Szent Lélek tüzetől hevített építő irodalomká. És azért mégis családjáról is hűségesen gondoskodik. Ez minden öröme, boldogsága. Szinte látjuk, amikor hosszú útjaiból hazajövet köréje sereglenek a gyermekek. Ott van az eladó leány, a grófné által nevelt Kata, akinek szép kötényt, gyöngyöt, bársony mentét hoz ajándékba. Péterke, aki új kalapot kap, (jó nagy feje van, jegyzi meg, megválík, mekkora lesz az esze), a pajkos Juliska és a család szemefénye, a vidám, tanulóknő, kis Zsigmond.¹¹ Csak akkor borult be az ég az igeni parokhia felett, amikor az ő nyeresége, a Krisztus vérében megszentelt kedves felesége (az első, Enyedi Mária) mindjárt a beköltözés első évében ágynak esik és hiába gyógyíttatja előbb otthon, majd Fogarasban, elmegy mellőle az örök hazába. Vagy amikor egy-egy kis gyermekkoporsót visznek ki hajlékából az igeni temetőbe. Különösen kedves kis fiának, Zsigmondnak a halála annyira lesújtotta, hogy lélekben, testben sokáig beteg volt bele. Aztán még ott volt Istennek egy nagy adománya, az élet terhének megkönnyítésére: az ő egészséges jó kedélye, kedves *humora.* A gróf Teleki László gondnokhoz írt leveleiben minden bűját, baját bevonja a humor szelíd aranyfénye.¹² Látjuk, amikor 1646-ban a vécsi generális zsinatra gyalog bandukol az úton, mint nem lóháti, hanem „hóháti“ pap és gróf Teleki Lajos felveszi kocsijába őt; mikor a fején levő kelések ellen addig tanítják a doktorok, amíg végre belőle is doktor válik, de a baj csak a nyakán és a fején marad; mikor megköszöni, hogy a nagyságos főkurátor comittal a Szebenbe való menésre, de az igeni pap azt válaszolja Nagyságodnak, a lélek kész az engedelmségre, de a test és a fej erő telén. Vagy, amikor Léczfalvi Orbán Péternek eldicsekszik azzal, hogy milyen szép veteményei vannak, de nem mer küldeni; nehogy az úr ő excellenciája azt

¹¹ Sámuel A. i. m. 75. 1. Gr. Mikó I. i. m. 12. 1.

¹² Levelei Erd. M. i. h.

gondolja, hogy a test körül papsokodom, Ez mind az ő szent Hillariusának a szelleme, a derült, keresztyén kedély könnyű játékai.¹³

Világra szóló lelkipásztori munkát egyházaiban nem vitt végbe. Az elsőt, Hévizet, amely akkor élte születése első néhez napjait, átsegítette a szervezkedés akadályain,¹⁴ a másodiknak hűséges, gondos pásztora volt, bizonyára olyan, amilyenek eszményét ő bibliamagyarázatában megrajzolta. Holtáig hű papja maradt „az ő Istenétől neki specialiter rendelt patronájához“, Bethlen Katához. Még Igenből is mindegyre felkeresi s különösen ha beteg, huzamosabb ideig tartózkodik nála.

Az irodalom s egyház-történet úgy ünnepli őt, mint egy gondviselészerű férfiút, aki rengeteg, akkor veszendőben levő vagy később az 1848-iki enyedi pusztulás alkalmával elpusztított adatot mentett meg, gondosan összeállított műveiben az utókor számára. El sem tudjuk képzelni, milyen sötétség volna múltunkban az ő úttörő művei nélkül. De nekünk drága ő úgy is, mint a kötelességtudó, lelkiismeretes kálvinista lelkipásztor. Könyveit élete alkonyán elkobozta a kormány, őt magát azok miatt üldözték, de ő megállt igaz székely bátorsággal a „törésen“, imádkozott, agitált, védte az anyaszentegyházat tollal és élő szóval, a bibliával és a jogtudomány fegyvereivel s nehéz, fárasztó munkával régi kövekből új utakat rakott egy szebb jövő felé. Nyelvezete, adatai, tudományos módszere elavulhatnak, de lelke, felelősségérzete és munkaszeretete ott kell hogy égen minden kálvinista lelkipásztorban.

¹³ A Hilariusról értékes forráselemzést nyújt Sámuel könyve javított példányában, 186. l.

¹⁴ Benne tornyot, papi és mesteri lakásokat építtetett. Sámuel jegyzete a 33. lapon.

Szikszaiz György.

A jó öreg Szikszaiz Györggyel először kezelő pap koromban találkoztam. A vasárnap délután estére ha ló félhomályában magános özvegyasszony ül egy kis székely házban. Kezében elsárgult levelű, füsttől, használattól beszennyeződött, tépett szegélyű könyv, amelyből figyelmesen olvas. A könyv mellett a biblia. Mikor belépek, feláll, örömmel siet hozzám, s mert egy helyen a könyv apró betűiből nem lehet kivenni a bibliai rész és vers számát, kér, hogy mivel jobb szemem van és lelkész vagyok, mutassam meg, hol van megírva a leírt idézet. A könyv, amit olvas, Szikszaiz Keresztyéni Tanítások és imádságok című munkája, amit *biblia nélkül nem lehet olvasni* Azután sokszor láttam még más házaknál is ezt a könyvet. Csöndes, őszi estéken, mikor a gazda levette a mestergerendáról és miután gyermekei ajkán felzendült az ének: Krisztus, ki vagy nap és világ . . . , ő meghatott hangon kezdte olvasni az esti tanítást s a hozzá csatolt könyörgést. Egyetlen fiát sirató házaspár kezében, akik olvassák arra az alkalomra írt tanítást, mikor kedves gyermekük meghal és amialt keserűségben vágnak. A háború viharos napjaiban, mikor özönével termettek és terjedtek az újabb meg újabb imakönyvek, titokzatos arccal, csillogó szemmel kért egy hivem: hozassak neki Szikszaizait, bármennyibe kerül is, mert régi forró vágya, hogy ezt az egyedüli jó imakönyvet megszerezhesse. Most pedig, amikor Szikszaiz munkáit könyvtárunkban összeszedgettem, a Közönséges Lelki Áldozatok című gyülekezeti imakönyvének első lapjain ott látom felírva Kenessey püspökünk nevét. Az övé volt, ő ajándékozta.

Mi van Szikszaizában, hogy ő most, munkái megjelenése után szinte másfél század év múlva is az eleven, üde közvetlenség erejével hat híveinkre, mi lehet az oka, hogy egyszerű földműves és tudós püspök, boldog és szenvedő, öreg és ifjú ember úgy olvassa őt, mintha egyedül neki írt volna? Egy könyvet ismerünk még, ami ilyen egyetemes hatású és ez a Biblia. Kell, hogy legyen hát valami nála ennek az örökértékű könyvnek a szelleméből, amit Krisztusnak minden hű tanítványa kiérez műveiből. A nagy keresztyén lelkek különben is legtöbbször függetlenek az időtől. Korunkban is idegenül állanak a különböző szellemi áramlatok hullámzásai közt, lelkük

évszázadokkal azelőtt élt kegyes lelkekkel beszélget s azoknak üzenetét adja át a későbbi korszakok hívó gyermekeinek.

Szikszaik is egy páratlan jelenség a XVIII. század vallás-erkölcsi életében. A vallásháborúk jelszavaitól hangos XVII. század után ez a viszonylagos béke, a felvilágosodás korszaka. A véres felekezeti küzdelmekben kifáradt Európa új életforrás után vágyik, s ezt meg is találja *az emberi értelemben*. A tudomány és a művészet ekkor növik ki magukat a vallás pótlékaivá. Eddig minden egyéni és politikai tett legfőbb indoka a hit, most már az okosság, a józan belátás vagy az emberi természet. A felvilágosodás kiválóbb képviselői olyan igényekkel lépnek fel, olyan tekintélyben részesülnek, mint régebben legalább is a reformátorok. Az új szellem különböző irányai (deizmus, naturalizmus) különböző színezetük mellett is meg-egyeznek abban, hogy küzdenek a keresztyénség természetfeletti elemei ellen. Nemcsak a csodákat támadják, amiért szerintük ezek a természettudománnyal nem egyeztetetők össze, hanem egy olyan alapvető keresztyén igazságot is, mint a kijelentés, Ez legfennebb csak mint a keresztyénség általános igazságainak az összege (Isten, lélek, erkölcsi, világrend, örökélet) állhat meg, de ezek az elemek más vallásban is megtalálhatók. Ennek az elszíntelenítő gondolkozásnak eredménye a biblia isteni tekintélyének aláhanyatlása s a váltság és újjászületés nagy hittapasztalatának elhalványulása. Angolországban felébred az ősrégi szakadás, az unitarizmus, mely a Szentháromság és Krisztus istensége ellen a biblia érveivel küzd, s bár első prófétáit, mint például Priestleyt Birminghamban inzultálják, üldözöbe veszik, mégis a vallástürelem védelme alatt előbb Amerikában, majd Európában is meghonosodik.

Természetesen a magyar protestantizmus életét sem kímélte meg ezeknek az irányzatoknak a káros hatása. Hiszen már a század III. negyedében élő Bod Péter is szükségesnek látja, hogy a vallás-erkölcsi közömbösség (indifferentizmus) ellen papoknál és híveknél kíméletlen harcot folytasson. Mégis ott grasszált az új irány úgy a templomi szószéken, mint az irodalomban. Verestói György, a híres erdélyi református püspök pl. beszédeihez nem vesz fel alapigét, némelyikben szentírási helyet sem idéz, szó sem esik nála a Krisztus halálában megfogant, új életről, hanem egyik beszédében csillagászati földrajzot, másikban naiv természetismeretet, harmadikban tündérországról szóló fűzfapoétás tereferét nyújt hallgatóinak.¹ Lácza Szabó József, a híres kátéíró, sárospataki theologiai tanár szerint a keresztyén vallás Istennek természetéről, rendeléseiről, okos tisztelete módjáról és a mi halhatatlanságra teremtett lelkünkéről s örök boldogságunkról tanító tudomány.² Szilágyi Sám-

¹ Ravasz L. A gyülekezeti igehirdetés elmélete. Pápa, 1915. 226; 1.

² Enyedi A. Magyar ref. kátéirodalom. Theol. Szemle. 1928. évf. 136. 1.

muel, a debreceniek nagy püspöke minden orthodoxiája mellett is Voltaire „Henriade“-ját fordítgatja, dicsőítő órációkat, öt nyelven költeményeket ír, természettudománnyal foglalkozik és a természet szépségei iránti rajongásával döntően határozza meg egyházkerületének kegyességét.³ Végül Pétzeli József, a híres komáromi lelkész valóságos korszakalkotó tevékenységet fejt ki a nemzeti szépirodalom megteremtésében, minden felekezet számára élvezhető prédikációkat mond, teológiájában pedig bátran hirdeti, hogy a Szentírás sehol sem tanít s nem is taníthat ellenkezőt azzal, amit a józan okosságból igaznak lenni kitapogattunk.⁴ Hogy milyen eredménye volt ennek a theológiának a mindennapi életben, azt elgondolhatjuk.

Ebbe a világba állította bele a szellemi élet bölcs kormányzója Szikszai Györgyöt. 1738 március 21-én születik Békésen, mint az ottani református prédikátornak, Szikszai Györgynek és Kovács Szűcs Annának gyermeke.⁵ Atyja typusa a régi, komoly, különösen az egyházszervezésben és külső építésben buzgólkodó magyar kálvinista papnak, akít munkássága elismeréséül a békési egyházmegye esperesének is megválasztanak. Tőle örökli fia, a mi Szikszai Györgyünk a komoly kötelességteljesítést, az Istenben való rendületlen hitet és az egyháznak polgári igazgatástól való elválasztására törekvését. Iskoláit előbb Békésen, majd Hódmezővásárhelyen, végül 1753-tól fogva a debreceni kollégiumban végzi. Különösen az utóbbi helyen lép elénk ifjúságának gazdag és színes élete. Olyan professzorok oktatják, mint a tudós, ördöngös hírében álló, de alapjában véve komoly református buzgóságú Hatvani István, Szilágyi Sámuel, aki a rendszeres teológiát és Szatmári Paksi István, aki a történetet, földrajzot és a régiségtant tanítja. A diákság szigorú fegyelmet gyakorol önmaga felett, birói széke (sedes) maga elé idézi és büntetéssel sújtja azokat, akik a tanulmányi és benlakási rendtartást vagy pláne a közerkölcsiséget megsértik. Akik Szikszainkat csak írásából és jóságos, öregkori arcképéről akarják megítélni, nem is gondolják, hogy bizony ő sem volt ment ebben a korban a diákélet szokásos kísértéseitől. Hanyagságáért, heveskedéséért, sőt túlságos öltözködéséért, hazugságért és dohányzásért többször kerül a sedes elé és kap kisebb-nagyobb büntetéseket. A Keresztyéni Tanítások és Imádságok c. könyvében már mint lelkipásztor kér bocsánatot Istenétől „gyermekségének bolondságai, ifjúságának sok bűnei és hiábavalóságai miatt“.⁶ Hogy milyen hatások alatt tisztul ki lelke ezekből a kisebb-nagyobb bűnökből,

³ Tóth F. Túl a tiszai püspökök élete. Győr, 1812, 187 s. köv. 1.

⁴ A szentírás helyes értelmére vezető rövid oktatás. Komárom, 1792. 1. k. 99. 1.

⁵ Ifj. dr. Szabó Aladár: Szikszai Gy. élete és munkássága. Theol. Szemle, 1927. évf. 232 s. köv. 1. Ez a tanulmány dolgozatom elkészítése után szinte egy évvel jelent meg s hálásan illeszttem bele értékes adatait az én hézagos életírásomba.

⁶ Keresztyéni Tanítások és Imádságok. Bpest, 1912. 281. 1.

azt sem ő, sem mások nem jegyezték fel, de annyi bizonyos, hogy debreceni tanulásának vége felé már gimnáziumi tanítósággal és könyvtárossággal is megbízzák, s mikor 1762-ben elvégzi tanulmányait, mint kiváló tanuló, külföldre indul.

A külföldi tanulmányozást Mária Terézia szigorú rendelkezései akkori papjelöltjeinknél éveken keresztül megakadályozták. De 1759 —1763-ig sajtóságon keresztül a kiutazás szabad. Szikszai a Hatvani által is látogatott bázeli egyetemet keresi fel. Ennek a városnak ősrégi református hitéletét a kor divatos szellemi áramlatai legfennebb csak kikezdi, de nem tudják megsemmisíteni, Érintetlenül fennáll még akkor az Oekolampadius által életbeléptetett egyházi fegyelem, amit a mi presbyteriumunkhoz hasonló testület (Bannbrüder) gyakorol. Az egyetemen ott van a magyar reformátusok buzgó támogatója, a baseli biblia kiadója, Beck Jakab Kristóf,⁷ aki tanártársaival együtt hűségesen őrködik a régi hitigazságok tekintélye felett, de már megpróbálják azokat észszerűleg is bizonyítani. A városban különben, akárcsak ma, a délnémetországi ébredési mozgalmak fhernhutiak, pietisták) is megtalálják híveiket, sőt a tanárok is rokonszenveznek ezekkel az irányokkal. Szikszai rövid itt időzés után a külföldi kálvinizmus másik nagy tudományos tűzhelyére, Utrechtbe megy és itt két évet tölt szorgalmas tanulmányozások között. A theologia szelleme nem sokban különbözik a baselitól, annál nagyobb hatást gyakorol Szikszaira az ottani gyakorlati theologia, amelynek előadója Bonnet, a különböző felekezetek iránti türelem szószólója és egyik lelkész, Hinlopen, aki a minél egyszerűbb és érthetőbb prédikálási módszernek híve. Ezek a hatások az ő későbbi műveiből is mindegyre kiütköznek.

1765 tavaszán hazakerül Szikszai a mi szegényes Magyarországi viszonyaink közé, s április 5-én (nagypénteken!) elfoglalja meghívás következtében a makói népes egyház lelkészi állását. Életfeladata ugyanaz, ami sok más hasonló buzgóságú és készségű magyar lekipásztoré: megteremteni a gyülekezeti munka külső feltételeit s ezzel kapcsolatban fokozatosan elmélyíteni a hit- és erkölcsi életet. Világos dolog, hogy apja példájára először a „göngyöleg sárral tapasztott“ templomot építi újra. Azt berendezi és e mellett az iskolát fejleszti, segédlelkész, leánytanító beállításáról gondoskodik, pontosan adminisztrál. Emellett bázeli mintára felállítja az Alföldön akkor még újdonság számba menő presbyteriumot. Gyakorolja úgy ezzel, mint személyesen az egyházfegyelmet, küzd a részegeskedés ellen, rendet teremt a templomi éneklés és temetési szokások terén. Az utóbbi, *lelkitermészetű*, intézkedései, amikhez még szigorú feddőhangú prédikációi is járultak, a város könnyelmű, laza erkölcsű elemeinél általános ellenszenvet ébresztettek ellene. Ez a csoport, ép mint Kálvinnál a libertinusoké, csak alkalomra várt, hogy

⁷ Zoványi J.: Theologiai ismeretek tára. I. k. 106 l.

ennek az öntudatos lelkipásztornak a munkáját megnehezítse, lehetlenné tegye. Az összeütközés története szinte mindennapi, A presbyterium Szikszai előterjesztésére 1774-ben elmozdítja állásából a sokszor részegeskedő kántort. A nép zenebonáskodó elemei ebbe nem nyugosznak bele, erővel visszaviszik ismét kedvencüket a templomba, Szikszait inzultálják, végre pedig a dolgot az egyházmegyei hatóság elé terjesztik. És itt áll be magyar egyházi életünk sokszor ismétlődő tragikumuma: az igazságosan eljáró és komolyan munkálkodó Szikszaival szemben egyes paptársai, talán féltékenységből, talán ellenszenvből, a néppel tartanak, azt állandóan izgatják. Hiába hajlandó Szikszai még a presbyteriumot is feloszlatni, minduntalan kilobban az iránta érzett ellenszenv, úgy, hogy végre a püspök és az esperes rábeszélésére kész elhagyni makói állását. Ígérete dacára azonban, mégis nyolc évig ott marad és csak akkor mond le állásáról, amikor hívei törvényes fizetését megcsonkítják és úgyszólván erővel kényszerítik a parochiáról való kiköltözésre.

Ez időtől fogva három esztendeig állás nélkül van. A magánosságnak e csendes napjaim szüksége is volt, hiszen élete a legutóbbi évek alatt olyan megrázkódtatásokon ment keresztül, amelyeknek hatásait ép mint Pál apostol vagy Augusztinus fel kellett neki dolgoznia. S ha későbbi írásaiból annyira hangsúlyozza az újjászületés szükségességét, feltehetjük, hogy ennek boldogító állapotába úgyszólván *belenőtt*.⁸ Ezek az évek termetek meg két klasszikus alkotását: a Keresztyéni Tanításokat (1786) és az Egynéhány Prédikációkat. Mindkettővel új utakat vágott a magyar egyházi irodalomban. Az első, azt a régen fennálló és legfőbb külföldi szerzők (Bayly és Pictet stb.) munkái által pótolgatott szükségletet elégíti ki, amely szerint vallásunk gyakorlása nemcsak a nyilvános egyházi élet keretei közt, hanem a *magános és családi életben*⁹ is elsőrendű kötelesség. A könyv négy szakasza a keresztyén ember lelki fejlődését és hitéletét (az ünnepekkel együtt), a különböző foglalkozású egyéneknek állapotát, az élet különböző változásait szem előtt tartó tanításokat és imádságokat foglal magába. Benne van mind az, ami a keresztyén léleknek Istenhez való viszonyát kifejezi. A tanítások egyszerű, bibliai helyekre állandóan hivatkozó igazságokkal intik az embert az Isten után való járásra, az imádságok pedig rendszeren Isten dicsőítésével kezdődnek, bűnvallással folytatódnak; bűnbocsánatért és az élet többi áldásaiért könyörögnek. Prédikációi, melyeket kb. holland mintára „együgyű lélekkel“ és angol prédikátorok rendszere szerint írt, a keresztyén életnek a döntő kérdéseiről (újjászületés, a kegyesség, az emberi életcél, kísértések,

⁸ Szabó A. ezt átalakulást még makói lelkészsége előtti időre teszi, de kb. a magánosság évei idézték elő nála a végleges döntést. Azelőtt heves, indulatos, makacs, igazához körömszakadtáig ragaszkodó, azután nyugodt szelíd, mint a vihar utáni tó.

⁹ Ker. Tanítások 50-54 l.

hit, keresztyén társadalmi és egyházi élet) szólanak, feltűnő egyszerűséggel, de minden sorából kiérző erős hittel, világos látással és gyakorlatiassággal. Mindkét munkájában előttünk áll az ő tudományosan iskolázott rendszerező gondolkozása, ami, ha iskolásán is hat, de áttekinthetővé és megragadhatóvá teszi a hirdetett igazságokat.

Ez a két munka, illetve néhány személyes látogatása magára vonja az egyházkerület első gyülekezetének, a debreceni egyháznak figyelmét. 1786 karácsonya táján meghívják az ispó-tályi templom lelkészi állására. Bár állása a belvárosi papokéhoz képest másodrangú, mégis tudományossága és irodalmi munkássága bizonyos tekintélyt kölcsönöznek neki. Ennek köszönheti, hogy ez időtől fogva, különösen az 1791. XXVI. t. c. meghozatala után, mindegyre megbízást kap a kiadandó egyházi munkáknak hittani szempontból való átvizsgálására. Tekintélyét növeli a világi elemhez való pártolása, amely az áldatlan Sinai-féle perrel kapcsolatban, úgy a kerületben, mint az 1791-i budai zsinaton többséghez jutott. Szikszait erre a lépésre a Sinai-párt hierarchikus törekvéseitől való idegenkedése, az olcsó demagógiától való iszonyodása és a buzgó világi urak iránti rokonszenve vezette. És ezek csakugyan meleg szeretettel karolták fel a sok megpróbáltatáson keresztülment, tudós, hívő, lelkipásztor. A kerület őt is kiküldi képviselőül a budai zsinatra és ott az egyes bizottságokban tevékenyen munkálkodik. Majd onnan visszatérve ő a híres Sinai-pernek a referense, sőt az egyházkerület kényes törvénykezési ügyeiben állandóan megbízottként szerepel. Javaslattal dolgoz ki a külföldi akadémiákra menő diákokra és tanítókra vonatkozólag, felkéri egy keresztyén vallást védelmező mű és egy tábori lelkészek számára való utasítás elkészítésére, végül 1792-ben egyik belvárosi lelkészi állásra, 1796-ban pedig a debreceni egyházmegye esperesének választják meg. Ennyi közegyházi tevékenység mellett mindenkit teljes mértékben kielégítő módon végzi lelkipásztori, lelkigondozói tevékenységét. Erről a láthatatlan, egyedül Isten szeme előtt világos munkára feljegyzések nem maradtak fenn, csak a felette tartott halotti beszédek emlékeznek magasztalólag róla. Különösen kiemelik atyai jóságát a feddésben, ami különben írásaiból is minden lapon élénk sugárzik és őszinteségét, amelyre egyik hatalmas prédikációjából is következtethetünk.¹⁰ Mint esperes különösen kitűnik a szegény és beteg lelkipásztorok, lelkészözvegyek és árvák, végül az iskolák iránti meleg érdeklődése által. Egy törvényszegő gyülekezettel, a bárándiakkal, akik nagycsaládú papjukat, Zilahi Jánost, előbb fizetésében megcsonkítják, majd a papmarasztás elve alapján távozásra kényszerítik, igen sok kellemetlensége van. Ő mint esperes, talán saját régi megpróbáltatásaira gondolva, mindent megtesz, hogy a lelkészek

¹⁰ Egynehány Prédikáziók. Pozsony, 1787. 41 s köv. lap.

igazságot szolgáltatson s a háborúskodó gyülekezetet még a püspök akarata ellenére is meg akarja fegyelmezni. Mit szóljunk ahhoz, hogy ő, *a nagy tudós és építőlélek mintaképe volt a pontos és sokszor aprólékossáig menő adminisztrációnak*, úgy, hogy hivatalos levelei, utasításai értékes forrásait képezik személyisége legszebb vonásainak: a kötelességtudásnak, a pontosságnak, a mindenre kiterjedő figyelmes szeretetnek? Ezeket ma a sokszor hebehurgya, nagyhangú, a múltat és a mindennapi kötelességet lekicsinylő korban nem lehet eléggé hangsúlyozni. Vessünk egy pillantást Szikszai tudományos felfogására. Ezt különösen a Természeti és Keresztyén Vallás című munkája (Pest, 1799.) tükrözi vissza, de értékes vonásokat találunk erre vonatkozólag többi munkáiban is. Alapelve ugyanaz, ami bázeli mesteréé. Beck Kristófé: a túlmerész hitetlenséggel szemben a keresztyén theologia igazságainak a lényegésre és gyakorlatiasra való redukálása; a természeti theologia alapján bebizonyítani az általános vallási igazságokat, majd különösen az írás tekintélye alapján a keresztyénség főbb igazságait is.¹¹ Szikszai tehát, mint annyi tudós, protestáns kortársa elsősorban *hitvédő*, aki a keresztyénségért való harcban sokszor kénytelen kiszélesíteni a küzdelem alapját, vagy letompítani a nagy hitigazságok sajátos színét, hogy megmentse azokat. Mindenekelőtt nincs elragadtatva a tudomány „arany századától”. Kérdi: igaz-e, hogy a mostani keresztyének tökéletesebbek volnának az előbbi keresztyéneknél? S megfelel ezekkel a lesújtó szavakkal: ha ugyan abban kell tartani a nagyobb tökéletességet, hogy most jobban tud akadékoskodni némely emberi elme és kevélyebben tudja magát hánytatni az emberi bölcsesség: úgy megengedem stb.; s megjegyzi, hogy kivált a tudósabbak között többen vannak bátrabbak, ravaszabbak, Isten beszédét csúfolók és sokkal nagyobb köztük a titkos szabad élet, a lelki kevélység, buzgóságtalanság és szeretetlenség.¹² A József megkísértéséről szóló beszédében pedig keserűen sóhajt fel: sokaknak nem is kell kísértet, nem kell semmi izgatás és csalogatás, hanem önként magok keresve-keresik az alkalmatosságokat és módokat a bujálkodásra, csalárdságra stb.¹³ Itt tehát a bűn, ami a XVII. század prédikátorai előtt még csak az eset szomorú eredménye, vagy legfennebb könnyelműség, még félelmesebb alakban jelenik meg. Felfegyverzi magát a hitetlen tudomány fegyvereivel s öntudatosan életcélul tűzi ki a testiség szabados kiélését. Ezért nevezi őket *készakarva való naturalistáknak* a régi pogányokkal szemben.¹⁴ Ott veszi fel tehát a harcot ellenük, ahonnan ők kiindulnak: *az emberi termé-*

¹¹ Der schweizerische Protestantismus im XVIII. Jhdt. von P. Wernle. Tübingen 1923. I. Bd. 526 s köv. 1.

¹² Term, és Ker. Vall. 388-389 1.

¹³ Prédikációk 186. 1.

¹⁴ Term, és Ker. Vall. 56-57

szét és okosság meghatározásánál. Népszerű hittanának első rövid része nem egyéb, mint a szellem önállóságának, a vallás szükségességének, a természet célszerű berendezésének és az Isten valóságáról való első tapasztalatoknak fejtegetése. Csak aki ezeket vallja, nevezheti magát igazi naturalistának. Szikszai ezzel tk. a református theologia régi, hagyományos útjain halad, hiszen Kálvin is beszél az emberi természetben lévő istenismeretről.¹⁵ Igaz, hogy nála ez az ismeret is az önismeretből, az önmagunkkal való komoly leszámolásból áll elő és nemcsak okoskodások eredménye, mint a Leibniz—Wolff-féle gondolkodás hatása alatt álló Szikszainál. Kálvinnál ennek neve „zavaros istenismeret“, ami egyszer szünetel, majd újra megjön és „reánk ront“. Isten itt álutakon (babona, kíváncsiság, hiúság, makacsság stb.) keressük, ahelyett, hogy *magunkba szállanánk*, s vizsgálánánk Isten életét, munkáját „velünk szemben“. Kálvinnál így a természetes istenismeret át meg át van szöve a személyes élet akarati szálaival, s ezeknek összekuszálódása szükségképen utalja az embert Istennek a hit által a belső kijelentés útján való megismerésére. Irónknál azonban a természeti vallás bizonyos, szerinte értelmileg is igazolható igazságok összege, amelyeknek fogyatékos volta szükségessé teszi azoknak a bibliai igazságokkal való kiegészítését. Kálvinnál a biblia egy nagy felelet a belső ellenmondásoktól elgyötört lélek kérdéseire, itt pedig inkább csak egy jótékony kiegészítése a már mindenki által elfogadható vallási igazságoknak.

A kor divatos gondolatvilágának tehát akarva-nemakarva ő is meghozza áldozatát. Ezek még a következők: 1. A három nagy keresztyén felekezetet (róm. kath., ref. és luth.) igyekszik az angol latitudinárizmus mintájára közös nevezőre hozni. 2. Elsősorban minden vallási igazság iránt értelmi érdeklődést tanúsít s az innen jövő támadásokat veri vissza. 3. Az ész bizonyító erejét úgy a természeti vallásnál, mint a keresztyén hitigazságok védelmezésénél¹⁶ alaposan kihasználja, holott ez csak azokra hat, akik azokban anélkül is hisznek.¹⁷ 4. Az életcél meghatározásánál sokkal gyakoribb a boldogság, földi és mennyei üdvösség használata, mint a kálvinista isteni dicsőség¹⁸ és ezzel lesiklik a kálvinizmus talajáról, hiszen reformátorunk szerint — és ezt a római katolikus Sadoletussal szemben hangsúlyozza! — magasabbra kell emelkednünk, minthogy mindenki a saját lelke üdvösségét munkálja,¹⁹ nekünk Isten dicsőségét kell munkálnunk. 5. Az ingyen kegyelem munkája mellett az emberre is komoly tevékenység vár az

¹⁵ Institúció I. k. 38—48. 1.

¹⁶ Különösen az unitárius khrisztologia és váltságtan cáfolatánál.

¹⁷ U. ez az eset Becknél. Lásd Wernle i. m. 527. 1.

¹⁸ Igaz, hogy egy egész prédikációt tart az utóbbi témáról. 73 s. köv. 1.

¹⁹ Kálvin kisebb művei I—VI. Pápa, 1908. 30 1.

üdvözülésnél. Ennek jelentőségét sokszor túlságosan kielezi.²⁰ Ezzel szemben meg kell állapítanunk, hogy nála még mindig megmaradnak és visszanyerik régi fényüket a következő nagy ó-protestáns igazságok: 1. a biblia feltétlen tekintélye, amely szerint ez nemcsak forrás, hanem bizonyítóalap is. 2. A kijelentett igazságok (Szentháromság, Krisztus két természete stb.) észfeletti volta. 3. A bűn komoly, megrendítő valósága, eredendő jellege, bár ez utóbbi tant az erkölcsiség akkori el“világiasodásának hatása alatt, szelidíti.²¹ 4. A praedestináció drága belső magvának, Istennek a bűn feletti uralom és a teljes hitbizonyosság hirdetésével való megmentése.²² 5. A Krisztus isten-ember voltáról szóló tan teljes megtartása és ügyes védelmezése. 6. Az ő jelentősége, szerepe híveire és küzdő egyházára nézve. Látjuk ebből a rövid áttekintésből, hogy Szikszai nem elégszik meg „egy puszta és sovány hittel“, hanem visszanyúl az eredeti forrásra: a bibliára és azt különösen a heidelbergi káté szellemében igyekszik még mindig hitünk számára közelebb hozni. El kell ismernünk azt is, hogy a bizonyításoknál a gyakran előforduló okosságra való hivatkozás mellett ennek isteni tekintélye a döntő érv és így bár benne él egy elsekélyesedő hitvilágban, mégis meg tudja őrizni drága, örökkévaló értékeinket úgy kora, mint az utódok számára.

De hát árnyékát ő sem léphette át. Hiányzik nála az, ami egy pár évtized múlva a protestáns theologia közkinccse lett: a vallás és tudás országának éles elhatárolása és mindenekfelett a keresztyén hitigazságoknak a maguk szerves összetartozásukban való megértése. Ha ez utóbbi meg lett volna, nem szorult volna arra, hogy tisztán a biblia *külső* tekintélyével és az okossággal bizonyítgassa a dogmák igazságait.

Mindez nem kisebbíti érdemét, jelentőségét, tudományos irodalmunkban. Megpróbálta a régi keresztyén egyház Apologétáinak mintájára az élet bizonyoságtévését is felhozni a keresztyéniség igazsága mellett. A Mátyrok Oszlopa c. egyháztörténeti munkájában (1789) az ő személyes védelmük mellett kiemeli, hogy állhatatos szenvedésük és istennek ebben megnyilvánuló különös ereje bizonyítja azt, hogy ők az igazságért szenvedtek.²³ Mintha a saját makói mátyromságának védelmét olvasnánk, mikor menti őket a hiúság, a tettetés, a feltünnivágyás vádjá alól s talál még mentséget számukra azért is, hogy az igazsághoz való nagy bizodalomból, az igazságtalanság fájdalmas érzéséből néha nem emlékeztek meg arról a szelídségről, alázatosságról és szeretetről, amit a nyomorgatásban is szükségesnek tartanak.²⁴

²⁰ De nem annyira, amint Szabó A. hiszi. L. tanulmánya 324. 1. Hiszen Pál apostol is parancsolja, hogy félelemmel és rettegéssel vigyék véghez a ti üdvösségeket. Filippi 2. r. 12. v.

²¹ Term. és Ker. Vallás. 188 s. köv. 1.

²² U. ott 285. 1. 368 s. köv. 1.

²³ 60 l.

²⁴ Előszó V-X.

Ez az állandó és még az újjászületés állapotában sem megszűnő, sőt fokozódó komoly büntudat, az ebből fakadó alázatosság és Isten kegyelméhez való forró ragaszkodás csendült meg búcsúbeszédében, midőn prédikátor társaitól, tanítóitól bocsánatot kér emberi gyarlóságáért. A „hívő bűnös“ amint ő nevezte a keresztény embert, megtalálta így a földi élet egyik legnagyobb áldását, a „boldog halált“. 1803. június 30-án halt el s másnap a környékbeli papság és a hívek hatalmas részvétele mellett temették el a Czegléd-utcai temetőbe. Hat életben maradt gyermekéből három papi pályát választott, egy pedig papné lett.

Végezetül hadd álljon itt egy megragadó példázata mindnyájunknak épülésére és erősítésére.²⁵ Egykor Julius Caesar a kalabriai tengeren hajózva, hirtelen oly nagy szélvész támadt, hogy a hajós az evezés helyett a jajgatáshoz kezdett. Akkor Julius Caesar ezt kiáltotta neki: légy jó reménységben hajós, bátorodj meg, mert Julius Caesar van most a te hajódban! Erre úgy megbátorodott a hajós, hogy felvévén evezőjét, szerencsésen kievezett a partra. Ha egy erőtlen földi hatalmasságnak jelenléte ennyit tehetett, mennyivel inkább titeket, óh félelmes szívű tanítványok, bátrakká tehetett volna annak meggondolása, hogy egy hajóban volt véletek a legdicsőségesebb csodatevő, sőt az Isten Fia, a világ Idvezítője, minden hatalmával és jóságával együtt?

Ha Krisztus van Anyaszentegyházunk hajójában a koránynál, miért kételkednék a veszedelmek között?

²⁵ Prédikációk 150 l.

Egy erdélyi utazó Oberlinről.

Az evangélium alapján álló egyházaknak a legújabb korban mindig nagy gondot okozott az, hogy miként tudják beilleszteni munkakörükbe a belmissziót, *a reájuk bízott, de elhitetlenedéit lelkeknek keresztyén szeretetintézmények által való megmentését, megtartását* Különösen református egyházunknak, amely a láthatatlan egyház mellett annak földi alakját is erőteljesen hangsúlyozza és a földi élet minden ágát Isten szolgálatába igyekszik állítani, súlyos kérdése ez. Más megoldás itt nem lehetséges, mint a ma már nélkülözhetetlen belmissziói munkának egyházivá tétele, anélkül, hogy annak jellegzetes vonásait (laikusok önkéntes tevékenysége, egyesületi élet stb.) feladná. E tekintetben mintaszerű megoldást találunk egy egyszerű elzászi protestáns lelkipásztornak, Oberlinnek életében és munkásságában.

Őt Hase, a nagy egyházi történetíró, a „protestantizmusszentjének“ nevezte el. Es méltán, mert míg életében az Isten dicsőségéért és az ő országaért való *hősies* önmegtagadást ábrázolta ki, addig munkájában az evangéliumi keresztyénség világmeggyőző és — megszentelő programját valósította meg.¹ Mint buzgó, művelt strassburgi tanár család gyermeke (szül. 1740), már ifjú korában el volt jegyezve a Krisztus szolgálata számára. A theologia elvégzése után pár évig (1762—1767) nevelősködik, majd egy kiváló gyakorló lelkipásztor, Stuber György buzdítására, akit strassburgi lelkésznek választanak meg, elfoglalja ennek előbbi parochiáját, Steinhalt. Ez az egyház tk. missziói lelkészi állás. 5 kisebb egyházközségből áll, melyek közül német és francia nyelvűek vegyesen vannak. Az egyházközség a Vogézek kopár sziklái között, eldugott helyen fekszik, és szegénysége, lakóinak műveletlensége, vadsága, továbbá az éghajlat zordonsága miatt alig van ez időtájt állandó lelkipásztora. Oberlin azonban, aki már 20 éves korában lelkierőit, testét, idejét, vagyonát Isten dicsőségére, az Ő szolgálatára ajánlja fel, egy külmisszionárius hősiességével lát hozzá itt a testet,

¹ *Hackenschmidt; Fritz Oberlin. R. E. E. XIV. Bd. 249-255 1. Theodor Schäfer; Die innere Mission in der Schule. Gütersloh 1895. B.Pap István: A belmisszió hősei. Budapest 1912.*

lelket megmentő Krisztusi munkához és folytatja azt megszakítás nélkül 59 éven át egész haláláig. (1826.)

Erről a mintaszerű falusi lelkipásztori munkáról nyújt beszámolót, mintegy keresztmetszetet, egy erdélyi utazó honfitársunk, hittestvérünk, aki talán egy külső akadémiákon járó papjelölt, a Méhes Sámuel kolozsvári református professzor kiadásában megjelenő heti folyóirat, a „Nemzeti Társalkodó“ 1832. évf. 1. számának hasábjain. Utazónk, a tudósításból láthatólag 1818 tavaszán jár Oberlinnél és élénk, közvetlen képet nyújt az ő ott folyó, áldásos tevékenységéről. Feljegyzései szinte mind hitelesek, melyeket az Oberlin újabb életrajzai is megerősítenek. Szövege a következő:

Muszka Bárá Stachelberggel — ki a nevelő-intézetek megismerése tekintetéből harmadszor utazza vala gyalog össze egész Németországot, Helvétziát, Franciaországot, kinek báltya egy volt a' legelső közzül, kik muszkaországi birtokaikban a' jobbágyok' szabadon bocsáttatásában példával előlmentek — történetesen megismerkedvén: figyelmetessé tevé, hogy ha Franciaországba mennék a Strassburgtól beljebb 12 órányi járóföldre fekvő Steinthal-t el ne kerüljem; mert sehol is kicsinyben a' valódi nép nevelésnek és erkölcsiségnek olyan szép példányát fel nem találok.²

Neuwied várossában a' Rhenus jobb partján, a'hol hét különböző vallási felekezetek legszebb egyességben élnek, az ott legnagyobb számmal lévő Herrenhuterek³ papjától Plittől ajánlólevelet kapék Strassburgba, az ott lakó Herrenhuterek Főjéhez, vagy Imádkoztatójához Cramer Jonathánhoz, 's ettől viszont utasítást 's ajánlót a' steinthali paphoz Oberlinhez. Közönségesen megjegyezve, az utazónak az egészségen és pénzen kívül egy szükségesebb úti szere nem lehet az ajánlóleveleknél, s e tekintetben is a' munkás, egyenes, és becsületes Herrenhuterek jószívűségével sok helyt éltem.

Steinthal egy kis völgy a' Vogesusok Departementjében — kopár hegyekkel van körül véve, melyeken igen vékony fű terem; a' lakósok természetménye kevés gabona, jó., len, és krumpli, mely utolsó szinte egyedülvaló eledel is. Öt lutheránus falutska⁴ fekszik a' kis völgyben mintegy 2000 lélekkel, vannak Németek is közöttök. — Az anya Ecclesiá Waldersbach, itt lakik a tiszteletet legteljesebb mértékben megérdemlő pap Oberlin, a' más négy faluk hozzá tartozó leány Ecclesiáji.

² Utazónk tehát *neveléstani* tanulmányt akar ott tenni, épp, mint ifj. Szilágyi Ferencz valamivel később Salzmannál és Pestalozzinál. L. dr. Török I. kolozsvári ev. ref. coll. története. II. r. 198—199. I.

³ A herrnhuti egyh. közösséget gr. Zinzendorf Miklós alapítja az 1720-as években (1722—27.) az oda települt különböző p rot. iparosokból. Különösen Délnémetországban terjedt el.

⁴ Az utazó itt téved, mert lutheránusok és reformátusok vegyesen voltak.

— Waldersbachba dél tájba érkezem gyalog, 's kevés úti portékámat a hátamon vive. Legelőször is az utcán játszó gyermekek' becsületessége tetszék fel nekem, kik is mellettem elmentemben mindnyájan igen szépen köszöntének, egy sem koldula, a' mi annál inkább feltetszett, mivel egész addig a' falukon keresztül, a' kéregető gyermekek úgy kísértek, mind a' többek között Ugrán nálunk a' cigány purdék szoktak. — Betérek egy közönséges házba, mert fogadónak, korcsoménak híre sem volt a' faluban, hanem tapasztalám hogy ott minden ház örömmel befogadja az utazót. — A' házi asszonyt selyem sodorításban találám, s a' többek között elé beszélé, hogy a' selyem munka csak ez előtt két esztendővel jött-bé Steinhálba, az ő jó papjok Oberlin reá vévén egy basileai pántlika fabrikást, hogy fabrikáját költöztetné által Steinhálba. —

A' pántlika fabrikás Le-Grand, a' ki a' francia revolutio alatt kevés ideig Diréctora volt a' helvétziai köztársaságnak, személyesen megesmerkedvén a' Steinháliak munkásságok 's becsületességekkel, örömmel tévé által szövő székeit, még pedig nem közönsége a nagy fábrikai épületbe, hanem a' lakosok csekély házaikba széjjel osztogatva. Ilyen módon vivé bé a jó Pap egy új kereset módját hallgatóji közzé, kik lassanként a selyem és pántlika-szövés munkáit magtanulván mintegy két száz háznép talált azokban eledelt és nyereséget, mind a' munkáltatónak, mind a' munkálóknak nagy meglegedésekre. A' Pap egy 78 esztendőös özvegy öreg vala,⁵ magass' száal, száraz; ábrázatján a jó-szívűség, homlokán a' kiderült vidámság ült, jelentvén neki abbeli szándékomat, hogy két három napot szándékom azon helységben mulatni, népnevelő intézeteinek megesmerésére: maga házánál egy külön szobát mutata szállásul, s kosztot ajánla, melyeket örömmel elfogadék, s észrevehetetlenül tíz napot tölték-el, ezen hasonlíthatatlan embernek társaságában. —

Első nap délutánt az öreg Pappal való beszélgetésben töltöttem-el, mely által az ő végnélkül-való vallásosságát, 's Istenben való bizodalmit ismertem-meg. Életének sok történeteit beszélte-el, melyekben az Istennek eránta való különös gondviselését mutogatá-meg. Az előtte való pap Stuber volt, 's ez kezdette-el a nép formálását, oskolamesterek hozatása, 's tanító methodus készítése által. De ez kevés ideig élt, 's utánna Oberlin lett 1767-ben; mely időtől fogva 50 esztendőök alatt más népesebb és sokkal jövedelmesebb ekklé'siákba is volt meghivattatása, de egyet sem fogadott-el, azon választ adván, hogy azokba könnyebb papot találni, mint az ő szegény ekklé'siájába, ha ő onnan elmenne. — Legelőször is oskolaházakat kezdett építeni a' maga költségén; mert köz fundus nem volt, 's lassanként az öt falú közzül négybe derék kő épületek emelkedé-

⁵ Felesége Witter Salome Mária, kivel 1768-ban, kelt össze, 1783-ban, 9-ik gyermeke világra hozásakor meghalt.

nek-fel oskoláknak.⁶ Mindenik faluban a' feleségétől is segítettve úgy nevezett Conductriceket (oktató-asszonyokat) formált, kik a három esztendőskön elkezdve 9 esztendősekig, fiúkat, leányokat valami kézi munkára, különösen strimfli kötésre, 's más esmeretekre tanítsanak. — Ezekben az oskolákban a' kézi-munka-tanulás a' fő, az elmebeli foglalatosság másod cél. A' waldersbachi kicsiny gyermekek oskolájában a' papnak 40 esztendőtől fogva való szolgálója vala ekkor a' Conductrice,⁷ kit a' Pap maga nevelt es tanított erre a' célra. Az oskola 83 gyermekből állott, 3—9 esztendősekből. Legelőször egy erkölcsi, és szent írásból vett mondásokkal teljes kis könyvetekéből a' mondásokat elolvasta, azokat megmagyarázta, apró kérdésekben való feleletekkel elkérdezte 's erkölcsi történetetskéket mondott nekik például.⁸ Ezután énekeket tanultak könyv nélkül; ezután természet históriát tanultak; botanikát rajzolatokból, természeti példányokból, azoknak nevét, hasznait előszámlálván, ezután ismét énekeltek, 's éneket tanultak, ezután földleírást tanultak föld abroszokról; a' feltett kérdésre mindnyájon egyszerre feleltek, 's a' mit könyv nélkül kellett megtanulni, mindnyájon egyszerre mondták. Ilyen módon a' figyelmekek szüntelen munkába volt. Mind ezen tanulások alatt fiuk, leányok mindnyájon kötöttek egy más asszony felvigyázása alatt, ki körül járván a' kötés módját mutatta kinek-kinek, az ejtett hibákat megigazította. Maga a Conductrice körüljárt, a' lármázókat anyai módon lecsendesítette, szelíd hangon oktatta, a' kicsiny alvókat jól helyeztette, hogy le ne essenek. Ilyen módon töltött-el a' gyermekkel két órát, óra végén a' kötésekkel beszédte, egy skatulyába bérakta; azután térdre esett, egy kis imádságot mondott s az apró népet haza bocsátotta. — Ez a' methodus tartatik mindenik oskolában. —

Ezeknek az oktató asszonyoknak eleinte maga költségén fogadott szállást, és kosztot. Rajzolatokat osztogatott-ki a' szent és természet históriából. — Föld abroszokat, melyeket magok a' gyermekek is lemásolnak, s színekkel kivilágosítanak vasárnaponként, különösen Steinhalt,. Franciaországot, Európát, a' Föld-golyóbissát.

A' Conductricektől az oskolába mennek, az oskola-mester keze alá, a' ki őket írni, olvasni tanítja, az anya nyelv grammatikájára, föld-ösmeretre, földművelésre, szent históriára, számvetésre. Maga a' Pap vallást taní; minden héten egyszer öszve-

⁶ Egy straszburgi jótékony nő segítségével veti meg 1769-ben a waldersbachi iskolaház alapját. A legutolsót, Zollbachban egy ottani módos hive, egyedül építtette.

⁷ Scheppler Lujza, az itt először fellépő óvónők mintaképe, akinek hűséges szolgálatáról Oberlin végrendeletében is megemlékszik.

⁸ A mai vas. iskolai tanítás módszere itt lép fel először. Ez a leírás hű rajza az Ó által először kezdeményezett s azután általánosan lett óvodai oktatásnak.

gyűlnek a' gyermekek mind az öt faluból a' paphoz 's különböző tárgyakra tanítja őket. Állított egy kis falusi könyvtárt, melybe a' földművelésre, s más köznépi munkákra oktató hasznos könyveket gyűjtött, melyeket a' faluba olvasás végett kiosztogat. —

Az oskolák jó rendben tartására különös figyelmet fordított a pap. az anya nyelv grammatikai megtanulása, a' helyes írás és olvasás fő fak⁹ volt, 's ezeknek alapja a' sillabizálni jól tudás. — Az oskola-mester minden oskola óráján syllabizáltatott elébb könyvből, azután könyv nélkül, a' például feladott szókat; a' nagyobbakkal más grammatikai bonczolgatásokat vitetett véghez, a' milyen gyakorlást ritka falusi oskolában lehet találni, 's talán szükség felett való is, oly nagy mértékben. Hanem ebből következett a' szép és helyes beszéd, a' milyent a köznép között Franciaországnak akármely vidékén is ritka találni.¹⁰ A' fabrikás Le Grand úr, minthogy nagy fiai vitték a' fábrikára való ügyeletet és kereskedést, minden dél előttjét azon filia ekklé'sia oskolájában töltötte el, melyben maga lakott — s az oskola-mesterrel együtt tanította a' gyermekeket. Egy kis kertecskét i 5 szakasztott külön hogy abban az oskolás gyermekekkel practica oeconomiát¹¹ folytattasson. Az éneklés is főtárgy volt az oskolában: elébb az ének nótáját elolvasták, ezután elénekelték. A' rajzolásra nézve minden gyermeknek valamit, a' mit neki tetszett, rajzolni kellett vasárnap otthon, a' mit hétfőn az oskola-mesternek bemutatott. A' leányok többnyire virágokat, a' fiúk katonát, szekeret sat. rajzoltak.

Ott mulatásom alatt tartódtak az oskolai examenek, melyeken Le Grand úr volt a' fő, s az öt oskola-mester a' bírák, kik megítélték mindenik gyermek micsoda calculust érdemel. Az examen nem kérdésekre való feleletekből állott, hanem helybeli írás és számvetési kidolgozatokból, 's olvasásból.

Áldozó-csüörtökön volt a' jutalom ki osztása a' gyermekek között a' templomban. A' jutalom pénzből állott, a legnagyobb summa 24 sous (mintegy 24 ezüst krajcár) a' legkissebb 2 sous volt, mely utóisót kapók nem érdemért, hanem ösztönözésért kapták, 's hogy felettébb meg ne szégyeníttessenek. A' pénzek különbszínű papirosokba voltak bonyolítva. — Adták pedig ezt a' pénzt a pap,¹² és Le Grand úr. Mindenik oskola-mester ugyan akkor annyi pénzt kapott ajándékba a' mennyit az oskolájabeli gyermekek mindössze. A' leányok ezen kívül külön jutalmakat kaptak kézi munkájukért, a' melyek énekes, imádságos, s az új testamentomi könyvekből állottak. —

Az élelem megszerzésére a gypott fonást bé vitte, meg-

⁹ tantárgy.

¹⁰ Az ottani lakosok keverék, érthetetlen tájszólásának kipallérozása céljából fektet ilyen nagy súlyt a nyelvtani oktatásra.

¹¹ Gyakorlati gazdaságtan.

¹² Erre vonatkozó áldozatkézségét 1. alább.

nyervén arra egy kereskedő házat.¹³ A steinhali völgy *a* rossz utak és hegyek miatt el volt mintegy rekesztve a közösüléstől; *a'* pap maga ásót kapát vévén *a'* kézébe, hallgatóival együtt az utakat megcsinálta, 's az országúttal *a'* völgyet öszve kötötte, mely fáradságos munkának bélyegét hordozta is, egy kőszikla széjjelvettetésekor egy darab kő homlokát megcsapván, az *a'* miatt nőtt csomó soha el nem múlt. Mester embereket taníttatott a maga költségén. — Eszközöket hozatott, azokat kiosztogatta, az embereknek, olcsóbb áron töbnyire, mint *a'* mennyiben neki állottak. — *A'* hasznos plánták tenyésztésére az embereket megtanította. — Gyümölcsfa oskolát állított számokra, vízpuskát szerzett. — Ifjú korában orvosi tudományt tanulván, azt *a'* betegek körül maga gyakorlotta, s az által *a'* babonás szereket eltörölte, későbbre egy ifjú embert maga taníttatott meg az orvosi mesterségre Strassburgban, 's asszonyokat bábaságra. Egy közönséges hitelező Cassát állított, melyből mindennek adott kevés pénzt kamat nélkül,¹⁴ csupán a meghatározott időre való pontos visszafizetés feltétele alatt, *a'* ki *a'* feltett idő pontra nem fizette bé, becsületét elvesztette 's csak bizonyos megjobbulása után tarthatott számot az abból való segedelemre. Ezen cassának nevelésére ki ki önkéntesen ajándékozott, mikor módja volt benne.

Minden háznépnek erkölcsi és gazdasági állapotjáról, protocollumot vitt *a'* pap, nyolc nagy kötetet láttam így bé írva in folio, melyekbe kinek, kinek szép és rút tettei fel voltak jegyezve; sok szép, legtisztább erkölcsi cselekedeteket olvastam belőlek, melyeknél Lafontaine Románjaiban sem találhatni szebbeket.¹⁵ — Koldulás sehol sem volt. *A'* szegények felségéllésére egy külön cassát állított, melynek nevelésére idegen helyeken — is segedelmeztetett *a'* pap; s az alamisna fosztogatásában bizonyos meghatározott módot követett. Eleséget vett *a* pénzen; 's azt osztogatta ki, de nem ingyen, hanem fél, vagy harmad rész áron; *a'* bé jövő pénzen újra eleséget vett, "s azt hasonló módon osztotta-ki. Ilyen módon *a* segedelem tovább tartott, 's *a'* szegény *a* lehetőségig munkálódott élleme megszerzésére, 's nem szokott munkátlansághoz. Az eladósodott szegény alamisnájából mindenkor valami keveset visszatartott, adóssága lefizetésére. Láttam ilyen módon 60—70 frank adósságát lefizettetni *a* szegénynek, 's utoljára annak lefizetéséről *a'* nyugtatókat elemutatván, *a'* szegény nem talált elég szót áldani jó papját, ki az adósságot, tudta és megszorítása nélkül lefizette. *A'* valóságos és tehetetlen szegény meghatározására több pontokat vett-fel, ú. m. annak erkölcsi characterét, korát, egészséges voltát magának és háza-népének; gyermekeinek

¹³ Markirchből Reber gyáros állítja fel ezt.

¹⁴ A mai községi hitelszövetkezetek öse.

¹⁵ O. *lelkipásztori naplója*. Híveiért egyenként is imádkozott.

számát, 's életkorokat; mind ezen pontokat számokban határozta-meg, nem különben characteri hibáját is, 's ezeknek számát kivonván a felsőkből, a megmaradott szám lett alapja az alamisna mennyiségének. Ilyen módon a' becsületes és hibáján kívül elszegényedetten inkább segített, mint a' korhel és erkölcstelen szegényen. Ha valami jócselekedetet meglátott, vagy hallott; azt valami kis ajándékkal, pénzzel vagy imádságos, énekes-könyvvel megajándékozta, vagy egyébként kimutatta tetszését. Egykor a' falun kívüli sétálásunkban, elől talál két kis gyermeket, kik jó szántukból csupa időtöltésből a falu útjáról a' köveket szedték, targonczába rakták, s az út félre hordották. A' pap maga elvette a teli targontzát tőlök, az útfélre taszította, kitöltötte, 's vagy kétszer újra megrakatta vele. Nem kellett a' gyermekeknek több öröm munkájukhoz, mint a' papnak ezen cselekedete. Szokásba hozta ezen Falukban a' pap, hogy a' szegények számára vasárnaponként dolgozzanak, s láttam magam egy vasárnap délután, hogy öt pár ifjú ember ekébe fogódzva, egy szegény asszonynak a' földjét szántották, maga pedig utánuk krumplival bevetette.¹⁶ Az ilyen cselekedetek nem ritkák, s a pap írott protocollumaiból többeket olvastam, melyekre öröm könnyek hullottak szemeimből. Az Isteni tiszteletre nézve is vitt bé némely rendtartásokat, melyeket sehol másutt nem láttam. A vasárnapi templomozás rendre tartatik az öt faluban. Először énekelnek, azután imádkozik a' pap a' templom közepén álló asztal mellett, ez végződván, egy kis beszédet tart. Ezután a' nagy leányok kiállván a' templom közepére azokkal 'Soltárokat mondat-el, mindenik leány csak egy-egy rendet mondván, számba veszi ott vannak é mind a' confirmait legények és leányok. Ennek vége lévén ismét énekelnek, melyet a' hol van, fúvó musika accompagniroz.¹⁷ Ezután feláll a' cathedraba a pap, 's prédikál, de az ő prédikációja nem a' Homiletica rendszabási szerint kidolgozott munka, hanem egy bizodalmas beszéd valamely vallási cikelyről, melyet világosit sok a' közönséges és a' maga életéből vett esetekkel. Egykor p. o. mikor én-is hallottam, az embernek újjá születéséről beszélt, hogy annak lassan és lépcsőnként kell megesni, mint a' selyem-bogár által változásának; s elbeszélte a' selyem-bogár egész természet históriáját, tartása módját, hogy maga ifjú korában mennyit bíbelődött vele, 's több e' félét. Végre újra könyörög térdre esve, a' mint itt mindenütt közönséges szokás; — ha van keresztlendő, keresztel. Ezután a' széljel hordozott perselyekbe bé gyűlt pénzt számba vészi, magának feljegyzi, 's a' nép eloszlik. Ekkor elé állanak az ifjú legények, s vélek hasonló módon

¹⁶ A felvilágosodás hatása O.-nél a vasárnapi munka megengedésében is nyilvánult, amit természetesen nem helyeselhetünk.

¹⁷ kísér.

mint a leányokkal 'soltárokat mondat-el, 's ezzel vége a templomozásnak.¹⁸ Vasárnap dél után nem templomoznak, hanem a' gyermekeknek Cathechisatio tartatik, egy kis rövid énekléssel és imádsággal.¹⁹ A' helyett van a' nagyoknak a' Reunion név alatt tartatni szokott vasárnapi gyűlések privát házaknál,²⁰ a* hol énekelnek, imádkoznak, vallásos, 's más közhasznú dolgokról egymás között beszé getnek, a' Bibliából és más vallásos könyvből olvasnak; ha a' pap megjelenhetik, maga a' pap olvas, ha nincs jelen, akárki más. Ilyen Reuniont külön tartanak a' fejeznépek, külön férj fiak; — Én egy férfi Reunionban voltam jelen, melyben a' papnak megélemedett fia volt az imádkoztató, a' ki mint misszionárius Muszkaországban sokáig lakott. Ilyen gyűlések van minden pénteken mind a' két nembeli német halgatóknak a' pap házánál; a' pap a maga rendes házi köntössében beszédet tart nekik, énekelnek, imádkoznak. Ezen gyűlések alatt, valamint a vasárnapi és hétköznapi Isteni tiszteletek alatt is, a' halgatók nagyobb része, asszony 's férjfi egyaránt — valami kézi munkát dolgoznak, rendszerént strimflit kötnek, s az ilyen munka a' szegények számára menyen. — Hétköznapi csak egyszer mennek templomba az emberek, Waldersbachban tsütörtökön, más faluban más napon, még pedig egyik tsütörtökön csupán a férjfiak, másion csupán az asszonyok; 's ilyenkor a' harangozó, 's éneklő köteleességét is asszony viszi. A' templomban mindnyájan strimflit kötnek. Énekelnek, imádkoznak, a* pap beszédet tart, olyan fogásból mint már feljebb említettett, csak hogy az asszonyoknak inkább asszonyokat, a' férjfiaknak férjfiakat illető dolgokról beszél, és tanít. — Az Úr' asztala mindenkor meg van terítve, 's a' kinek tetszik minden csütörtökön élhet az Úri Sz. vatsorával.²¹ Több tángyérre kenyeret, s ostyát téssen a' pap, azok székenként körül hordoztatnak, ki-ki amelyikből tetszik tör egy darabotskát. kezében tartja míg a tángyérok az asztalra vissza nem tételtek, ekkor a' pap mondja: egyétek sat. 's maga is vévén, mindnyájan megeszik a kenyeret. — A' kehely vételére egyenként elé járulnak az asztal mellé a paphoz. Végre imádkoznak, énekelnek "s eloszlanak a' templomból. A papnak fizetése a' dézma, melyről mindjárt szólok, azonkívül semmi papi szolgáltatért: mint esketésért, keresztelésért, temetésért, 'sat. fizetést nem vészen, hanem ingyen teszi, éppen úgy tartván azokat papi köteletségének mint a' templomban való imádkozást. Az iskola mesternek is minden háznép egyaránt fizet; a' ki hat vagy több gyermekét jártatja oskolába, épen annyit mint a ki

¹⁸ Jellemző a mindkét nemű ifjúság katekhizálása az istentisztelettel kapcsolatban.

²⁰ Rövid „vasárnapi iskola.

Egyesület. Ma ezek a mi bibliaköreink, melyeket O. megbízható munkatársaival vezetett.

²¹ A gyakori úrvacsora-osztás a herrnhutiak hatása.

csak egyet, vagy egyet sem jártat, tehát a gyermek taníttatással nincsen semmi költség különösen egybe kötve.

A' költséget kívánó rendszabások kivitelére, s fentartására felállította a' pap — az O Testamentumból vévén a' példát — a dézmát, maga menvén ebben is cselekedettel jó például elől; mindenből t. i. a' mit béveszen akármely név és forma alatt, ajándékba vagy fizetésébe, három dézmát ad-ki 's tészen külön iskátulyába félre.²² Az első iskátulyába teszi jövedelme becsének tizedét, másodikba kilenczedét, harmadikba nyolczadát. Ugyan ezt cselekszi minden más házi gazda. Minden iskátulyából mikre kell költeni, meg van határozva: úgymint az első dézma fordíttatik templomok, oskolaházak építésére, épen tartására, szent könyvek vételére, előmozdítására mind annak, a' mi az istentiszteletre tartozik. Ebből fizettetnek az oktató asszonyok, Conductricek. A' mi ezen költségből megmarad, az a' pap fizetése. A' második dézmából tesznek a templomba menetelkor a perselybe; csináltatják a templomba menő, 's más utakat — fizetik az oskolamestereket, egyházfiakat — tartják a' papot, mikor a' filia Eklé'siában prédikál — vendéglik-meg a' szegényeket — adnak ajándékot az oskolás gyermekeknek — fizetik az adójokat. A' harmadik dézmát fordítják szegények felsegítésére, tűz és egyéb miatt esett károk pótlására, 's több eféle segedelmekre. Ha valamely iskátulyában nem lenne, az abból határozott költségre, lehet a' másiktól venni, vissza fordítás kötelezése alatt.

E' szerént a' papnak maga személyére meghatározott fizetése nincsen, hanem a' következő papé, ha ennek ez a' mód nem tetszenék, megvan határozva..

A' francia revolutio alatt mindent elkövetett, annak megakadályoztatására, hogy halgatóji el ne vaduljanak, mint más vidékein történt Franciaországnak. A' pappiros pénznek vagy assignatáknak²³ a' legérezhetetlenebb módon való kevesítésére a' maga részéről a' maga körében ezt a' módot követte: minden öt Livres darabot (= 100 sou), melyet bevett, a' kiadás-kor két souval kevesebbért adott-ki, 's az assignata hátára felírta, hogy abból két sou levonódott; ha egy olyan 98 sou-s assignata hozzá vissza került, mikor 5 Livret kellett megint kiadni, újra lejjebb szállította értékét két souval, 's ezt is a' hátára felírta.

Az ily assignátákat, az ő vidékében más sem adta senki is feljebb, mint hátára felírt értéke volt, a' pap írása szerént. Ilyen módon adózott tehetsége szerént a nemzet adóssága vagy az assignáták eltörlésére, 's példát adott, milyen a valóságos

²² ő tehát a ma meginduló *sáfársági mozgalomnak* első öntudatos beindítója. Nagy áldozatkészsége mellett is gyermekeit mintaszerűen nevelte fel. Ő maga egyszerűen, szinte aszkéta módra élt.

²³ A forradalmi kormány által kibocsátott s kellő fedezethiánya miatt elérteltelenedett bankjegyek.

citoyen,²⁴ melyet halgatóni közzül is sokan követtek. Ott létemkor is még sok embernél volt assignata, melyeket lassan-lassan úgy váltogatott bé, hogy egy bizonyos cassába bégyülő pénzből holmi házi eszközöket, mívszereket vett; azokat elkótyavetyéztette, s az árokat csupa assignátákkal lehetett megfizetni. így a' szegény ember valamit kapott híjában nyakán maradott assignátájáért.

Tarthatják némelyek ezen töredéket egy kis Románnak,²⁵ a' mint én is hajlandó volnék annak venni, ha valahol olvasnám, mert a' papi hivatalnak ideálját, csak itt láttam megvalósulva; de a' miolta ezt láttam, nagyobb és bizodalmasabb képzetem van az embernek tiszta erkölcsi munkásságáról, 's legédesebb pillanataim közé tartoznak ma is azok, melyekben a' steinhali papra Oberlinre, azon jóltevő következesekre, melyek munkásságából áradtak, azon határtalan, háládatos tiszteletre, mellyel íranta a legkisebb gyermektől, a legöregebbik emberig minden viseltetett, visszaemlékezem. Csak azt sajnálom, hogy onnat való eljövetelemtől fogva, egyebet azon kevés tudósításon kívül arról a vidékről nem olvashattam, minthogy a' fennebb emletett Le Grand úr, az akkori francia közönséges Instructiora²⁶ ügyelő Biztosság fejének Báró Gerándónak jelentést tett a' steinhali papnak Oberlinnek érdemeiről 's a völgy lakossainak erkölcsi mivelődésekről. Mi következesé lett? nem tudom.

Hanem, hogy egy olyan embernek, mint ez a' pap volt, a' ki munkálódott a' jóért magáért, s nem azért, hogy magának hírt, nevet szerezzen; a ki 50 esztendőök alatt csak kétszer úta-zott-ki parochiájából, egyszer Strassburgba, máskor Basiliába, mind a' kétszer segedelem kérésért szegényeinek; hogy egy ilyen embernek a leggazdagabb fejedelem is olyan jutalmat adhatott volna, mely előtte becsesebb legyen cselekedeteiből folyó gyönyörüségénél, 's belső nyugodalmánál, az iránt merőben kételkedem. Eddig hihetőleg virág nőtte hant fedi tetemeit, de tetteit elenyészni az emberiség nem engedi, mely halhatatlansággal jutalmazhatja azt, ki embertársait csak egy lépéssel is közelebb vezette feléje.

*

Eddig tart erdélyi utazónk beszámolója. Az ennek végéhez csatolt kegyes óhajtásra csak annyit jegyzünk meg, hogy Oberlin munkássága csakugyan megtalálta az égi Biróé mellett az ő földi jutalmazását is A francia nemzeti Konvent egy köszönő irattal ismerte el a közoktatás terén való fáradozását, a Napoleon alatti császári hatóságok a legmesszebbmenő előzé-

²⁴ Állampolgár.

²⁵ Regénynek.

²⁶ Közoktatásügy.

kenységgel támogatták munkáját. Sándor orosz cár védő levelet bocsátott ki katonáihoz Steinthal részére, a francia kormány pedig később Oberlint arany éremmel és a becsületrend keresztjével tünteti ki. *Mindenféle* kormányforma tehát ezekben a válságos napokban tisztelettel és szeretettel áll meg a Krisztus Lelke által kormányzott, hívő lélek munkássága előtt s azt, mint egy visszavarázsolt Édenkertet, megvédi a rombolás dühétől. A hűséges lekipásztornak ez az örökszép képe álljon előttünk a mai kor változó jelszavai, társadalmi és egyházi reform próbálkozásai közt! Mások hadd méltassák őt, mint pedagogust, a kisdud óvódák és gyakorlati szellemű népoktatás előharcosát, a mi számunkra maradjon ő mindig annak, ami elsősorban akart lenni: Isten küldöttjének, akinek imádságos lelke, hűséges kezemunkája alatt „*örvend a puszta és a kietlen hely... és eltűnik a fájdalom és a sóhaj*“ (És. 35:1—20.)

Gróf Kuun Géza.

Az újabb egyháztörténetírás (Troeltsch, Wernle) a protestantizmus történetében két nagy korszakot különböztet meg, u. m. az *ó- és új-protestantizmust*. A két korszakot a XVIII. századbeli felvilágosodás (Aufklärung) választja el egymástól és a legfontosabb különbséget köztük éppen a *kegyesség színeze*te alkotja. Az ó-protestantizmusban az élet központja, a szellemi élet uralkodó hatalma a vallás, az egyház, amelynek intézményeit, tanítását az isteni tekintélynek a fénye ragyogja be. Ezzel szembe a földi élet, csak előkészület a mennyei boldogságra és annak javai, csak annyiban bírnak értékkel, amennyiben ennek elérésére eszközökül szolgálnak. Az új-protestantizmust az ember fokozatos függetlenségi törekvése jellemzi. Az egyházi tekintély alól emancipálódik nemcsak a tudomány, hanem az állami és társadalmi, sőt az erkölcsi élet is. Egész észrevétlenül a kultúrjavak (tudomány, művészet, jogi intézmények) *koordináltak* (egyenrangúak) *lesznek a vallás javai mellett*. Megszűnik a dualizmus a bűn által elátkozott és megváltott világ közt, a földi élet megtagadása helyett annak megszentelése lesz a jelszó, a *megváltás helyett a tökéletesedés*.¹

Ha már most ezt a kort, illetve ennek eredményeit a reformátori hit és élet mérővesszője alá állítjuk, látjuk, hogy némi tekintetben haladásnak, de másfelől sülyedésnek is lehet tekinteni. Senki sem tagadhatja, hogy pld. Isten lelkének mindenben megnyilvánuló működését ez a korszak jobban tudta méltányolni és így igen sokat tett a modern ember öntudatának, a tudománynak és a társadalmi mozgalmaknak az evangéliummal való kibékítéséért, tehát a *nemesebb értelemben vett humanizmusért*, ami utóvégre a keresztyénségnek is programja. De másfelől a kultúra annyira megmámorosította a lelkeket, hogy észrevétlenül mindjobban eltávolodtak az élő Istennel való közvetlen kapcsolattól s ez az ó-protestantizmusban még bőven feltörő, tiszta vizű forrás, lassanként elsekélyesedett, elposványosodott. Ennek természetes következménye az, hogy az új protestantizmus embere már nem érzi magát

¹ Prot. Christentum u. Kirche in d. Neuzeit. Kultur d. Gegenwart 381 s. köv. 1.

olyan otthon az egyházban, mint a XVII. századbeli ősei, de nem is olyan boldog és munkaképes, mint azok. A magyar puritános mozgalom egyik vezérének pecsétjén² ott van a halálfeje és alatta ez a jelmondat: *mors lucrum* (a *halál nyereség*), de egész életük csupa kezdeményezés, lázas aktivitás, — a mai kor keresztyénsége olyan, mint egy eltévedt gyermek a nagyváros zajában, szeme ragyog a sok új dolog látásán, de szívét mind nagyobb szorongás fogja el, nem hallja maga mellett az erős. biztató atyai szót és végül *vállalkozásai teleútján fáradtan roskad össze*.

Ez a hitéletbeli elszíntelenedés reá nyomja bélyegét a mi Anyaszentegyházunk legújabb életére is. Szemben a XVIII. századdal, amely csodálatos gazdagsággal termelte a kálvinista jellemeket, alig találunk a megelőző században egy-egy par excellence vallásos egyéniséget. Azért nem lehet mondani, hogy a kálvinizmus nem élt és nem hatott. Ott volt ez a politikai harcok vezéréinél, mint jellemeszilárdság és demokrácia, irodalmunkban, mint egyszer az élet tragikus mélységeibe leszálló, máskor az ideálok napsugaras tetőire emelkedő egyetemes világszemlélet, az egyházi életben, mint az autonómia bátor védelmezése — egyszóval, mint a *bujdosó aranyér az idegen ércek között*. De *termés-arany: gazdag vallásos egyéniség ritkán akad*.

Ez a név még leginkább talál a letűnt évszázad közéletében egyik nem nagy szerepet vivő, de belső életében, jellemében, erkölcsiségében annál erőteljesebb vallásos egyéniségre: gróf Kuun Gézára, akinek hitbeli felfogása meg mindig megőrizte a régi kálvinizmus alapvonásait, de már világosan mutatja a mi gondolkozásunknak az eltávolodását is attól.

Utolsó típusa ő, sokak szerint, a főrangú polyhisztoroknak, akik a tudomány értékét és gazdagságát földi javaik felett becsülték, gyarapították. Mi még hozzátehetjük azt, hogy utolsó főrangú hívünk, aki a vallásos életet s annak jelenségeit igyekezett a megértés és értékelés világosságába felemelni. A XVII. században fejedelmeink, a XVIII. században főuraink és asszonyaink még szívesen nyúlnak a tollhoz, hogy református meggyőződésüket, Istenhez való viszonyukat vitairatokban, konfessziókban, imákban, énekekben napfényre hozzák, a XIX. században már hiányzik a bizonyágtételnek ez a szép formája, *a kálvinizmus itt már sokszor csak patina és nem önálló, önértékű élet*

Gróf Kuun Géza élete is úgy indul, hogy abból csak idővel bontakozik ki a hívő theologus és a keresztyén vallásbölcész. Nem mintha a politikai élet, amely gyermekkorában virágkorát élte (szül. 1838 dec. 28-án), magával ragadta volna, hiszen ettől, ennek kétszínű játékaitól egyenes gondolkozása mindig ösztön-

² Tolnai Dali János 1683 nov. 11-iki levele M. Prot. Egyh. tört. Adattár X. 3. 1.

szerűleg húzódott vissza. Hanem más hatalmas versenytársai akadtak benne a vallásos érzésnek: *a faj, a nemzet szeretete és a tudomány-szomj*. Ott volt mellette a szülői ház (Gr. Kuun László és Gr. Gyulay Constance), melyről ezt írja:³ „Vallásos szellem hatotta át családunkat, szülőim hittel teljesek voltak és a hit-életvilágában keresve-keresték az Istennek tetsző élet útait“, olt volt mellette a svájci református nevelőnő, aki francia bibliával ajándékozza meg őt, ő maga 8 éves korában édes anyja súlyos betegsége alkalmával már önállóan imádkozik és megbotránkozik, amikor egyik nevelője, Gondol Gedeon, vasárnap, ahelyett, hogy imádkoznék és templomba menne, otthon Hegelt olvassa. S mégis a korszellem, a kicsattanásig felhevült nemzeti érzés és az ösztönszerű tudományoszeretet hatása alól nem tudja kivonni magát. Előtte ébred fel és rázza le súlyos bilincseit a nemzet és mindenki előtt, aki csak valamire értékelte magát, felébredt a kérdés: *hogy vehetek részt a nemzeti újjászületés nagy munkájában, mivel lehetek szolgálatára hazámnak?* A felserdült ifjú kolozsvári és nagyköroői tanulása már abba a korba esik, amikor nemzetünk vissza volt már szorítva a politikai és katonai szerepléstől. Ilyen időben csak a kultúra munkásai, hősei lehettek az ifjú eszményképei. Családjától, különösen nagybátyjától, gróf Gyulay Lajostól örökli a hazai irodalom forró pártolását, a tudomány iránti lelkesedést. A marosnémeti kastély parkja az ő feliratos, ókori köveivel, könyvtára, az ő klasszikus emlékeivel a kultúra szelíd, tiszta szellemét lehelik reá és ő gyermekkori hajlamait követve *tudósnak készül*.

Ha hinnénk a szellemi átöröklés tanában, akkor azt mondhatnánk, hogy egyik anyai ősenek, a szombatos Péchy Simonnak a lelke ébredt újra benne, amikor Pesten és Göttingenben elsorban a *keleti nyelvek tanulására szenteli magát*. Vonzotta őt, amint egyik életrajzírója (dr. Krenner Vilmos) írja⁴ neveltetésének emlékei mellett a bibliai idők kusza, ethikai világának sok megoldatlan rejtélye. Egy olyan terület ez, amelyen nemzetünk fiai, bár a keleti népfajhoz tartozunk, addig alig értek el számba vehető eredményt. Pedig elődeink vándorlásának régi emlékei, nyelvünk kialakulása, az ősvallás foszlányai mind azt hirdették, hogy valamikor a keleti népek nagy családjának a tagjai voltunk és onnan nyertük kultúránknak első benyomásait. A vallásosság mellett, tehát a töretlen utak járására csábító am“ bicio s őstörténetünk felderítésének régi izgató problémái teszik őt *orientalistává*. (Körösi Csorna Sándor lelke.)

Mint orientalista lép közelebb a vallástörténethez és az összehasonlító vallástudomány kérdéseihöz az ő korában ezen a téren éppen a theologusok munkája folytán óriási átalakulások mentek végbe. A régi hegeli nyomokon haladó történet konstruk-

³ Gyermekéveim. Erd. Múzeum 1904 évf. 485 s köv. I.

⁴ Osdolai gr. Kuun G. emlékezete, Déva 1905.

ciók helyett mindjobbán előtérbelép a történeti tényeknek az ő egyéni jelentkezésében, *fizikai és néplélektani meghatározottságában való vizsgálata*. A bibliai, különösen ó-szövetségi téren Kuenen és Wellhausen nevéhez fűződik ez a törekvés. Az összehasonlító vallástudomány pedig megtalálja első hivatott művelőjét Müller Miksában.

Kuun Géza első tudományos munkái még a vallás problémáját alig érintik, majdnem kizárólag az összehasonlító keleti nyelvészet terén mozognak. De ahogy a tudományos eszközök mind gyűlnek kezében, lassanként hozzáfog azoknak alkalmazásához is. Tudományos működése a 70-es évektől fogva két irányba ágazik el: 1. vallástörténeti cikkeket ír az összehasonlító nyelvészet és mythologia alkalmazásával és 2. a régi letűnt keleti népek (bolgárok, kunok, agathirsek) történetével foglalkozik, szintén nyelvészeti alapon és ezzel kapcsolatban nemzetünk őstörténetével.

Minket természetesen az ő működésének csak első ága érdekel. *Hogyan jut el a vallás elsőrangú fontosságához a mai szellemi élet egyéb ágai közt?* Ha nézzük apróbb dolgozatait, amelyek a Keresztyén Magvetőben az 1876. évfolyamtól fogva tőle mind egyre megjelennek, látjuk, hogy időileg az első ezek közt: *Elmélkedés az erényről* (1876). Tulajdonképpen a Deák Ferenc halála alkalmából váltódott ki belőle ez a kis cikk és a nagy államférfi személyiségének hatása alatt íródott meg. Leszögezi ebben azt a kanti tételt, hogy az emberek értékét, nagyságát nem a tudás alkotja, hanem az ő erkölcsisége. A tudás minden nagysága mellett is töredékes és a tudós is csak akkor igazán tiszteletre méltó, ha átérzi ezt és szerény marad. Ugyanez áll a nemzetek életére is. Nem a politikai intézkedések fejlesztései, nem a törvénykönyv cikkelyeinek megszorodott száma, hanem a nemzeti erények teszik az országokat boldogokká. *Nincs olyan közeg, amely az eszményit annyira kifejezhesse, mint maga az élet, saját életünk.*

1878-ban a Müller Miksa vallásfilozófiáját ismerteti. Kiemel két nagy igazságot belőle, amelyek később is mindegyre visszatérnek műveiben: A vallás az emberi értelemnek egy, az érzékektől és észtól *független* tehetsége, mely a végtelen *megismerésére* irányul. Tehát *szükségszerűleg* előálló, *önálló* lelki életnyilvánulás. A második pedig az, hogy a végtelen fogalma nélkül nincs érzéki észrevétel sem. Elvonás és faji fogalmak nélkül nincs igazi tudomány. A tudomány tehát a vallással nem jöhet ellentétbe.

De legnagyobb hatást mégis reá egy olasz vallásbölcész, gróf Terenzio Mamiani-nak a pozitív vallásról (Delia religione positiva) című munkája tesz, melyet siet 1880-ban azonnal ismertetni. Örömmel üdvözli ennél a munkánál a kanti-irány felülkerekedését a hegeli felett. Itt találja ő meg azt a nagy igazságot, hogy *a vallás több, mint az erkölcs, mert annál többet kíván és többet ad*. Erkölcsös a szó polgári értelmében mindenki lehet, aki a törvényt így vagy úgy betölti, de hősies csele-

kedetre és az ellenség szeretetéré, csak a vallásos ember képes. „Hol vannak igazibb s magasabb eszmények — kérdi később (1901) — mint a keresztyén vallás lát- és létkörében, a lelkesülésnek hol vannak ennél magasabb céljai?

Így egyesül benne a múlt század két nagy theologusának Schleiermachernek és Ritschlnak a törekvése: *igazolni a vallás önállóságát, realitását és felmutatni azt, hogy enélkül nincs igazi erkölcsiség, nincs igazi élet.* Tudjuk, hogy ezek az elméleti argumentumok még nem dönthettek volna el az ő keresztyénségét, de mindenesetre érdekes az ő *hitvilága* alapirányának megállapításánál az, hogy *ő a hitet úgy az értelmi, a visszafelé haladó, mint az erkölcsi, az előre hajtó erők számára nélkülözhetetlennek tartja. Isten előtte ok és cél is.* Ez az ő elméjét teljesen megnyugtatta és ezen az alapon építette tovább tudományos és gyakorlati életét.

Mint pozitív tényekkel foglalkozó tudós, aki emellett lelke mozdulásairól is már gyermekkorától állandóan számot adott magának, rá kellett jönnie arra, hogy a *theoria szükségképpen kiegészítése az élet, a filozófiának a történelem.* Be kellett látnia, hogy Istent nem elég postulálni és feltételezni, hanem a hit gyermeki szemével meg is kell látnunk Őt az Ő tökéletességében. Másfelől azt, hogy az eszmények, különösen erkölcsi téren, még nem adnak önmagukban *erőt is arra*, hogy Isten céljaiért hősiessé is küzdjünk. így jutott el a keresztyénség fix pontjaihoz, ahol aztán biztosan megállhatott: az evangéliumban és a Krisztusban megadott *kijelentéshez.* Már a pozitív vallásról írt ismertetésében is hibáztatja, hogy a szerző a jövő vallásáról beszél és annak tartalmát 12 pontban foglalja össze. Mi szükség a jövőtől várni azt — kérdi — amit a keresztyénség már megadott? Nem új vallást kell várnunk, hanem az *Isten országát.* Ez a várakozás pedig — amint később írja (1901) — nem értéktelen ábrándozás, hanem Isten atyai jóságán s szívünk érzésein alapuló *bizonyosság.*

Minél tovább halad az élet útjain, annál tisztábban kibontakozik előtte a keresztyénség páratlansága, Krisztusnak és az ő művének tökéletessége. *Az imádság története* című munkájának (1889) végén a Krisztus előtti imádságokat a tenger vízének csöndes, majd magasra emelkedő hullámaihoz hasonlítja, melyek mindegyikén ott ragyog egy-egy *égi szikra*, de az úri ima maga a szilárd sziklán épített fénytornyos örök világossága. Ott a hiány, itt a teljesség. Igaz, hogy itt még csak ebben az imában és az istenországának *eszményében* látja ezt a tökéletességet, de már 1900 után mindegyre reámutat arra, hogy Krisztus maga a tökély eszménye, *valóságos Isten*, hiszen más-kép nem tudna megváltani minket, amire csak Isten képes. Az ő műve, amelyről legutolsó (1903. évi) egyházi értekezleti megnyitójában beszél, annak az áldozatnak, amit mi magunk megtagadásban és a bűnbánatban végbe viszünk Isten előtt, *ki-*

pótlása az ő tökéletes testvéri áldozata, illetve ennek részünkre való beszámítása által. Mint ahogy Salesi Ferenc rabul adta magát, hogy egy tömlőben snylódó rabot felszabadítson, úgy lett érettünk Krisztus szenvedésünk osztályostársa, hogy az emberiséget újjá teremtsen igaz tanításával, élete példájával fel-támassza. „Kérjük tehát Istentől az erőt, hogy Jézushoz közelednünk lehessen!”

Minden elismerés mellett is nem lehet eltagadnunk azt, hogy itt nagy kálvinistáknak a hite nem érte el azt a mélységet, ahová leszállott az evangélium és a genfi reformátor. Igaz, hogy más a reflexió, mint az élet, de a vallásos reflexió annál tisztább, minél mélyebb és megrendítőbb a vallásos tapasztalat. Kuun Gézának például gyönyörű szavai vannak a földi élet javai, örömei, kincsei értéktelenségének és az Istenben *teljesen* megnyugvó ember hitének megrajzolására. Isten nála, ép mint Kálvinnál, a világigazgatásnak egyedüli ura. „Ki a világosságot formáltam és a sötétséget teremtettem, békeséget szerzek és gonoszt teremtek: Én vagyok az Úr, ki mindeneket cselekszem” — idézi És. 45:7. versét. Amit Ő tesz, az nem rossz, a rossz forrása az ember bűnös akaratában van. Az Isten országáért való aktív munkálkodás egyetemes kötelességét senki sem tudta vonzóbban élénk állítani, mint ő. S azért mégis a döntő kérdésben többet várnánk tőle. Kálvinnál a bűnbánat forrása nemcsak a földi javak értéktelensége, hanem a Krisztus igaz megismerésén alapuló *hit*, egyfelől az Istentől való komoly félelem, másfelől a Krisztus *erejében* való (Inst. I. 522. 570 s köv. 1.) részesedés, amely nélkül senki sem tudja megölkölni az ó embert és felöltözni az újat. Az ember nem törekedhetik komolyan bűnbánatra, hanem csak úgy, ha megismeri, hogy ő az Istené, ... ha Istennek kegyelmét megelőzőleg megragadta (568). Nála tehát a sorrend ez: *kegyelem, hit, bűnbánat, újjászületés*, Kuun Gézánál pedig első a *bűnbánat s csak azután jön a kegyelem*. Ezért vannak nála azok a bántó, racionalizmusra emlékeztető hangok, mint például, aki magát feláldozza (lemond bűnös gyönyöreiről), *megváltja magát* a büntől; a kereszthalál az egyes erények tetőpontja, az új *tan*. Ezért kénytelen buzdítani ő a hallgatókat mindegyre: *kérjünk Istentől erőt a Jézushoz való közeledésre*. Pál apostol azt mondja: Élek többé nem én, hanem él bennem a Krisztus; (Gal. 2:20.) és mindenre van erőm a Krisztusban, aki engem megerősít (Fii. 4:13). Hiányzik tehát nála az az eleven, személyes közlekedés *a mi Urunk Jézus Krisztus Atyjával*, amely a lelket a legellentéteesebb, legmegrázóbb érzések, a fájdalmas megalázkodás és ujjongó felemeltetés színhelyévé teszik. A modern ember útja igen kényelmes és élete fejlődése igen harmonikus arra, hogy Isten kegyelmét olyan megrendítően élje át, mint egy régi kálvinista s ezért nem is tudja hite úgy betölteni az ő világát, mint amazé.

Emellett a hitvilág mellett, amely mint látjuk már magán viseli az új protestantizmus fogyatkozásait, egy bármelyik régi kálvinistához méltó *tudományos és egyházépítő munkásságot találunk nála.*

Mi a református tudományosság jellemvonása? Kuyper a Kálvinizmus lényege című ismeretes művében ezt a praedestinációba vetett hittel hozza kapcsolatba.⁵ „Mi mást. jelent ez a dogma mint bizonyosságot afelől, hogy a dolgok t. i. az egész mindenség létezése és befolyása nem szeszély, vagy véletlen játéka, *hanem szigorúan meghatározott rendnek engedelmeskedik.* A törvények uralma nélkül nincs természettudomány, csak megfigyelés, nincs történelem, csak krónika, nincs filozófia, csak széteső lélektani adathalmaz. Ez a keresztyénségnek nemcsak szoterologiai, hanem kozmológiai felfogását is jelenti.

Gróf Kuun Gézánál is megtalálható az égi szikrának a történelem hullámvetésében való szemlélete. Amint Kálvinnál, Bod Péternél is bőségesen találunk citátumokat az ó-kor bölcsseitől, Plátótól, Senecától, Cicerótól, úgy hirdette az ő számára a *szellemi élet egész fejlődése*, az ős-vallásoktól elkezdve Aristotelesen s a klasszikusokon keresztül egészen a mai filozófiáig, *Isten dicsőségét.* Nagy előszeretettel szedegeti össze azokat a nyomokat, amelyek mind a Krisztushoz vezetnek és ezért lesz a legtöbb előadása, beszéde csupa adat, amelyet azonban rendbe kényszerít ez egy célra törekvés határozott, biztos módszere. Dolgozatai olyanok, hogy akármelyik ma élő vallástörténésznek becsületére válnának, annyi aprólékos megfigyeléssel, az individuális olyan különös szeretetével és az egymással való kapcsolatok annyira gondos keresésével vannak megírva. Megkülönbözteti azonban tőlük őt az, hogy Müller Miksának azt a tételét, amely szerint az egy isten imádás (szerinte proto-monotheizmus) az ős-vallás,⁶ sohasem adja fel, míg a vallástörténeti iskola mindenben a szellemek imádásának a maradványait, az animizmust szimatolja, másfelől az, hogy ő az analógia módszerét sohasem hajtja annyira túlzásba, mint azok, kiveszi az alól az isteni thelesist, akaratnak a munkáit, a bibliai csodákat. De egyenesen följük emeli tudományosságának ama kálvinista jellege, hogy a mytoshozok és imák, a törvények és kultuszok közt állandóan keresi a szellemi élet törvényszerűségeit, *a vallás-történet dynamikáját.* így állapítja meg a természeti viszonyoknak és a népjellemnek a befolyását a vallásos képzetek kialakítására, az imádság értéke meghatározásánál szükséges négy tényezőt, a vallásosság és műveltség egymáshoz való viszonyát és osztályozza az imádság fajait stb. *Ez a rend, a törvényszerűség iránti különös előszeretet,* mely Rákóczy Gy. kormányzásában,

⁵ Ford. Csürös József és Czeglédy Sándor Bpest 1914. 135. 1.

⁶ Ker. Magvető 1881. gr. Terenzio műve ismertetésében és Az imádság; történetében 7 1.

a Praxis Pietátis beosztásában. Tótfalusi Kis M. korrektori törekvéseiben, a Bod Péter írásmagyarázatában egyaránt jelentkezik, nála is pompásan érvényesül.⁷

Egyházépítő munkájában is az ősök nyomain jár. A kisfalusi gyülekezetnek nemcsak földi javaiból nyújt segítséget, hanem lelkéből is. Ott van, amikor csak teheti a gyülekezetben, áhítatosan hallgatja Isten igéjét és erős hangon énekl a zsoltárt. Mikor pedig lehül az idő s havas felhőket kerget a Marosvölgyében a téli szél, feltárul a gyülekezet előtt az ő kastélya s ahol máskor a vagyon és a tudomány arisztokratái társalognak, vitatkoznak, ott most az Isten igéjének együgyű beszéde hangzik s a tudós külföldi akadémiák tagjain, a leydeni egyetem díszdoktora csak olyan egyszerű hívővé válik az Úr előtt, mint a legegyszerűbb, darócruhás falusi ember. Otthoni családi életét is át, meg át szövi az ő mély bibliai hite, imádságos buzgósága. Felesége szerint⁸ — szelídséggel emberszeretettel, türelmességgel, elnézéssel vívta ki uralmát környezetére felett. Ki tudja hányszor érezte lelkében annak a Léleknek erejét, mely 8 éves korában az első imádságot adta ajkára, egészen addig, amíg a budapesti Vöröskereszt Szanatóriumában halálos ágyán kezeit állánál összekulcsolva imádkozott? Ő csak azt tudta, vallotta, hogy *jó az Úrnál lenni mindig és élte végén sem kívánt mást csak nyugalmat és az ő kegyelmét?*

Mint kollégiumi és egyházkerületi főgondnoknak a lelkiismeretessége, bölcsessége, kitartása, áldozatkészsége sokkal közelebb áll még hozzánk, hogy sem arról bővebben szólni kellene. Egyházkerületi értekezletünknek első kolozsvári alakuló gyűlésén 1900 június 27-én világi elnöke lesz és örömmel vesz részt egészen 1904-ben bekövetkezett betegségéig annak munkájában, „az egyházi és világi elemnek református egyházunk isteni küldetéséből folyó feladatainak megoldására irányuló közös munkában.“ Nem az ő szerény, csendes, zajtalan építő lelkületén múlt, hogy ez a vállalkozás néhány évi lelkes pártolás után balul ütött ki, nagygyűlései elnéptelenedtek, munkásai elkedvetlenedtek. Már 1904-ben általános a panasz az eredmény csekélysége miatt és egyik komoly munkás világi emberünk, dr. Sebess Dénes,¹⁰ sürgeti, hogy dobjanak ki a nagygyűlésből minden felesleges nehézséget, az ünnepélyességeket, a titkári s pénztárosi jelentéseket, sérelmi ügyeket, a tűzbiztosítás felőli tanácskozást s minden erőnket összpontosítsuk a *kálvinista közszellem ébrentartására*, ösztönzésére. És ebben igaza volt. A nagy összeomlás után végre beláttuk ezt mi is. Most már tudjuk azt, *hogya egyházunk*

⁷ U. e. a jellemvonás megvolt magánéletében is. L. Krenner a. m. 31 l.

⁸ Gr. Kuun Gézáné Marosnémetiben. 14 l.

⁹ Gyermekéveimi. h.

¹⁰ Tanulságok. Erd. Prot. Lap. 1904. 223. l.

meg akarja hódítani a világot a Krisztus számára, már pedig erre neki ígérete, megbízatása van, el kell először veszítenie azt. A régi kálvinizmus azért tudott győzni, mert alázatosan ismerte el, hogy Isten más és több, mint a világ és a Krisztus által erősebbek vagyunk a föld mindenféle hatalmasságánál.

*

Az új utak keresése a világháború után megindult Erdélyben is tudományos, építő és gyakorlati téren egyaránt. Ne feledjük el eközben azokat, amelyek *a mi tanulságunkra írtak meg* (I. Kor. 10), hogy Isten nemcsak ma és a jövőben, hanem a *múltban is* szólott hozzánk, hogy az elődök cselekedetein, intésein, bátorításán keresztül is az ő szava zeng felénk időtlen időkön át, buzdítva minket az Anyaszentegyház erősítésére és az Ő dicsőségének alázatos, hűséges munkálására!

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal
Előszó	5
1. Kálmáncsehi Sánta Márton	7
2. Méliusz	16
3. Béza Tódor.....	28
4. Károlyi Gáspár.....	40
5. I. Rákóczy György	50
6. Medgyesi Pál	59
7. Tótfalusi Kis Miklós	68
8. Árva Bethlen Kata.....	92
9. Bod Péter	104
10. Szikszai György.....	112
11. Egy erdélyi utazó Oberlinről	122
12. Gróf Kuun Géza.....	133